

IDRIJSKI RAZGLEDI

LV · 2 / 2010

MESTNI MUZEJ IDRIJA
MUZEJ ZA IDRIJSKO IN CERKLJANSKO

<i>Izdajatelj in založnik</i>	MESTNI MUZEJ IDRIJA Muzej za Idrijsko in Cerkljansko Idrijski razgledi, Prelovčeva 9, 5280 Idrija www.muzej-idrija-cerkno.si tajnistvo@muzej-idrija-cerkno.si
<i>Uredniški odbor</i>	JOŽE BAVCON JOŽE ČAR TATJANA DIZDAREVIČ JOŽE JANEŽ ROBERT JEREB JANEZ KAVČIČ IVANA LESKOVEC KARMEN SIMONIČ MERVIC KSENIJA ŠABEC DOMEN URŠIČ ANTON ZELENC
<i>Odgovorna urednica</i>	IVANA LESKOVEC
<i>Glavni urednik</i>	JOŽE JANEŽ
<i>Literarni urednik</i>	JOŽE JANEŽ
<i>Lektoriranje</i>	MILANKA TRUŠNOVEC
<i>Oblikovalec in tehnični urednik</i>	NANI ANDREJ JENKO, STUDIO NAJ
<i>Finančna podpora</i>	OBČINA IDRIJA
<i>Tisk</i>	TISKARNA DTP d.o.o.
<i>Naklada</i>	400 IZVODOV Idrija, december 2010

V TEJ ŠTEVILKI SODELUJEJO

dr. JOŽE BAVCON, univ. biolog, direktor
Botaničnega vrta Univerze v Ljubljani

JANEZ BIZJAK, univ. dipl. inž. arh.,
oblikovalec, alpinist, naravovarstvenik in
publicist, Triglavski narodni park 1983-2005,
zasebni zavod Institut Alpe od 2006, 1985-
1999 CIPRA Slovenije, 1990-1994 predstavnik
Slovenije v Mountain Protection Commission
pri UIAA, 1995-2005 predstavnik Slovenije v
ALPARC

TOMAŽ BIZJAK, univ. dipl. zgodovinar, Idrija

dr. JOŽE ČAR, univ. dipl. inž. geol.,
upokojeni profesor Oddelka za geologijo
Naravoslovnotehniške fakultete Univerze
v Ljubljani

IVICA KAVČIČ, univ. dipl. inž. kemije, Idrija

JANEZ KAVČIČ, prof. zgodovine in
umetnostne zgodovine, Idrija

prof. dr. BOJAN OGORELEC, univ. dipl. inž.
geol., Trzin

prof. dr. RAJKO PAVLOVEC, univ. dipl.
inž. geol., upokojeni profesor Oddelka za
geologijo Naravoslovnotehniške fakultete
Univerze v Ljubljani

MARTINA PELJHAN, univ. dipl. inž. geol.,
Rudnik živega srebra Idrija

JANEZ PIRC, prof. zgodovine in sociologije,
Zgodovinski arhiv Ljubljana Enota v Idriji

mag. MARKO PIŠLJAR, dr. med., spec. psih.,
strokovni vodja Psihiatrične bolnišnice Idrija

mag. JOŽE PODPEČNIK, muzejski svetovalec,
Oddelek za zgodovino in uporabno
umetnost, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana

JANEZ POLJANEC, + amaterski kipar, Idrija

dr. NADA PRAPROTNİK, prof. biologije,
muzejska svetnica, vodja Kustodiata za
botaniko, Prirodoslovni muzej Slovenije,
Ljubljana

doc. dr. DARINKA SIKOŠEK, univ. dipl.
inž. kemije, Fakulteta za naravoslovje in
matematiko Univerze v Mariboru, Oddelek za
kemijo, Katedra za kemijsko izobraževanje

DOMEN URŠIČ - DOMC, pesnik iz Cerknega

ZVEZDANA ZELENİK, prof. kemije in
zgodovine, Osnovna šola Desternik

Za vsebino člankov odgovarjajo avtorji.
Uredništvo naproša avtorje, naj oddajo članke v
dveh izvodih, na papirju in v digitalnem zapisu.
Članki naj ne bodo daljši od 10 tipkanih strani.
Obvezno naj bo priložen avtorjev stalni in
e-poštni naslov ter telefonska številka.

VSEBINA

	POSVETOVANJE O FRANCU HLADNIKU	
Ivica Kavčič	POSVET O BOTANIKU IN PEDAGOGU FRANCU HLADNIKU (1773-1844), IDRIJA, 8. OKTOBRA 2010	10
Ivica Kavčič	IDRIJA - KLASIČNA TLA PRIRODOZNANSTVA NA SLOVENSKEM	15
Nada Praprotnik	FRANC HLADNIK IN NJEGOVO BOTANIČNO DELOVANJE	18
Jože Bavcon	FRANC HLADNIK, USTANOVITELJ BOTANIČNEGA VRTA V LJUBLJANI	28
Janez Pirc	RODBINA FRANCA HLADNIKA	38
Janez Kavčič	IDRIJA V ČASU FRANCA HLADNIKA	40
Jože Podpečnik	ORIS REFORM FRANCOŠKE ADMINISTRACIJE V ILIRSKIH PROVINCAH 1809-1813	48
	LIKOVNA PRILOGA	
Janez Kavčič	JANEZ POLJANEC V IZRAZNI TOPLINI IN MEHKOBI LESA	54
	LITERATURA	
Domen Uršič - Domc	NAIVNE BESEDE IZ LUKNJE	68
	ZGODOVINA	
Tomaž Bizjak	“UŠEL SEM, KER NISO ZNAL GOVORT”	72
Jože Čar	OBDOBJA GEOLOŠKIH RAZISKAV NA IDRIJSKEM	82

	ŠOLSTVO	
Darinka Sikošek, Zvezdana Zelenik	IDRIJSKA NOTA V RAZVOJU REALČNEGA NARAVOSLOVNEGA UČNEGA PROGRAMA NA SLOVENSKEM	91
	NARAVNE ZNAMENITOSTI	
Jože Čar, Martina Peljhan	VELIKI TEKTONSKI POJAVI NA IDRIJSKEM	100
	OSEBNOSTI	
Ivica Kavčič	ZNANI IDRIJSKI ZOBOZDRAVNIK SREČKO NOVAK	111
	PREDSTAVITVE	
Bojan Ogorelec	GEOLOŠKA KARTA IDRIJSKO-CERKLJANSKEGA OZEMLJA	118
Janez Kavčič	NOV ZNAK SPODNJE IDRIJE	120
Rajko Pavlovec	IDRIJSKO V OPISU KRANJSKE	122
Rajko Pavlovec	MANJ ZNAN OPIS ŽIVEGA SREBRA V IDRIJI	126
	IN MEMORIAM	
Janez Bizjak	POSLOVILI SMO SE OD JOŽETA FELCA	127
Marko Pišljar	JOŽETU FELCU V SPOMIN	129

Ivica Kavčič

POSVET O BOTANIKU IN PEDAGOGU FRANCU HLADNIKU (1773–1844), IDRIJA, 8. OKTOBRA 2010

Uvodne besede

Letos mineva 200 let od ustanovitve Botaničnega vrta Univerze v Ljubljani. Ustanovljen je bil v času Ilirskih provinc kot obvezni del Centralnih šol za potrebe medicinskega študija in je edino še vedno delujoče pričevanje o začetkih visokošolskega izobraževanja v Sloveniji. Njegov ustanovitelj in prvi ter dolgoletni direktor Franc de Paula Hladnik, Idričan po rodu, se je rodil 29. 3. 1773 očetu rudniškemu uslužbencu Matevžu Hladniku in materi Mariji Reven. V Idriji je obiskoval osnovno šolo, v Ljubljani pa je končal gimnazijo, filozofijo in teologijo. Duhovnik je postal 19. junija 1796, a v svojem poklicu ni nikoli deloval. Nekaj mesecev je bil skriptor v ljubljanski licejski knjižnici, nato pa učitelj grščine in ravnatelj na normalki ter od leta 1807 do 1837 profesor in ravnatelj gimnazije v Ljubljani. Vodil jo je skoraj 26 let. Leta 1818 je dobil zlato svetinjo, leta 1819 pa pohvalno pismo, da je Ljubljanska gimnazija ena najboljših v državi. Vzgojil je veliko znamenitih botanikov, med njimi Henrika Freyerja, Idričana po rodu. Na svojih številnih ekskurzijah je raziskoval

Spominska ovojnica z osebno poštno znamko Franca Hladnika in spominskim žigom

Ivica Kavčič, predsednica Muzejskega društva Idrija, in dr. Jože Bavcon, vodja Botaničnega vrta Univerze v Ljubljani.

kranjsko floro. V 36 letih je zbral tudi obširen herbarij, ki ga je leta 1836 daroval Deželnemu muzeju. V času Ilirskih provinc je na Centralni šoli predaval naravoslovje in botaniko. Botanični vrt, ki ga je ustanovil leta 1810, je vodil 25 let, vse do svoje upokojitve. Po odhodu v pokoj je kmalu popolnoma oslepel in umrl v Ljubljani 25. novembra 1844. Njegovemu poznanstvu s številnimi tujimi botaniki in še posebej z dunajskim botanikom in osebnim cesarjevim zdravnikom Hostom gre zahvala, da se je po odhodu Francozov in ponovni vzpostavitvi avstrijske oblasti vrt ohranil. Franc Hladnik je med slovenskimi botaniki spoštovana osebnost. V svoji knjigi »Poskus zgodovine botanike na Kranjskem (1754 do

1883)« je Wilhelm Voss čas od leta 1801 do 1852 poimenoval kot 'Obdobje Hladnika' ter zapisal:

»Naslednje obdobje bi lahko označili po možu, ki si je z gojenjem scientie amabilis pridobil trajne zasluge. Čeprav sam ni bil dejaven kot botanični pisec, je postal preko drugih poznan ter zaradi svojega znanja spoštovan in cenjen daleč preko meja svoje domovine. Vzgojil je tudi celo vrsto navdušenih učencev, ki so si prizadevali za dvig botaničnih zakladov dežele.«

V 19. stoletju je o Hladniku izšlo kar pet samostojnih prispevkov (J. Bleiweis, J. A. Babbnig, Ph. J. Rechfeld, J. Rozman in J.

Benkovič). Zanimivo pa je, da tako rekoč vse dvajseto stoletje niso o njem ničesar napisali. Ob stopetdesetletnici njegove smrti je dr. Nada Praprotnik celovito in pregledno opisala njegovo življenje in delo v Proteusu št. 57, 1994. V širši slovenski javnosti in tudi v rojstni Idriji pa je Hladnik malo znan. V Muzejskem društvu Idrija smo se zato letos, ob 200-letnici ustanovitve ljubljanskega Botaničnega vrta, odločili, da organiziramo o njem posvet. Na posvetu naj bi znani slovenski strokovnjaki osvetlili Hladnikovo življenje in delo ter dobo, v kateri je deloval. Našo zamisel je podprl pokojni profesor dr. Tone Wraber in predlagal, da bi posvet organizirali skupaj z Botaničnim vrtom Univerze v Ljubljani. Sedanji vodja Botaničnega vrta, dr. Jože Bavcon, je predlog z veseljem sprejel. Na občnem zboru 12. marca 2010 je Muzejsko društvo Idrija organizacijo posveta uvrstilo v svoj letni program dela. Kot predsednica društva sem nato vse leto usklajevala priprave za posvet ter si prizadevala, da je občina Idrija zagotovila potrebna finančna sredstva. O programu smo se nekajkrat pogovarjali na izvršnem odboru društva. Sodelovanju pri organizaciji se je pridružil tudi Mestni muzej Idrija. Veliko nam je bilo do tega, da bi raziskali rodbino Franca Hladnika in ugotovili, kje je stala njegova rojstna hiša. Nalogo je sprejel in skrbno preučil profesor zgodovine Janez Pirc, vodja Zgodovinskega arhiva, enote v Idriji. Ostale teme – o Francu Hladniku kot ustanovitelju in prvem vodji Botaničnega vrta v Ljubljani, o njegovem botaničnem in pedagoškem delovanju, o reformah v času Ilirskih provinc ter o

Prisotni na posvetu o Francu Hladniku.

Idriji v Hladnikovem času – so sprejeli in pripravljali strokovnjaki, dobri poznavalci posameznih področij: dr. Tone Wraber, dr. Jože Bavcon, dr. Nada Praprotnik, Slavica Pavlič, mag. Jože Podpečnik, Janez Kavčič in dr. Janez Šumrada. V priprave na posvet je, žal, posegla zla usoda. V začetku julija je preminil profesor dr. Tone Wraber, le malo za tem je hudo zbolela gospa Slavica Pavlič. Teme, ki sta jih nameravala predstaviti na posvetu, so v svoja predavanja sicer vključili ostali predavatelji, vsega, kar bi oba ugledna strokovnjaka raziskala in predstavila, pa prav gotovo ni bilo mogoče nadomestiti. Na posvetu, žal, ni mogel sodelovati tudi dr. Janez Šumrada. Ne glede na vse ovire pa vendarle lahko rečemo, da je posvet dobro

uspel. Prisotnih je bilo 40 udeležencev, ljubiteljev botanike iz Idrije in tudi iz raznih drugih krajev Slovenije. Predavateljem je uspelo celovito osvetliti lik Franca Hladnika in njegove dobe. Za večjo nazornost je z video spremljavo poskrbel kustos Mestnega muzeja Anton Zelenc. S številnimi vabili, v katerih smo objavili kratke povzetke predavanj, s članki v ABC in Idrijskih novicah ter prispevki novinarjev na Radiu Odmev, TV Koper in v daljši televizijski oddaji Dobro jutro, smo Hladnika, kolikor se je le dalo, približali bralcem in poslušalcem Idrije, Cerknega in tudi širše Slovenije. Samo upamo lahko, da bodo sčasoma uredniki kulturnih oddaj osrednjih slovenskih medijev spoznali, da je tudi naravoslovje del

Uvodni nagovor Ivice Kavčič ob odkritju spominske plošče Francu Hladniku.

naše kulture in da se ta ni dogajala samo v Ljubljani!

Franc Hladnik doslej v slovenskem prostoru ni imel nobenega javnega obeležja. Zato smo se v Muzejskem društvu odločili, da bomo naredili vse, da bi mu ob posvetu v Idriji postavili spominsko ploščo. Arhitekt Silvij Jereb je naredil načrt zanjo in ji določil mesto na južni fasadi rudniškega Magazina ob plošči Henrika Freyerja. Izбира ima simbolni pomen, saj je bil Franc Hladnik Freyerjev učitelj. Glavni problem so bila sredstva za izdelavo in postavitve plošče. K sreči smo bili deležni razumevanja župana Idrije Bojana Severja, ki je na dan posveta, skupaj s sedanjim vodjem Botaničnega vrta Univerze v Ljubljani dr. Jožetom Bavconom,

Prisotni pri odkritju spominske plošče Francu Hladniku.

ploščo tudi odkril. Slavnostna govornica je bila muzejska svetnica dr. Nada Praprotnik, najboljša poznavalka življenja in dela Franca Hladnika. V uvodnem nagovoru sem se spomnila besed pokojnega dr. Toneta Wrabra ob odkrivanju plošče Balthasarju Hacquetu leta 1990: »Ko mislim na Hacquetovo ploščo in se ozrem še na Mrakovo in Lipoldovo, mi prihaja na misel, da v Idriji dobivamo zid, ne Zid objokovanja, temveč Zid naravoslovne in tehnične kulture slovenskega naroda. Znamenita je Idrija po svojih ljudeh. Prav blizu je že nad sto let stara Scopolijeva plošča, marsikdo pa še zasluži, da se ga spomnimo na tem zidu. Mislim na Franca Hladnika, Freyerje, Karla Dežmana, Julija Glowackega in še koga.«

Od naštetih sta Henrik Freyer in Franc Hladnik zdaj tam dobila svoje mesto. Žal je Zid premajhen, da bi nanj postavili plošče še vsem drugim znamenitim Idrijčanom, ki si to zaslužijo. Nekaj pa vendarle moramo še narediti. Odmakniti je treba jekleno pločevino in omogočiti dostop gledalcev do Zidu.

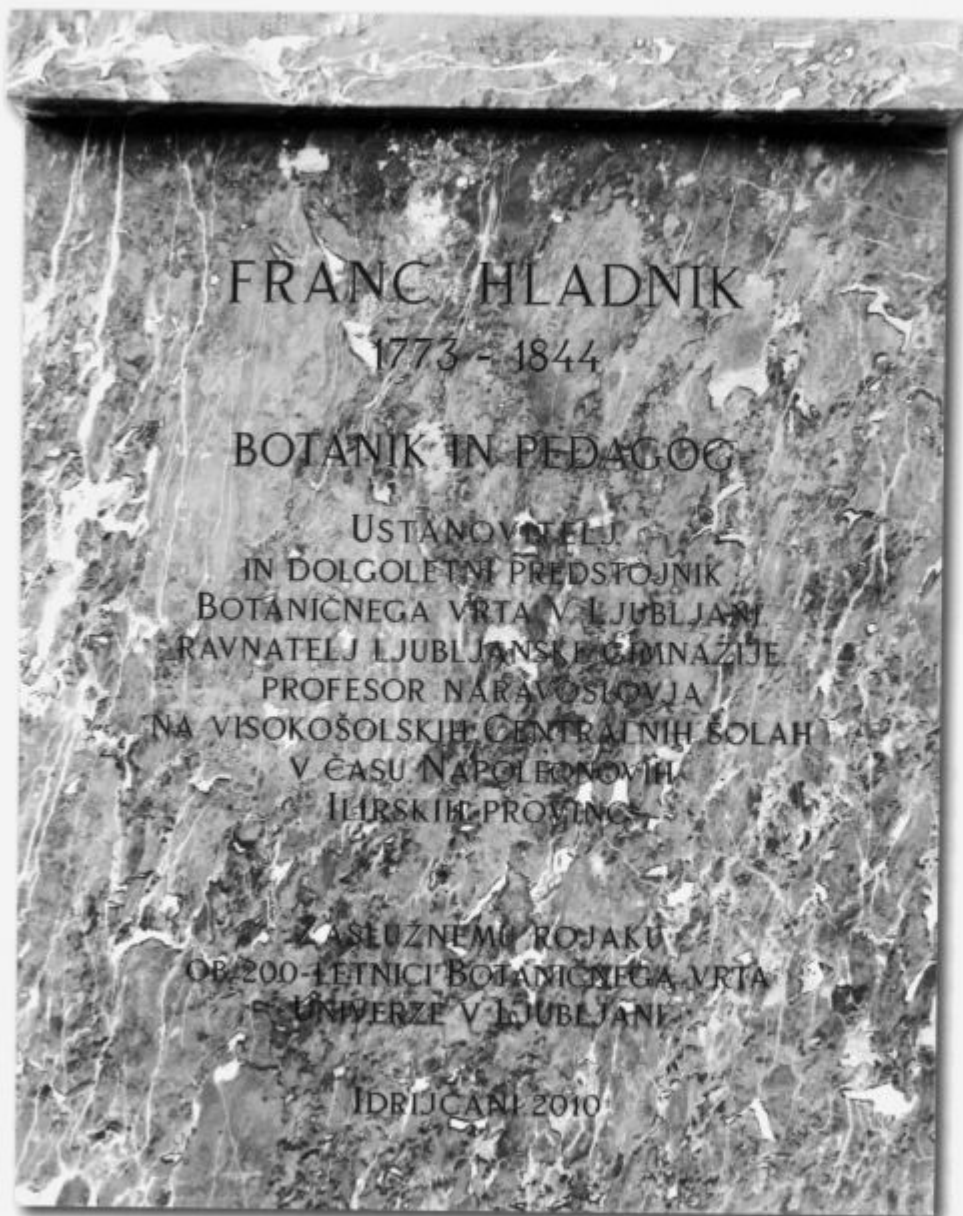
V priprave na posvet se je dejavno vključilo tudi Filatelistično društvo Idrija. Pripravilo je spominsko ovojnico z osebno poštno znamko in spominskim poštним žigom, ki je bil na dan posveta 8.10. 2010 na pošti 5280 na voljo vsem uporabnikom poštних storitev. Na osebni znamki je portret Franca Hladnika, ki ga je naslikala Amalia Hermanstahl okoli leta 1840 in ga hrani

Spominsko ploščo sta odkrila dr. Jože Bavcon, vodja Botaničnega vrta, in idrijski župan Bojan Sever.

Narodni muzej v Ljubljani. Na ovojnici je poleg spominskega žiga risba Hladnikovega volčiča (*Scopolia carniolica* f. *hladnikiana*), akademskega slikarja Rafka Terpina.

S posvetom in obeležji smo se tako, ob 200-letnici Botaničnega vrta Univerze v Ljubljani, dostojno poklonili njegovemu ustanovitelju Francu Hladniku. V imenu Muzejskega društva Idrija se iskreno zahvaljujem vsem, ki so nam pri tem pomagali. V prvi vrsti seveda predavateljem, ki so celovito predstavili njegov lik in dobo, v kateri je deloval, županu Idrije Bojanu Severju za finančno pomoč občine, arhitektu Silviju Jerebu za načrt in Komunalni Idrija za postavitev plošče ter Filatelističnemu društvu Idrija za njihova obeležja. Nadvse

pomembno je, da bodo ostala predavanja in vsa druga dogajanja ob posvetu zabeležena. Zato gre posebna zahvala direktorici Mestnega muzeja gospe Ivani Leskovec in vodji Botaničnega vrta Univerze v Ljubljani dr. Jožetu Bavconu za vključitev prispevkov v Idrijske razglede in v letni zbornik Botaničnega vrta. Hvala Mariji Pavšič, Antonu Zelencu, dr. Jožetu Čarju in Tinki Gantar za pomoč pri pripravi in vodenju posveta. Hvala tudi novinarjem, ki so nas spremljali in poročali javnosti.

*Spominska plošča Francu Hladniku na fasadi rudniškega Magazina v Idriji.
(Avtor vseh fotografij je Anton Zelenc, fototeka Mestnega muzeja Idrija.)*

Ivica Kavčič

IDRIJA - KLASIČNA TLA PRIRODOZNANSTVA NA SLOVENSKEM

Ta slogan profesorice biologije na gimnaziji v Kranju Malči Seliškarjeve sem izbrala za uvodno razmišljanje, kakšno naj bo osnovno sporočilo današnjega posveta. Seveda nam gre predvsem za to, da osvetlimo lik znamenitega Idrijčana, botanika in pedagoga, ustanovitelja in dolgoletnega predstojnika Botaničnega vrta ali Vrta domovinske flore kot obveznega sestavnega dela porajajočega se visokošolskega študija na Slovenskem. Lahko pa nam gre še za kaj več. In sicer da ob tej priložnosti poudarimo pomen naravoslovja, ne samo v naši davni preteklosti, temveč tudi v današnjem času. Profesor dr. Uroš Urleb iz ljubljanskega Leka, glavni raziskovalni direktor za vse razvojne centre farmacevtske družbe Sandoz po svetu, je v Delovi prilogi Znanost zapisal naslednjo zelo aktualno misel: »Če želimo biti v Sloveniji konkurenčni z drugimi, si moramo prizadevati za odličnost. Žal se v naši javni raziskovalni sferi še vedno premalo vlaga v znanje in znanost v naravoslovju s poudarkom na farmaciji, kemiji, biokemiji, biologiji z

molekularno biologijo in drugih ključnih področjih, ki jih potrebujemo v farmacevtski industriji.« V Hladnikovem času je bilo naravoslovje veliko bolj cenjeno. Osnovni vir za farmacijo so bile rastline. Z njihovim gojenjem in preučevanjem na eni strani ter predavanjem naravoslovja na centralnih šolah na drugi je Franc Hladnik uspešno povezoval raziskave z izobraževanjem, kar je lahko vzor tudi današnjemu, sicer mnogo zahtevnejšemu času. Ker pa smo v Idriji, kjer se je preučevanje narave začelo že pred Hladnikom in se po njem tudi nadaljevalo, mi dovolite, da za uvod na kratko preletim ta del naše zgodovine.

Vse se je seveda začelo z rudnikom. Drugi največji rudnik živega srebra na svetu je privabljal evropske učenjake raznih usmeritev, bogata in tedaj še malo raziskana narava pa je prav klicala k raziskovanju. Goriški zdravnik in botanik Pier Andrea Mattioli je v Idrijo prihajal le občasno, prvi idrijski rudniški zdravnik, pionir evropske medicine dela in naravoslovni polihistor Janez Anton Scopoli pa je v Idriji prebil petnajst let in tu ustvaril svoja najboljša

dela. Svoje raziskovanje je slikovito opisal z besedami: »Sam, od nikogar spremljan, sem blodil po Alpah, spal v mrzlih nočeh pod milim nebom, živel po ves dan ob kruhu in mleku, padel pod Trstom celo razbojnikom v roke, in ko sem se nekoč vračal s Storžiča, sem bil tri ure v neprestani življenjski nevarnosti.« Rudniški kirurg in naravoslovec Balthasar Hacquet je v Idriji deloval sedem let, skupno v naši deželi pa kar dvajset. »Izbral sem Kranjsko zaradi prirodoslovja in slovitega živosrebrovega rudnika in ker sem vedel, da tam prebiva slavni Scopoli,« je zapisal v svoji avtobiografiji. Tako prvi kot drugi sta z znanjem, delavnostjo, zvestobo resnici in upornostjo k nam zanesla kritično, razumsko miselnost, ki ni bila vedno dobro sprejeta. Pustila sta trajne sledi na nešteti področjih znanosti, ki nas še vedno navdušujejo. Muzejsko društvo Idrija je v zadnjem desetletju o pomenu idrijskega naravoslovja in tehnike bodisi samostojno ali skupaj z Mestnim muzejem in Rudnikom živega srebra organiziralo sedem strokovnih posvetov. Zadnjega, o Janezu Antonu Scopoliju, leta 2007. Leta 2003 pa je dr. Janez

Šumrada, tedaj raziskovalec v zgodovinskem inštitutu Milka Kosa SAZU, v sodelovanju z Mestnim muzejem Idrija v Idriji organiziral dvodnevni mednarodni simpozij o Balthasarju Hacquetu. Na posvetih je bilo temeljito in vsestransko osvetljeno življenje in delo obeh učenjakov na najrazličnejših področjih medicine, naravoslovja in znanosti nasploh. Naj samo kot zanimivost omenim, da se z Balthasarjem Hacquetom, med drugim, začelja alpinizem v Julijskih Alpah. »Prvi Hacquetov poskus doseči vrh Triglava je navdušil Willonitzerja, ranocelca v Stari Fužini v Bohinju, ki je res prehitel svojega učitelja in s svojo odpravo pred njim premagal pot do vrha. Kljub temu pripada lovorika zmage Hacquetu, ki je s prvimi znanstvenimi raziskovanji v višinah Triglava zbudil zanimanje pri prijateljih gora in pritegnil nove gornike,« je zapisala Malči Seliškar v Proteusu leta 1953 in nadaljevala: »Kasneje se je cela vrsta rojenih Idrijčanov razvila v znamenite naravoslovce. Vsi so tod okoli zbirali, raziskovali in zapisovali. Tako je Kranjska kmalu zaslovela po svojih prirodnih zanimivostih, predvsem pa po flori in favni.« Že v Scopolijevem času, leta 1765, je vsestranski Jožef Mrak narisal prvo geološko karto z ozemlja tedanje Kranjske. Botanik Franc Hladnik se je rodil leta 1773, to je tistega leta, ko je Idrijo zapustil Balthasar Hacquet. Iz Idrije je izšel cel rod lekarnarjev in naravoslovcev – Freyerjev. Prvi kustos kranjskega deželnega muzeja Henrik Freyer je sodeloval z najboljšimi sodobnimi evropskimi naravoslovci in bil član številnih znanstvenih združenj. Največje priznanje zanj je bilo, da ga je Kraljevska akademija

za znanost na Dunaju imenovala za dopisnega člana v naravoslovnem razredu. Izvrsten botanik je bil tudi idrijski rudniški zdravnik Jurij Dolinar. Leta 1821 se je v Idriji rodil botanik, muzejski kustos in ravnatelj deželnega muzeja v Ljubljani Karel Dežman. Raziskoval je Ljubljansko barje in alpske rastline, ki rastejo v nižinah. Leta 1846 je bil v našem mestu rojen Julij Glowacki, ki se je razvil v odličnega botanika, strokovnjaka za lišaje in mahove. Že ta zelo kratek pregled razkriva razlog, zakaj je Wilhelm Voss leta 1884 v svoji znameniti Zgodovini botanike na Kranjskem zapisal misel, ki smo jo prenesli na vabilo:

»Brez pretiravanja lahko torej rečemo, da poznavanje rastlinskega sveta Kranjske v največjem delu izvira iz prijaznega rudarskega mesta Idrije, iz tistega rudarskega mesta, ki je že s Scopolijevim dolgoletnim bivanjem še posebej za zgodovino botanike pridobilo trajen pomen.«

Idrija je tudi kasneje še veliko prispevala k slovenskemu naravoslovju. Ko se oziramo nazaj, ne moremo mimo prvega šolanega slovenskega geologa in znamenitega direktorja idrijskega rudnika Marka Vincenca Lipolda, kot tudi ne mimo utemeljitelja današnjih pogledov na geologijo, vodje rudniške geološke službe Ivana Mlakarja. Ustaviti se moramo pri naravoslovnou usmerjeni prvi slovenski realki, ustanovljeni v Idriji leta 1901. Realka je s svojimi imenitnimi profesorji in študenti zanesla vedoželjnost in napredno miselnost v najširši krog prebivalstva Idrije. Dolgoletni realčni ravnatelj, naravoslovec Stanislav Bevk je bil, med drugim, ustanovitelj

in prvi predsednik odseka za varstvo prirode in prirodnih spomenikov pri Muzejskem društvu v Ljubljani, profesor kemije Balthasar Baebler pa je napisal eno prvih slovenskih učnih knjig za svojo stroko. Idrijčan Kajetan Stranetzky, ki je naravoslovje študiral na Dunaju, je v Idriji preučeval mineralogijo in geologijo. Profesor matematike in fizike Julij Nardin, začetnik kibernetike misli na Slovenskem, je poučeval na idrijski realki sedem let. Bil je izvrsten izumitelj. V Idrijo je k njemu prihajal po nasvete Edvard Rusjan. Še bi lahko naštevala, a naj bo dovolj.

Prvo slovensko realko in tudi siceršnji razvoj Idrije je prekinila prva svetovna vojna in 25-letna italijanska okupacija. Šele z Gimnazijo Jurija Vege, ustanovljeno leta 1952, ter njeno dolgoletno ravnateljico Slavico Božič se je Idrija ponovno umestila v slovenski prostor. Povojni direktor idrijskega Mestnega muzeja in vsestranski kulturni delavec Srečko Logar ter izvrstna pedagoginja, gimnazijska profesorica Marija Bavdaž sta za naravo in njeno raziskovanje navduševala mlade ljudi. Izmed tistih, ki so se bodisi poklicno bodisi ljubiteljsko posvetili naravoslovju, izstopata po svojih strokovnih delih in društvenem delovanju geolog, univerzitetni profesor sedimentologije in tektonike dr. Jože Čar ter akademski slikar, publicist in ljubiteljski botanik Rafael Terpin. V čast nam je, da je iz idrijske gimnazije izšel sedanji vodja Botaničnega vrta Univerze v Ljubljani dr. Jože Bavcon. Ko govorimo o naravoslovju, seveda ne moremo mimo gozdarske stroke, dr. Franja Kordiša, drugih gozdarjev in

sonaravnega gospodarjenja z gozdovi, ki je danes tako rekoč pozabljeno. Vsa ta naša posebna, v mnogočem izjemna zgodovina ter bogata narava sta tudi v novejšem času privabljali k nam ugledne znanstvenike in strokovnjake od drugod. Dolgoletna cenjena in stalna gosta v našem mestu sta bila, zdaj že pokojna, zdravnica in univerzitetna profesorica anesteziologije, velika ljubiteljica botanike ter častna občanka Idrije dr. Darinka Soban in mednarodno uveljavljeni botanik, univerzitetni profesor botanike in fitocenologije dr. Tone Wraber, ki sicer ni dočakal formalnega imenovanja, za tiste, ki smo ga poznali in sodelovali z njim, pa je dejansko bil in ostaja naš častni občan. Oba sta s svojimi pogostimi obiski pri nas, s tem da sta z nami prijateljevala, nam predavala, nas vodila po botaničnih ekskurzijah, nas vzpodbujala in učila, ogromno doprinesla k temu, da se je naravoslovna kultura v Idriji ohranila in razvijala, da je postala del nas in bo, o tem sem prepričana, prešla tudi na mlajše rodove. Za njima je ostala velika praznina. Vsak dan znova ugotavljamo, kako zelo ju pogrešamo. Brez njiju tudi v Idriji svet ni več tak, kot je bil. Počastimo spomin nanju z minuto molka. Hvala.

Viri in literatura

- Arko, Mihael: Zgodovina Idrije. Gorica, 1931.
 Bavcon, Jože: Kratka zgodovina ljubljanskega Botaničnega vrta. Proteus 4/59, 1996.
 Kavčič, Janez: Prva slovenska realka. Mestni muzej Idrija, 1987.
 Praprotnik, Nada: Botanik Franc Hladnik (1773–1844), ob stopetdesetletnici smrti. Proteus 3/57, 1994.
 Seliškar, Malči: Idrija – klasična tla prirodoznanstva na Slovenskem. Proteus 3/XVI, 1953.
 Voss, Wilhelm: Poskus zgodovine botanike na Kranjskem (1754.–1883). Ljubljana, 1884; Celje, 2008.

Amalija Seliškar (15. 1. 1914 – 30. 3. 1998)

je bila profesorica biologije. Med drugo svetovno vojno je doma skrivoma učila manjše število dijakov. Po vojni je krajši čas učila na osnovni šoli v Šoštanju, 11. novembra 1946 pa je odšla na gimnazijo v Idriji. Tam je, tudi ob vzpodbudi svoje soproga, prof. dr. Albina Seliškarja, začela zbirati gradivo o naravoslovcih, ki so delovali v Idriji in pregledni članek leta 1953 objavila v reviji Proteus (letnik 16, številka 3:65-71), pod imenom Malči Seliškar.

Od začetka šolskega leta 1947 do upokojitve je učila na gimnaziji v Kranju. Skozi celotno obdobje je kot mentorica naravoslovnega krožka s praktičnimi poizkusi in ekskurzijami seznanjala dijake o bioloških procesih in jih navduševala za spoznavanje narave. Tudi zato, in čeprav je bila stroga profesorica, so ji dijaki dali ime »mati narava«.

Kot priznanje za prizadevno mentorsko delo in širjenje naravoslovne misli jo je Prirodoslovno društvo Slovenije leta 1994 izvolilo za častno članico.

(Besedilo nam je poslal njen sin mag. Andrej Seliškar.)

FRANC HLADNIK IN NJEGOVO BOTANIČNO DELOVANJE

Franc de Paula Hladnik, »ilirskih rož vertnar« in »cvetličar kranjskih gor«, je bil osrednja osebnost kranjske (slovenske) botanike v prvi polovici 19. stoletja. Bil je »slaven zelišar« in »dasiravno ni dal nobenega spisa tiskati, je bil splošno znan strokovnjak.«

V 19. stoletju so o Hladnikovem življenju in delu veliko pisali. V Kmetijskih in rokodelskih novicah je še pred njegovo smrtjo njegov življenjepis v slovenskem jeziku objavil J. Bleiweis (1844: 42–43). Obširno sta o njem v nemškem jeziku pisala J. A. Babnigg (1848: 208–217) in P. J. Rechfeld (1849: 69–86), ki je svoj prispevek objavil v časopisu Zgodovinskega društva za Kranjsko, izšel pa je tudi v separadni obliki oziroma kot posebna brošura, ki naj bi ji bila priložena litografija Hladnikovega portreta. V Knjižnici Narodnega muzeja ta litografija ni priložena! J. Rozman je v slovenskem jeziku pisal o njem kot o »slavnem zelišarju« v Drobntinah za novo leto 1853 (str. 127–133), J. Benkovič pa v reviji Dom in svet (1898: 289–295). V avstrijski biografski leksikon ga je seveda vključil tudi C. Wurzbach (1863: 60–62), o njem pa

Predavateljica dr. Nada Praprotnik, najboljša poznavalka dela Franca Hladnika. (Foto Anton Zelenc, fototeka Mestnega muzeja Idrija)

je pisal W. Voss v svojem znamenitem delu Zgodovina botanike na Kranjskem (1884: 27–30). V 20. stoletju je bil Franc Hladnik vključen v Slovenski biografski leksikon (Pintar, 1928: 323), v Primorski slovenski biografski leksikon (Jevnikar, 1981: 535) in v Enciklopedijo Slovenije (Wraber, 1990: 32), v kateri je objavljena napačna letnica rojstva (1779) in napačen mesec smrti (september), do napake pa je prišlo pri prepisovanju sicer pravih podatkov v Wraberjevem besedilu. V zadnjem zvezku Enciklopedije Slovenije (2002: 417) so bili objavljeni popravki, vendar je pri mesecu smrti spet prišlo do napake, saj je namesto enajsti (11.) napisan prvi (1.).

V letu 1994 je ob stopetdesetletnici smrti izšel razmeroma obširen pregleden članek o Botaniku Francu Hladniku (Praprotnik, str. 94–99), ob dvestoletnici Ilirskih provinc pa krajši prispevek (Praprotnik, 2010 b: 230–237).

Njegov portret je okrog leta 1840 v olju naslikala Amalia Hermannsthal, hranijo pa ga v Narodnem muzeju Slovenije, kjer imajo v Grafičnem kabinetu tudi litografijo s kredo, ki jo je v prvi četrtini 19. stoletja narisal neznani avtor. V 20. stoletju (1925) je Miha Maleš

upodobil Hladnika na lesorezu v seriji zaslužnih Slovencev od 16. stoletja dalje. Malešev portret je bil objavljen v delu Slovenski možje (1927: 69).

Franc Hladnik je bil rojen 29. marca 1773 v Idriji. Oče Matej (Matheus) je bil rudarski uslužbenec, mati pa je bila Doroteja Reven. Bil je drugorojeni sin. Osnovno šolo je obiskoval v rojstnem mestu. V Ljubljani je leta 1789 z odliko končal gimnazijo. Filozofske študije je končal leta 1791 in nato stopil v bogoslovje. Teološke študije je končal leta 1795. Takrat je bilo razpisano mesto skriptorja v licejski knjižnici. Hladnik je zanj zaprosil in ga tudi dobil. Zaradi mladosti je bil posvečen v mašnika leto kasneje, in sicer 19. junija 1796. V literaturi v 19. stoletju se pojavlja letnica 1796, ko naj bi bil posvečen v duhovnika. Voss (1884, 2008) pa navaja, da je bil posvečen že leta 1795, in pri kasnejših avtorjih se je ta napaka ponavljala (Pintar, 1928; Wraber, 1990; Praprotnik, 1994, 2010 b, Bavcon. 2010 a, 2010 b). Prof. Blaž Otrin, sodelavec Nadškofijskega arhiva Ljubljana, je bil tako ljubezniv, da mi je posredoval oziroma potrdil točen datum posvetitve, in to je 19. junij 1796 v kapeli bogoslovnega semenišča v Ljubljani (NŠAL 99, ŠAL – razno, ordinacije, 1761–1824, str. 145, 146, št. 3). Ko so ga hoteli poslati službovat kot kaplana na podeželje, ni želel iti in se je uprl ter si priskrbel zdravniško spričevalo o slabem zdravju, ker naj bi bolehal na pljučih in da tudi »zaradi telesne konstitucije« ni sposoben za dušno pastirstvo (Benkovič, 1898).

8. oktobra 1796 je postal učitelj 4. razreda normalke, leta 1800 izredni učitelj na mehanični šoli, 21. junija 1802 začasni, 5. januarja 1803 pa redni ravnatelj normalke in leta 1807 gimnazijski prefekt.

V času Ilirskih provinc je na tedanjih Centralnih šolah, ki jih lahko imamo za predhodnico današnje univerze, predaval naravoslovje in botaniko. Leta 1810 je ustanovil Botanični vrt v Ljubljani. Po odhodu Francozov je bil spet gimnazijski prefekt. Znamenita so bila njegova javna predavanja iz botanike, ki so jih smeli poslušati tudi gimnazijci od 5. razreda dalje. Ta predavanja so bila mnogo let neobvezen predmet.

Okrog leta 1832 mu je začel pešati vid. Vrt je vodil do leta 1834, ko ga je zamenjal zdravnik Ivan Nepomuk Biatzovszky (1801–1863). Kot učitelj je bil zaradi mrene na očesih 28. februarja 1837 na lastno prošnjo upokojen. Kmalu je oslepel. Zadnja leta življenja je preživel v svoji sobi. Umrl je 25. novembra 1844 v Ljubljani. Dva dni kasneje so

ga pokopali na pokopališču sv. Krištofa.

O njegovi smrti so poročali v Kmetijskih in rokodelskih novicah (1844: 193) in v časopisu Laibacher Zeitung (1844: 669).

Za zasluge mu je cesar Franc I. leta 1818 podelil veliko zlato medaljo z ušescem in trakom. Bil je član Kmetijske družbe v Ljubljani (K.K. Landwirtschafts-Gesellschaft zu Laibach, 1816), Botaničnega društva v Regensburgu (K. Botanischen Gesellschaft zu Regensburg, 1828), Društva za pospeševanje naravoslovnih ved v Freiburgu (Gesellschaft zur Beförderung der Naturwissenschaften in Freiburg, 1829) in Bavarskega društva za vrtnarstvo v Frauendorfu (K. Baierischen Gesellschaft für Gartenbau zu Frauendorf, 1831).

V dijaških letih mu je veliko pomagal posestnik Nikolaj Merk, pri njem v okolici Kamnika je preživel počitnice in poučeval njegove otroke. Kasneje ni več zahajal tja, kakor piše Benkovič (1898), ampak je začel hoditi na počitnice k baronu Žigi Zoisu in njegovemu mlajšemu bratu Karlu, ki se je ukvarjal z botaniko. Z naravoslovnimi zbirkami se je Hladnik torej srečal že v študijskih letih. »Kot sin revnih staršev si je moral kot dijak pomagati sam, o počitnicah pa je bival v hiši barona Zoisa, kjer je dobilo njegovo veselje do naravoslovja ob bogatih baronovih zbirkah novo vzpodbudo.« (Jevnikar, 1981: 532). Pri njem se je seznanil z Valentinom Vodnikom, s katerim sta šla skupaj na botanično potovanje po Koroški in v Celovcu obiskala znamenitega naravoslovca Franca Wulfena, ki ju je zelo prijazno sprejel. Ko sta odšla, je Wulfen menda izjavil: »Eden utegne postati res dober, namreč Hladnik!« (Benkovič, 1898, prevod: Doris Debenjak). Kasneje je Wulfen postal njegov botanični mentor. Bila sta v pisnih stikih. Valentinu Vodniku pa je pomagal zbirati besede za gradivo za besednjak.

Hladnik je vzgojil nekaj učencev. Med njimi je bil vrtnar Andrej Fleischmann (1804–1867), ki je kot mlad fant že leta 1819 prišel v Botanični vrt in je svojega predstojnika spremljal na botaničnih izletih. Henrik Freyer (1802–1866) je leta 1815 obiskoval gimnazijo v Ljubljani. Ker pa je druge predmete razen botanike in mineralogije zanemarjal, ga Hladnik takrat ni sprejel med izredne slušatelje. Šele kasneje je postal njegov učenec. Bil je prvi kustos Kranjskega deželnega muzeja. Za botaniko je navdušil tudi ljubljanskega lekarnarja Žiga Grafa (1801–1838), ki bi verjetno presegel svojega učitelja, če bi mu usoda namenila daljše življenje. Tržačan Muzio de Tommasini (1794–1879) pa je bil zaslužen, da se je na Primorskem razmahnilo botanično

raziskovanje. Za naravoslovje je navdušil tudi Simona Robiča (1824–1897) in Aleksandra Škofica (1822–1892), ki je že kot otrok obiskoval Botanični vrt.

Na svojih številnih ekskurzijah je Hladnik v začetku 19. stoletja začel raziskovati kranjsko floro: »S posebnim veseljem pa so na rastlinah viseli; vsake šolske praznike so jih šli iskat in nabirat, in zategadelj obhodili skoro vse kraje, hribe in doline po Kranjskem in bližnem Goriškem, Koroškem in Štajerskem. Obiskali so brege Soče in Brente, bili na Višarjih, Predilu in vsih gorah okrog Trebiša, Trojane, Košuto, Ovšovo, Ojstrico, Hum in Zagorske hribe, tudi Lojbel, Begunšico in vse gore noter do Drave so obhodili; Bohinske in Kamniške planine, Cirkniško jezero in Javornik, Babnogorico in Nanos itd. so preiskali, povsod najšli množino zelišč znanih in neznanih ...« (Rozman, 1853). Na teh izletih je nabiral rastline za vrt, za svoj herbarij ter za tuje botanične vrtove in tuje botanike, s katerimi je bil v stiku. Od leta 1819 ga je spremljal njegov vrtnar Andrej Fleischmann, ki je leta 1844 izdal Pregled kranjske flore (Übersicht der Flora Krains). Delo je v podnaslovu označeno kot »popis na Kranjskem divje rastočih in pogosto gojenih cvetnic s podatki o njihovih nahajališčih, zbranih na ekskurzijah od leta 1819 do 1845 na Gorenjskem, Dolenjskem in Notranjskem in v nekaterih mejnih območjih Obale (Primorske), Goriške in Koroške«. Podatki v drugem tiskanem delu o rastlinstvu Kranjske niso vedno najbolj točni in zanesljivi. Iz tega dela pa lahko izvemo, katere kraje sta Fleischmann in Hladnik obiskala.

Najpomembnejše Hladnikovo delo pa je bila ustanovitev Botaničnega vrta oziroma Vrta domovinske flore. Že prej je imel nasad kranjskih rastlin na licejskem dvorišču. Francozi so leta 1809 osnovali Ilirske province in Centralne šole, ki so imele značaj univerze. V okviru teh šol so ustanovili botanični vrt. Za rojstni dan vrta velja 11. julij 1810. Na odprtju je bil tudi maršal Marmont, ki naj bi tedaj zasadil osem dreves, med njimi tudi znamenito lipo, ki je dobila njegovo ime. V septembru leta 1810 je v vrtu raslo že 447 rastlin. Prvi ohranjeni seznam vrst pa je iz leta 1812 (Praprotnik, 2010 a, 2010 c). V njem je 766 rastlin. Podpisan je Mihael Tušek (1788–1828), ki je bil tistega leta bogoslovec. Očitno ni imel botanične izobrazbe in je verjetno svojemu profesorju Hladniku pomagal pri delu v Botaničnem vrtu. Veliko izrazov je napisal napačno, a jih v glavnem lahko identificiramo. V Inventarju prevladujejo rastline, ki so bile pogoste v okolici Ljubljane,

precej je gojenih in okrasnih vrst, razmeroma malo pa alpskih rastlin in lesnatih vrst (dreves in grmov).

Po ukinitvi Ilirskih provinc je Hladniku uspelo ohraniti botanični vrt, čeprav je habsburška oblast vse francoske ustanove ukinita. Prav gotovo ima za ohranitev botaničnega vrta po prihodu stare oblasti zasluge poznanstvo Hladnika z avstrijskim botanikom N. T. Hostom, ki je bil nekakšen angel varuh vrta. Eden od razlogov pa je bil verjetno tudi, da se politično ni udeleževal oziroma je bil nevtralen, saj je Jožef Rozman (1853) zapisal:

»Modri in previdni se v političke zadeve niso nikoli vtikali; timveč le za svoj poklic živeli se možko, negraljivo in čudoredno vedli, da vse, kar jih je poznalo, jih je visoko spoštovalo ...«

Že leta 1829 je bilo v vrtu posajenih več kot 2200 domačih in tujih rastlin. Leta 1834 je Hladnik dal prošnjo za upokojitev kot vodja vrta. Za njim je vodenje vrta prevzel zdravnik Janez Nepomuk Biatzovsky (1801–1863).

V 36 letih je Hladnik zbral tudi obširen herbarij kranjske flore, ki ga je leta 1836 daroval Kranjskemu deželnemu muzeju. Rozman (1853) o tem piše: »Ko so v Ljubljani znamenitnico (museum) napravili, so ji gosp. Hladnik vso svojo zbirko posušenih zelišč blagodušno darovali.« Kasneje je muzeju izročil še rokopisni nomenklator (»... lep imenik, v katerem so popisane imena zelišč in krajev, na katerih po Kranjskem rasejo ...«), v katerem navaja nahajališča za 3484 fanerogam, ki jih je nabral na Kranjskem. Obsegal je 124 listov. V Prirodoslovnem muzeju Slovenije tega kataloga ni, ohranjena sta le Hladnikov herbarij in spisek vrst iz te zbirke (Catalogus Herbarii Hladnikiani), ki ga je leta 1839 napisal Henrik Freyer. Nomenklator pa je na žalost založen ali izgubljen. Na herbarijskih listkih so največkrat zapisana samo latinska imena, le redko tudi nahajališča, datumov pa sploh ni. Le v povezavi s korespondenco, rokopisnimi pripombami in na osnovi objavljenih del tujih botanikov lahko včasih ugotovimo, kje je bila rastlina nabrana. Podobno kot mnogi kranjski botaniki tistega časa je kompletne podatke o nahajališčih pošiljal v tujino, v svojem herbariju pa je bil površen.

Za muzejsko zbirko Herbarium universale, ki je obsegala rastline zunaj Kranjske, je Hladnik daroval 10 centurij Reichenbachove

herbarijske zbirke *Flora Germanica exsiccata*, za zbirko *Herbarium carniolicum* pa je herbarij kranjskih rastlin tudi osnova.

Franc Hladnik pa je bil že od vsega začetka povezan tudi s Kranjskim deželnim muzejem, saj je leta 1821 z nasveti in svojo podporo sodeloval pri ustanovitvi najstarejše muzejske ustanove na Slovenskem.

Hladnikovo poznavanje kranjske flore je bilo tako temeljito in obširno, da so njegove podatke navajali mnogi vodilni floristi srednje Evrope. Tuji botaniki so ga cenili, saj jim je odstopal in posredoval podatke in jim pošiljal tudi rastline.

Z že omenjenim Francem Ksaverjem Wulfenom (1728–1805) je bil v pisnih stikih. Kasneje je največ sodeloval z N. T. Hostom (1761–1834), s katerim je bil v pisnih stikih od leta 1812, osebno pa sta se spoznala v času ljubljanskega kongresa. Pošiljal mu je rastline za botanični vrt na Dunaju. Njegove podatke je upošteval v prvem delu knjige *Flora Austriaca* (1827), v uvodu drugega dela (1831) pa se mu še posebej zahvaljuje in piše, da je Hladnik ob različnih letnih časih prepotoval mnogo krajev na Kranjskem, da je nabiral rastline. Ni mu pošiljal samo posušenih rastlin, ampak si je tako ustno kot pisno prizadeval, da bi mu razširil znanje o kranjskem rastlinstvu. NUK hrani izvod Hostove monografije o vrbah (1828), v katerem je lastnoročno napisal posvetilo svojem prijatelju.

Njegove podatke je upošteval in navajal tudi nemški botanik W. D. J. Koch (1771–1849) v različnih izdajah dela *Sinopsis nemške in švicarske flore* (1835–1837, 1838, 1843–1845).

Hladnikove podatke je navajal tudi botanik H. G. L. Reichenbach (1793–1879), avtor del *Flora germanica excursoria* (1830–1832) in *Iconographia botanica seu plantae criticae* (1823–1834) ter avtor herbarijske zbirke *Flora Germanica exsiccata* (1830–1845).

Franc Hladnik ni ničesar objavil. V Arhivu Republike Slovenije se je ohranilo nekaj njegovih zanimivih del in zapiskov, ki pa so ostali v rokopisu. Tako se je ohranil latinsko pisani učbenik *Botanike* (AS 882, fasc. 16), ki je razdeljen na uvodni del, razlago morfoloških izrazov s primeri rastlin, rastlinski sistem po Linnéju, zgodovinski pregled botanične literature, zdravilne rastline in uporabne rastline. Pri zdravilnih rastlinah posebej navaja, kateri del rastline se uporablja, dodana pa so tudi slovenska imena.

Rokopis *Botanische Notizen* (AS 882, fasc. 18) je velika knjiga,

Stran iz rokopisa latinsko pisanega učbenika za botaniko. O botanični literaturi. AS 882, fasc. 16. Arhiv Republike Slovenije, Hladnik Franc.

pisana s črnilom, vendar ne s Hladnikovo pisavo. Vrste so razporejene po abecednem redu rodov, s sinonimi, nahajališči in navedki iz literature. Na seznamu je 2492 oštevilčenih rastlin in 190 listov. Podoben oziroma enak izvod hranijo v Rokopisnem oddelku NUK. Rokopis je naslovljen *Flora carniolica* (Ms 184) in 2492 vrst je razvrščenih po abecednem vrstnem redu rodov. Pred začetkom rokopisa so vpeti različni listki z različnimi pripombami in različnimi

pisavami.

V nemščini pa je pisan rokopis o anatomiji rastlin (AS 882, fasc. 17), ki je verjetno prav tako učbenik, po katerem je Hladnik predaval.

Leta 1826 (AS 882, fasc. 27) je napisal Bohinjsko floro (Flora Wochinensis). 221 vrst ni razporejenih po abecedi. Latinskemu imenu sledi nemško ime, opis, nahajališče, besedilo je napisano v gotici. Leta 1833 je rokopis predelal in ga poimenoval Flora Bochinensis (AS 882, fasc. 27). Vrste so razporejene po abecednem vrstnem redu latinskih imen, ponekod so tudi slovenska imena.

Poleg tega je zbiral slovenska imena rastlin. Ta njegova dejavnost ni bila znana. Tako je iz leta 1821 (AS 882, fasc. 27) ohranjen zvezek z naslovom Nomina Plantarum latina, carniolica et germanica (Latinska, kranjska in nemška rastlinska imena), obstaja pa še slovensko-latinsko-nemški imenik in latinsko-slovenski seznam (AS 882, fasc. 27).

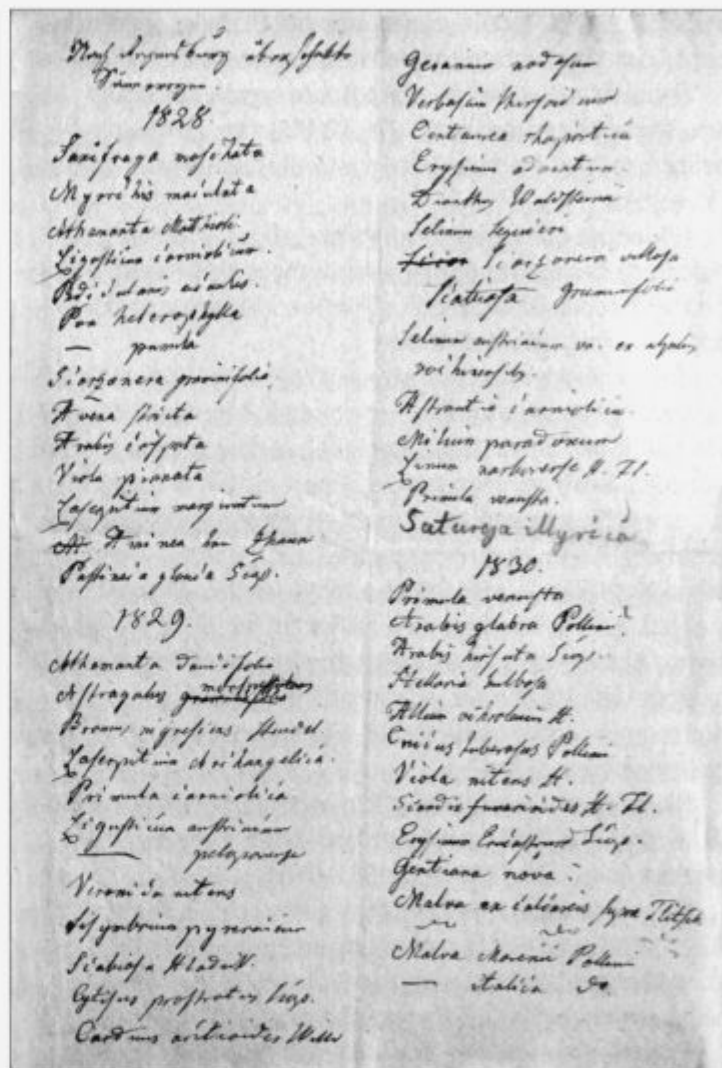
Ohranjena je obširna korespondenca s tujimi botaniki (AS 882, fasc. 26). Dopisoval si je med drugimi z že omenjenima N. T. Hostom in F. K. Wulfenom. Med dopisovalci so še D. H. Hoppe, F. Sieber, H. G. L. Reichenbach, A. Traunfellner, L. Welden ...

V Arhivu so še različni botanični zapiski, ki so zelo neurejeni (AS 882, fasc. 27). Na listih so sezname rastlin, ponekod tudi nahajališča, nepopolni sezname herbarijev in podobno.

Po Francu Hladniku se imenuje nekaj rastlin.

Hladnikia pastinacifolia Rchb.

Leta 1819 naj bi Hladnik na Čavnu našel še neznan rod iz družine kobulnic. Ta podatek se ponavlja v literaturi. Tone Wraber (202:109–110; 2003: 132) navaja doslej neznanе okoliščine odkritja znamenite hladnikovke, saj Henrik Freyer v svoji fragmentarni rokopisni biografiji piše, da je bil v počitnicah 1818 in 1819 na Čavnu, kjer je našel neznanu kobulnico in nanjo opozoril Hladnika. Ta jo je imenoval *Oenanthe apiifolia*. Prvi odkritelj tega endemičnega rodu naj bi bil torej Freyer! Freyer pa leta 1836 to opisuje nekoliko drugače, saj je bil razočaran, ko je botanik Koch rastlino preimenoval v vrsto *Falcaria latifolia*. Freyer je menil, da »časti prvemu najditelju ... ne bi smeli odtegniti ...«, in še dodaja, da rastlino pozna od leta 1822. Leta 1831 (str. 9) je Reichenbach opisal novo kobulnico in jo imenoval *Hladnikia*

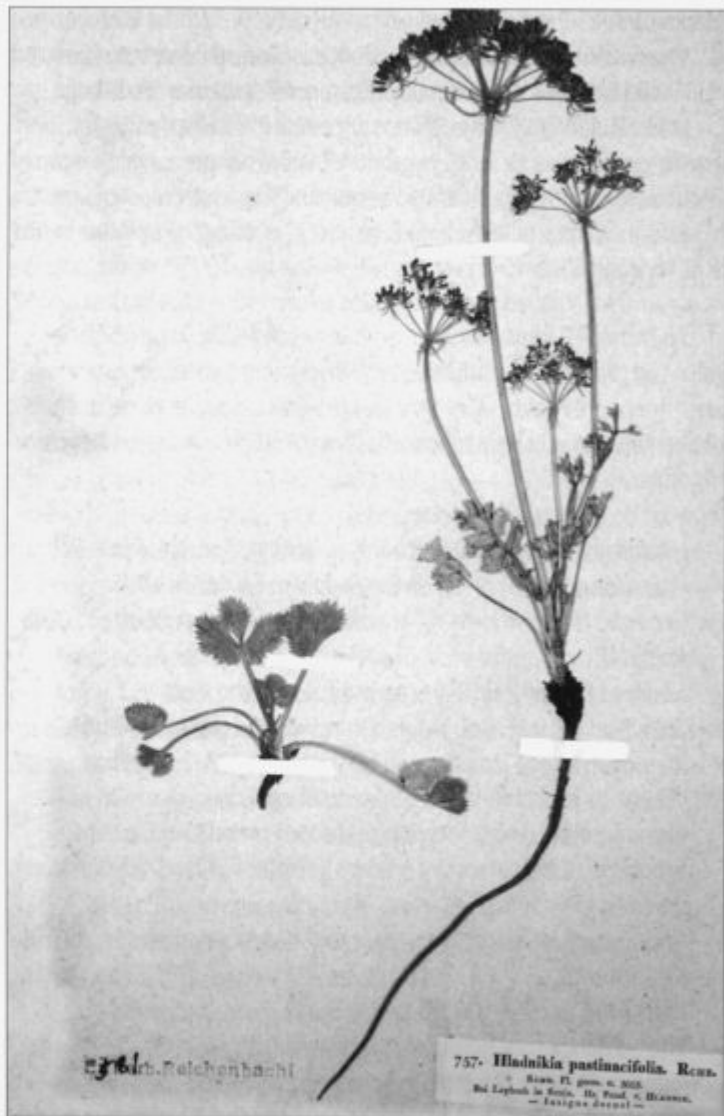
Različni botanični zapiski. AS 882, fasc. 27. Arhiv Republike Slovenije, Hladnik Franc.

pastinacifolia. Navaja, da jo je imenoval v čast Hladniku, prefektu in profesorju cesarsko kraljeve gimnazije v Ljubljani. Ta citat velja za opis nove vrste, čeprav navaja svoje delo *Flora germanica excursoria* (1832: 476), kjer bo (?) pod številko 625 (DCXXV) objavljen opis novega rodu in pod številko 3053 bolj obširen opis nove vrste, v katerem pa navaja, da jo je dobil od Hladnika. Objavljena je tudi prva risba (1831), ki je v nekaterih izvodih knjige ročno pobarvana. To omenja tudi Freyer: »Prvo in zvesto po naravi iluminirano upodobitev je prispeval Reichenbach v svojih *plantis criticis*«. Leta 1834 je Reichenbach hladnikijo pod številko 757 vključil v svojo herbarijsko zbirko Nemška posušena flora (*Flora Germanica exsiccata*). Poslal mu jo je Hladnik. Kot nahajališče je zapisal: pri Ljubljani na Kranjskem (»bei Laybach in Krain«) in primerek še posebej označil z latinskim vzklikom: »-Isigne decus!-« S temi besedami je hotel poudariti, da je primerek hladnikije pravi okras njegove herbarijske zbirke in da je nekaj posebnega in redkega. Koch (1835: 285) vrsto opiše kot *Falcaria latifolia* in navaja Hladnika in Grafa, tri leta kasneje (1838: 286) pa omenja le Hladnika. Njegovo ime se zaradi nomenklatornih pravil ni obdržalo, saj ima prednost prvi veljavni opis nove vrste. Fleischmann (1844: 83) piše, da je bila hladnikija odkrita leta 1819, ne navaja pa, kdo jo je prvi našel. V zgodbi o odkritju te znamenite rastline je še kar nekaj nejasnosti!

Rebrinčevolistna hladnikija je eden naših najznačilnejših konzervativnih endemitov, edini endemični rod slovenske flore ima samo eno vrsto. Raste na južnem in severnem robu Trnovskega gozda. Tone Wraber je zapisal, da je »ena najbolj imenitnih rastlin slovenske flore«.

Scabiosa hladnikiana Host

Hladnik je Hostu s Polhograjskih Dolomitov poslal neznano vrsto grintavca. Ta ga je leta 1827 opisal in ga imenoval po najditelju oziroma pošiljatelju Hladnikov grintavec (*Scabiosa hladnikiana*). Ni pa navedel točnega nahajališča, ampak je zelo približno zapisal, da raste na Kranjskem v gorah in alpskih kotlinah. Klasično nahajališče te vrste je hrib Goljek v Polhograjskih Dolomitih. S tega nahajališča jo je nabral A. Paulin za zbirko *Flora exsiccata carniolica* pod št. 747 in označil, da jo je nabral na klasičnem nahajališču. Hladnikov grintavec raste v Idrijskem in Polhograjskem hribovju, v Zasavju, ob spodnjem toku Savinje ter na slovenski in hrvaški strani Gorjancev.

Pola z rebrinčevolistno hladnikijo (*Hladnikia pastinacifolia*) v herbarijski zbirki *Flora Germanica exsiccata*. Prirodoslovni muzej Slovenije (LJM).

Foto: Ciril Mlinar

Scopolia carniolica Jacq. f. *hladnikiana* (Biatz. et Fleischm.) E. Mayer

V gozdovih okoli Turjaka je Hladnik našel rumenocvetno obliko veliko bolj pogoste kranjske bunike (*Scopolia carniolica* Jacq.) in jo presadil v Botanični vrt, kjer je lepo uspevala in se ni spreminjala. Zato jo je njegov naslednik Janez Nepomuk Biatzovsky pojmoval za vrsto in imenoval po najditelju. Hladnikova bunika (*Scopolia carniolica* Jacq. f. *hladnikiana* (Biatz. et Fleischm.) E. Mayer) je endemična in redka in ima le nekaj nahajališč.

Po Francu Hladniku so imenovali še nekaj rastlin, ki pa po danes veljavnih pravilih niso obdržale starih imen. Nekateri taksoni so bili vrednoteni previsoko, saj ni šlo za nove vrste, ampak le za netipične oblike. Tako Kmetijske in rokodelske novice (1844) navajajo »lepi izbor Hladnikovih cvetlic«:

- *Hladnikia pastinacifolia* Reichenb. = *Hladnikia pastinacifolia* Rchb.
- *Hladnikia golacensis* Koch = *Grafia golaka* (Hacq.) Rchb.
- *Gentiana Hladnikii* Host = *Gentiana froelichii* Jan ex Reichenb. sub. *froelichii*
- *Scabiosa Hladnikii* Host = *Scabiosa hladnikiana* Host
- *Salix Hlad.* Host = neobjavljeno ime; Host je želel po Hladniku imenovati enega izmed novih taksonov vrb *Salix hladnikiana*, vendar ga je prehitela smrt, tako da ni izdal drugega dela monografije o vrbah. O tem piše v enem izmed svojih pisem.
- *Scopolina Hlad.* Biatzovsky = *Scopolia carniolica* Jacq. f. *hladnikiana* (Biatz. et Fleischm.) E. Mayer
- *Chaerophyllum Hlad.* Reichenb. = *Anthriscus fumaroides* (Waldst. & Kit.) Spreng.
- *Ribes Hlad.* Reichenb. = *Ribes alpinum* L.

Ena od njih je tudi Hladnikova vijolica (*Viola hladnikii*). O tem poimenovanju ga je obvestil Fleischmann:

»Že na smertni postelji je ležal, ko mu je gosp. Fleischmann oznanil, de je slavni nemški botanikar Reichenbach zopet neko vijolico, ki na ljubljanskemu močirju raste, po njegovem imenu kerstil: *viola Hladnikii*.«

Vendar ni šlo za novo vrsto, ampak za navadno pasjo vijolico (*Viola canina* L.).

Hladnik je našel nekaj novih vrst, ki pa so jih opisali predvsem tuji

botaniki.

Na začetku 19. stoletja je Hladnik v Ljubljani in Ižici našel še neznan vrsto iz rodu dristavec. Poslal jo je Wulfenu, ki jo je leta 1805 opisal in poimenoval podaljšan dristavec (*Potamogeton praelongus* Wulf.). V opisu sicer ne navaja najditelja oziroma pošiljatelja, ampak samo nahajališča na Kranjskem. V herbariju Prirodoslovnega muzeja Sloveije pa se je ohranila Hladnikova pola s to rastlino.

Leta 1804 je na Planjavi v Kamniško-Savinjskih Alpah našel neznan vrsto svišča. Poslal ga je Wulfenu v Celovec, ki pa zaradi smrti ni mogel objaviti opisa nove vrste. To se je zgodilo šele četrto stoletja kasneje. Svišč je dobil ime po nemškem botaniku Froelichu froelichov svišč (*Gentiana froelichii* Jan ex Reichenb. sub. *froelichii*). Zanimivo je, da je Hladnik na polo v svojem herbariju zapisal ime *Gentiana carniolica*, kar bi lahko prevedli v kranjski svišč. Nekateri njegovi botanični prijatelji pa so ga imenovali kar po njem Hladnikov svišč (*G. hladnikii*). Zaradi mednarodno priznanih pravil, ki veljajo pri strokovnem poimenovanju rastlin, pa je rastlina obdržala ime Froelichov svišč. Raste na kamnitih tratah in na drobnem grušču v gorskem svetu v Karavankah od Ljubeljske Babe (Košutice) do Pece in v Kamniško-Savinjskih Alpah.

Na Ljubljanskem gradu je njegov vrtnar Andrej Fleischmann našel rebrinec in ga posadil v Botanični vrt. Hladnik ga je opisal in poimenoval Fleischmannov rebrinec (*Pastinaca sativa* L. var. *fleischmannii* (Hladnik) Burnat). Kasneje ga na Gradu niso več našli, obdržal pa se je v vrtu. Fleischmannov rebrinec z Ljubljanskega gradu se je ohranil na nekaj herbarijskih polah v Prirodoslovnem muzeju Slovenije.

Hladnikovi botanični sopotniki so ga v svojih delih večkrat navajali kot najditelja nekaterih taksonov, ki imajo pri nas klasično nahajališče.

Host (1827:7) je opisal vrsto *Veronica nitens*. Hladnik mu jo je poslal s Kranjske, kjer jo je nabral ob Savi pri Ljubljani. Po danes veljavni nomenklaturi je to podvrsta *Veronica barrelieri* Schott ex Roem. & Schult. subsp. *nitens* (Host). Hostu (1831:39) je s Kranjske poslal tudi vrsto *Potentilla pusilla* Host. in vrsto *Centaurea carniolica* (1831:517).

Hladnik je sodeloval tudi pri odkritju dveh vrst trav: kranjske latovke (*Poa carniolica* (Hladnik & Graf ex Mutel) Kerg) in nizke latovke (*Poa pumila* Host). O problematiki obeh vrst bi moral na strokovnem posvetu o botaniku in pedagogu Francu Hladniku v Idriji govoriti

Pola s podaljšanim dristavcem (Potamogeton praelongus) v herbariju Franca Hladnika. Prirodoslovni muzej Slovenije (LJM). Foto: Ciril Mlinar

pokojni prof. dr. Tone Wraber. Poiskala sem mu herbarijske primerke in kopije opisov in risb iz Reichenbachovega dela *Iconographia botanica seu plantae criticae* (1834) in Hostovega dela *Flora austriaca* (1827: 146). Kranjsko latovko sta Reichenbachu poslala Hladnik in Graf iz okolice Ljubljane, Hostu (1827: 146) pa je Hladnik s Kranjske oziroma, kot je zapisal, s hribov ljubljanskega polja, poslal latovko, ki jo je opisal kot novo vrsto *Poa pumila*. Obe vrsti imata torej klasično nahajališče pri Ljubljani in T. Wraber je menil, da njun taksonomski položaj še ni docela razjasnjen. Problematika bo vsaj začasno ostala nerazrešena.

Kako pa so Hladnika videli njegovi sodobniki?

Sošolci so ga imenovali »resni Francek«, saj: »Govorili so malo, smejali se skoro nikoli ...« (Rozman, 1853).

»... Ni imel sicer darú, da bi hitro razumel vsako stvar, a odlikoval ga je velikanski spomin, s katerim je trajno ohranil vse znanje, katero si je nabavil. Že na dijaku se je pokazal njegov tih in miren značaj in veselje do vede.« (Benkovič, 1898).

»Gospod Hladnik so bili srednje rasti in čverstega života, njih čelo prostorno, lice blede, las črn tudi v naj vekši starosti, in na milem modrem očesu je bilo zapisano, kako dobrega in blagega serca da so.« (Rozman, 1853).

»Kar jih je poznalo, jih je visoko spoštovalo ...« (Rozman, 1853)

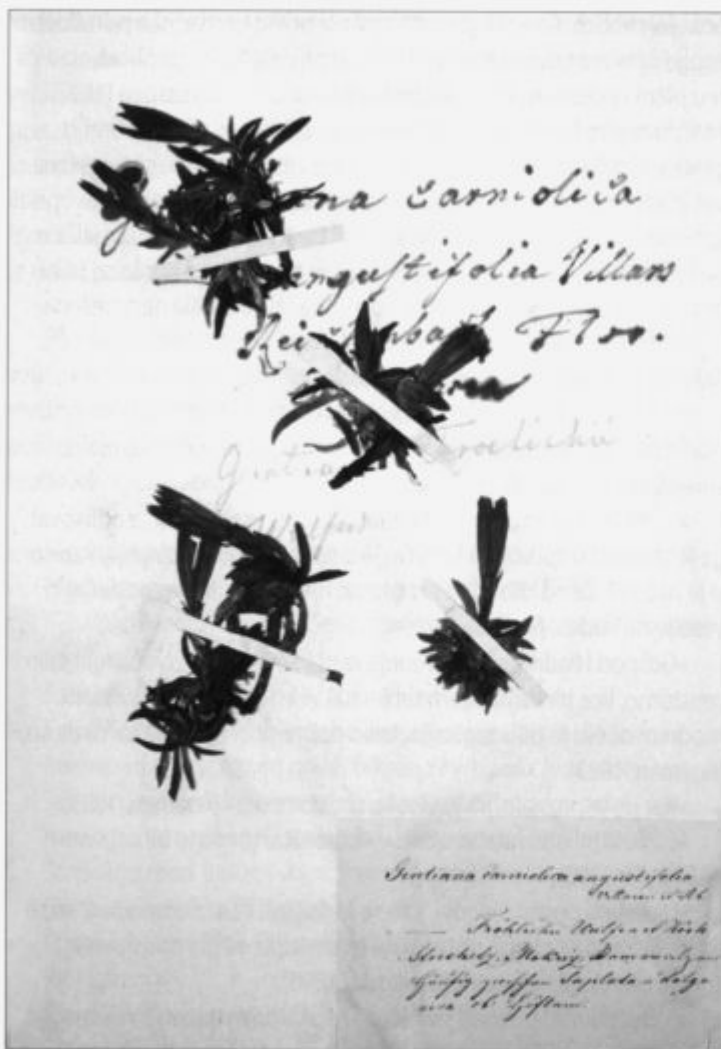
»... Šola in »scientia amabilis« – botanika: to mu je bil cel svet!« (Benkovič, 1898).

»... In le ti dopisi njegovi, katere je pošiljal ven iz domovine, so se ohranili; žal, da svojega obsežnega in temeljitega prirodoslovnega znanja ni položil na papir.« (Benkovič, 1898).

»... Inozemski pisatelji se našega rojaka priznalno in hvaležno spominjajo v uvodih svojih del.« (Benkovič, 1898).

»... Prevelika skromnost njegova je bila vzrok, da ga Slovenci še niso dovolj poznali in cenili. No, slave učeni mož tudi nikoli iskal ni!« (Benkovič, 1898).

Hladnikovo geslo je bilo: poslušati in molčati! S tem geslom si morda lahko razlagamo njegovo premajhno ambicioznost in strokovno prodornost. Lahko rečemo, da ga je doletela nesrečna ali vsaj neprijazna usoda mnogih slovenskih (kranjskih) botanikov. Ničesar ni objavil, čeprav se po njem imenuje Hladnikova doba

Pola s Froelichovim sviščem (*Gentiana froelichii*) v herbariju Franca Hladnika. Prirodoslovni muzej Slovenije (LJM). Foto: Ciril Mlinar

(1801–1852), kakor je zapisal W. Voss. Ohranjenih je mnogo rokopisov, ki so nekateri zaključene celote, drugi pa v fragmentih oziroma so neurejeni, nepregledni in neobdelani. Uporabljal jih je na primer tudi A. Paulin in iz njih črpal podatke. Bil je najvidnejši botanik prve polovice 19. stoletja, zaradi znanja spoštovan in cenjen doma in na tujem.

Ob smrti Franca Hladnika mu je v slovo Karel Dežman v Novicah (1844) napisal svojo prvo slovensko pesem. Obvestilu o smrti je dodal seznam rastlin, ki so jih imenovali po njem.

Kaj če domovina ti skazáti?
 Bil v resnici si slovenski sin!
 Slave z zlatim' čerkami kovati
 Tréba ni, - si stavlil sam spomin:
 Z zeljši vred bo tvoje imé časteno,-
 Znamnje, vsako spomlad prerorjeno,
 Bo po teb' nazvánih cvétk izbor,
 Tebi v čast, cvetličar kranjskih gor!

Povzetek

Franc de Paula Hladnik (Idrija, 1773 – Ljubljana, 1844) je bil duhovnik in dolga leta učitelj in ravnatelj na gimnaziji v Ljubljani. V času Ilirskih provinc je na tedanjih Centralnih šolah predaval naravoslovje in botaniko. Leta 1810 je ustanovil Botanični vrt v Ljubljani in ga vodil do leta 1834. Kot učitelj se je upokojil leta 1837, kmalu oslepel in zadnja leta preživel v svoji sobi.

Na začetku 19. stoletja je Hladnik na številnih ekskurzijah začel raziskovati kranjsko floro. Nabiral je rastline za vrt, za svoj herbarij in za tuje botanične vrtove in tuje botanike, s katerimi je bil v stiku. Pomembna so bila njegova javna predavanja iz botanike. Vzgojil je več učencev, ki so nadaljevali njegovo botanično delo. Zbral je obširen herbarij kranjskega rastlinstva, ki ga hrani Prirodoslovni muzej Slovenije.

Njegovo najpomembnejše delo pa je nedvomno ustanovitev Botaničnega vrta v Ljubljani oziroma Vrta domovinske flore leta 1810, ki je torej začel delovati že v času Ilirskih provinc in v okviru Centralnih šole – Écoles centrales. Delo v vrtu je hitro napredovalo in v spisku

leta 1812 je že navedenih 766 zasajenih domačih vrst. Botanični vrt v Ljubljani je naša najstarejša znanstvena naravoslovna ustanova, ki brez prekinitve obstaja in deluje še danes.

Franc Hladnik ni ničesar objavil. V Arhivu Slovenije se je ohranilo nekaj njegovih del in zapiskov, ki pa so ostali v rokopisu.

Po njem so imenovali nekaj rastlinskih taksonov: rebrinčevolistno hladnikijo (*Hladnikia pastinacifolia*), Hladnikov grintavec (*Scabiosa hladnikiana*) in Hladnikovo buniko (*Scopolia carniolica* f. *hladnikiana*).

Viri

- Freyer, H., 1839: Catalogus Herbarii Hladnikiani. Prirodoslovni muzej Slovenije.
Herbarium LJM. Prirodoslovni muzej Slovenije.
Hladnik Franc. AS 882. Arhiv republike Slovenije.
NSAL 99, ŠAL – razno, ordinacije, 1761–1824, str. 145, 146, št. 3.

Literatura

- Anonym., 1844: Visoko učeni gosp. Hladnik ... Kmetijske in rokodelske novice. Sreda, 4. gruden 1844, št. 49, str. 193.
Anonym., 1844: Der hochwürdige herr Franz Hladnik ... Laibacher Zeitung. Anhang zur Laibacher Zeitung. Verzeichnis der hier Verstorbenen. 30. november 1844, št. 96, str. 669.
Babnigg, J. A., 1848: Franz Hladnik. Eine biographische Skizze. Schriften des historischen Vereines fuer Innerösterreich. Erstes Heft. Graz. Str. 208–217.
Bavcon, J., 2010 a: 200 let Botaničnega vrta v Ljubljani = 200 Years of the Ljubljana Botanic Garden. V: Bavcon, J. (ur.). 200 let Botaničnega vrta v Ljubljani, (Index seminum). Ljubljana: Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta. Str. 7–71.
Bavcon, J., 2010 b: 200 let Botaničnega vrta v Ljubljani = 200 years of Botanic gardens in Ljubljana = 200 ans du Jardin botanique de Ljubljana = I 200 anni dell'Orto botanico di Lubiana = 200 Jahre des Botanischen Gartens in Ljubljana. V: Bavcon, J. (ur.): 200 let Botaničnega vrta v Ljubljani = 200 years of Botanic gardens in Ljubljana = 200 ans du Jardin botanique de Ljubljana = I 200 anni dell'Orto botanico di Lubiana =

- 200 Jahre des Botanischen Gartens in Ljubljana. Ljubljana: Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.
Benkovič, J., 1898: Frančišek de Paula Hladnik. Dom in svet 11: 289–295.
Bleiweis, J., 1844: Franz Hladnik. Kmetijske in rokodelske novice. št. 11, sreda 13. sušca 1844. Str. 42–43.
Dežman, D., 1844: Žalovanje ob smrti Franca Hladnika. Kmetijske in rokodelske novice. Sreda, 4. gruden 1844, št. 49, str. 193.
Fleischmann, A., 1844: Übersicht der Flora Krain's.
Host, N. T., 1827–1831: Flora Austriaca. Vienna.
Host, N. T., 1828: *Salix*. Vol. 1. Vienna.
Koch, W. D. G. J., 1835–37: Synopsis Florae germanicae et helveticae. Ed. 1. Francofurt a. M.
Koch, W. D. G. J., 1838: Synopsis der deutschen und schweizer Florea. Ed. 1. Frankfurt.
Koch, W. D. G. J., 1843–45: Synopsis Florae Germanicae et Helveticae. Ed. 2. Lipsia.
Jevnikar, Martin., 1981: Hladnik Franc de Paula. Primorski slovenski biografski leksikon. 7: 535. Goriška Mohorjeva družba.
Pintar, I., 1928: Hladnik Franc de Paula. Slovenski biografski leksikon 1(3): 323.
Pirjevec, Avgust, 1927: Slovenski možje. Lesorezi Miha Maleša. Mohorjeva knjižnica 20. Str. 69.
Popravlki. 2002. Enciklopedija Slovenije. Str. 417.
Praprotnik, N., 1994: Botanik Franc Hladnik (1773–1844). Ob stopetdesetletnici smrti. Proteus 57, št. 3. Str. 94–99.
Praprotnik, N., 2010 a: Inventar Botaničnega vrta v Ljubljani iz leta 1812 = Inventory of the Botanical Garden in Ljubljana from 1812. V: Bavcon, J. (ur.). 200 let botaničnega vrta v Ljubljani, (Index seminum). Ljubljana: Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta. Str. 72–112.
Praprotnik, N., 2010 b: Franc Hladnik, "ilirskih rož vertnar" = Franc Hladnik, "jardinier des fleurs illyriennes". V: Dular, A. (ur.), Podpečnik, J. (ur.), Šumrada, J. (ur.). Pod Napoleonovim orlom. 200 let ustanovitve ilirskih provinc. Narodni muzej Slovenije. Str. 230–237.
Praprotnik, N., 2010 c: Inventar Botaničnega vrta v Ljubljani iz leta 1812. Str. 38–65. Inventory of the Botanic Garden in Ljubljana from 1812. Str. 104–114. Inventaire de jardin botanique de Ljubljana de 1812. Str. 153–157. L'Inventario dell'Orto Botanico di Lubiana del 1812. Str. 195–199. Inventar des Botanischen Gartens in Ljubljana aus dem Jahre 1812. Str. 238–242. V: Bavcon, J. (ur.): 200 let Botaničnega vrta v Ljubljani = 200 years of Botanic gardens in Ljubljana = 200 ans du Jardin botanique de Ljubljana = I 200 anni dell'Orto botanico di Lubiana = 200 Jahre des Botanischen Gartens in Ljubljana. Ljubljana: Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.
Rechfeld, Philipp, J., 1849: Franz de Paula Hladnik. Sein Leben und Wirken, nach vorhandenen Papieren dargestellt.

- Mittheilungen des historischen Vereins für Krain. Str. 69–86.
Reichenbach, H. G. L., 1830–1832: Flora Germanica excursoria. Lipsiae.
Reichenbach, H. G. L., 1823–1834: Iconographia botanica seu plantae criticae. Lipsiae.
Rozman, Jožef, 1853: Franc Hladnik, bivši vodja ljubljanskega gimnazija in slaven zelišar. Drobntince za novo leto 1853. 8:127–133. Celovec. (495)
Voss, W., 1884: Versuch einer Geschichte der Botanik in Krain (1754 bis 1883). Jahresbericht der Staats-Oberralschule.
Voss, W., 2008: Zgodovina botanike na Kranjskem. (Znanstvenokritična izdaja). Versuch einer Geschichte der Botanik in Krain (1754 bis 1883). Poskus zgodovine botanike na Kranjskem (1754 do 1883). Celjska Mohorjeva družba, 2008. 276 strani.
Wraber, T., 1990: Hladnik Franc. Enciklopedija Slovenije. 4: 32.
Wraber, T., 2002: Henrik Freyer kot botanik. Slovenski farmacevti v naravoslovju. Zbornik referatov s simpozija ob 200-letnici rojstva Henrika Freyerja (1802–1866). Str. 109–110. Maribor.
Wraber, T., 2003: Henrik Freyer kot botanik. Idrijski razgledi 48(1): 132.
Wurzbach, C., 1863: Hladnik, Franz de Paula. In: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. 9: 60–62.

Jože Bavcon

FRANC HLADNIK, USTANOVITELJ BOTANIČNEGA VRTA V LJUBLJANI

Za Franca Hladnika običajno velja, da je bil naš prvi botanik – nekateri dodajo slovenskega rodu – in da žal ni nič objavil, bil pa je zelo cenjen v tujini. Večina, ki se je ukvarjala z njegovim življenjem in delom, zapiše tudi, da je bil teolog, duhovnik, ki pa zaradi bolehnosti svojega poklica ni opravljal. Ob koncu se običajno še omeni, da je ustanovil Botanični vrt v Ljubljani.

Menim, da je v letu 200-letnice ustanovitve Botaničnega vrta v Ljubljani (2010) prišel čas, da na njegovo delo pogledamo nekoliko drugače, da ga ustrezno ovrednotimo in mu damo vse, kar si zasluži.

Bil je velik mož z dobro vizijo in pogumom. Naj kar v celoti navedem prevod spričevala Franca Hladnika, ki ga je zapisal rektor centralnih šol in ga hrani ZAL. Med brskanjem po arhivskem gradivu sem ga našel v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, vendar je bilo dokaj nečitljivo pisavo težko razbrati. Filologinja Doris Debenjak in matematik Primož Debenjak sta se potrudila in ta zapis uspela v celoti razpoznati in prevesti v slovenščino. Tukaj je v prevodu prvič objavljen:

Dr. Jože Bavcon je na posvetu Mestnemu muzeju Idrija podaril faksimile knjige Janeza Vajkarda Valvasorja Rastline in živali na Kranjskem. (Foto Anton Zelenc, fototeka Mestnega muzeja Idrija)

1 9ber (november) 1795 skriptor v knjižnici
 8^{ega} 7bra (septembra) 1796 učitelj 4^{tega}
 razreda do leta 1803
 1^{ega} januarja 1803 do 1807 direktor normalke
 12^{ega} februarja do 1811 prefekt gimnazije

Gospod Franc Hladnik, rojen v rudarskem mestu Idrija, je na tukajšnjem učiteljskišču z letom 1795 začel delati kot skriptor v knjižnici, nato je 6 let deloval kot učitelj četrtega razreda normalke, 4 leta kot direktor tukajšnje vadnice, učitelj pedagogike in katehetike za duhovne in posvetne učiteljskiščne, končno pa še 4 leta kot gimnazijski prefekt in učitelj grškega jezika do leta 1811, ko je dobil mesto javnega učitelja za botaniko in naravoslovje na tukajšnji na novo uvedeni centralni šoli. Ves čas je svoje vsestranske dolžnosti opravljal popolno, v skladu z izjemnim talentom, neumorno sposobnostjo in po svojih obsežnih literarnih znanjih s primernim uspehom ter zelo veliko prispeval k izobraževanju tukajšnje mladine. Vseskozi je izkazoval moški, stanoviten moralni značaj, si pri tem pridobil vsesplošno spoštovanje in se v veliki meri izkazal kot dorasel vsaki zahtevi. To mu podpisani izpričuje z velikim veseljem in potrjuje še z odtisom pečata centralne šole.

Ljubljana, 20^{ega} aprila 1811.

*Jos. Walland,
 prej rektor liceja
 sedaj regens Centralne šole*

Spis nedvoumno pove, da je, ne glede na to, da je končal študij teologije, dobil mesto

Marmontova lipa, ki jo je posadil prvi in glavni guverner Ilirskih provinc maršal Avguste Marmont

javnega učitelja za botaniko na Centralnih šolah, kar bi danes pomenilo mesto univerzitetnega profesorja za botaniko. Dvoma o tem, da je bil botanik, tako ni več. Da pa je bil naš prvi botanik, se ne morem strinjati, čeprav botaniki to tako radi zapišemo. Morda bi lahko veljal za prvega botanika slovenskega rodu, pa še temu bi se verjetno dalo oporekati. Potrebno je navesti, da je bil naš prvi botanik, ki je dejansko deloval na naših tleh, Janez Anton Scopoli, za katerega vedno hitro dodamo, da je bil doma na Tirolskem in da je bil tujec. To je vse

res, vendar je do najpomembnejših spoznanj, ki jih je tudi objavil v Flori carniolici (1760, 1772), prišel tukaj v Idriji, kjer je deloval vse od leta 1754 do leta 1769 (Petkovšek 1960, Petkovšek 1967, Gosar & Petkovšek 1982). Vsi veliki narodi vse ljudi, ki so delovali na njihovem ozemlju, vzamejo za svoje. Mi, ki smo majhni, pa imamo tako pomembne osebnosti, kot je bil Scopoli, še vedno za tujce. Naj omenim le še Balthasarja Hacqueta (1739 ali 1740–1815) (če naštejemo vsaj dva, pa bi bil spisek lahko bistveno večji), ki je v Idrijo prišel leta 1766 prav zaradi znamenitega Scopolija in od leta 1773 do 1787 deloval še v Ljubljani, to pa že pove, da sta oba slavna polihistorja, ne le botanika, mnoga pomembna dela ustvarila pri nas. Velikokrat namreč v zapisih zasledimo, da sta bila tujca, ki sta delovala pri nas, zato tudi velja, da je bil naš prvi botanik šele Franc Hladnik.

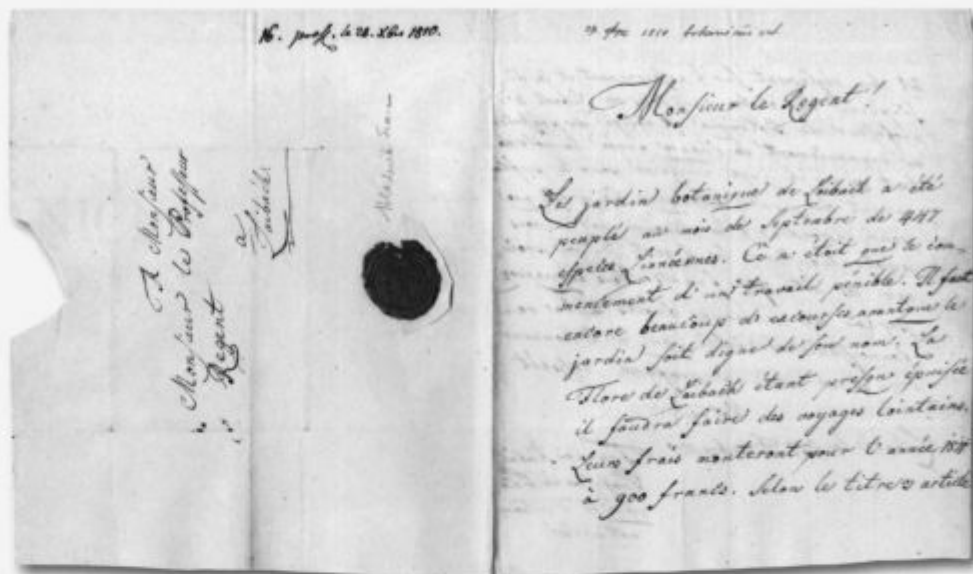
Ne glede na to, da Scopoli večkrat potoži, da je bilo bivanje v Idriji zanj težko, je bilo to okolje zanj očitno tudi izredno ustvarjalno in ga je vzpodbudilo k znanstvenemu delu. Prav zato menim, da je čas, da poleg Scopolija in Hacqueta tudi vse druge, ki so pri nas delovali in ustvarjali pomembna dela, vzamemo za svoje in se tako postavimo ob bok tistim, ki se prav nič ne zmenijo za to, kakšne narodnosti je kdo bil, če je le pri njih ustvarjal v svetu prepoznavna dela.

Zato zame Franc Hladnik ni naš prvi, je pa izredno pomemben botanik. Hladniku s tem ničesar ne vzamemo, lahko pa dodamo da je bil naš prvi univerzitetni učitelj botanike, če mu že hočemo pripisati prvenstvo. To je zanesljivo bil, o čemer priča

tudi prevedeno spričevalo rektorja Centralnih šol.

Zaradi bolehnosti svojega poklica ni nikoli opravljal, je pri večini avtorjev zanj najbolj uporabljena trditev (Lazar 1960, Strgar 1973). Tudi sam sem jo nekajkrat prevzel (Bavcon 1998, 2000), ko sem povzemal glavnino o njem zapisanih virov. Vedno pa me je pri tem glodal dvom, le kaj je bilo, da ga niso nikoli angažirali kot duhovnika. Edini, ki o tem piše drugače, je Benkovič (1898).

Franc Hladnik je po končani osnovni šoli v Idriji nadaljeval šolanje na gimnaziji v Ljubljani, ki jo je leta 1789 končal z odličnim uspehom. Nato je nadaljeval filozofske študije na liceju od 1790 do 1791 in jih prav tako končal z odličnim uspehom. Za nadaljnji študij je vpisal teologijo in jo končal 1795. Zaradi šibkega zdravja pa ga za duhovniško službo niso uporabili (Rechfeld 1849, Voss 1884). Benkovič (1898) pa zapiše, da se Hladnik po končanih bogoslovnih študijah ni dal takoj posvetiti, ker naj bi bil premlad. Posvetili so ga šele po enem letu, to je 19. junija 1796. Dodaja še, da se iz vsega da sklepati, da ni čutil pravega poklica za ta stan in šele ker ni dobil ustrezne službe, se je dal posvetiti v mašnika. Vendar ko so mu 9. septembra istega leta dodelili prvo kaplansko mesto na Brdu pri Podpeči, tja ni šel. Ljubljanski ordinariat ga je zato resno opozoril, da se mora tam zgledati do konca meseca. Ko pa je prejel dekret, je takoj sporočil, da ima hude bolečine v prsih in revmatizem, da ne more iti v dušno pastirstvo. Zaradi odlašanja so mu 24. septembra istega leta poslali še resnejše opozorilo, da mora brez vsakega

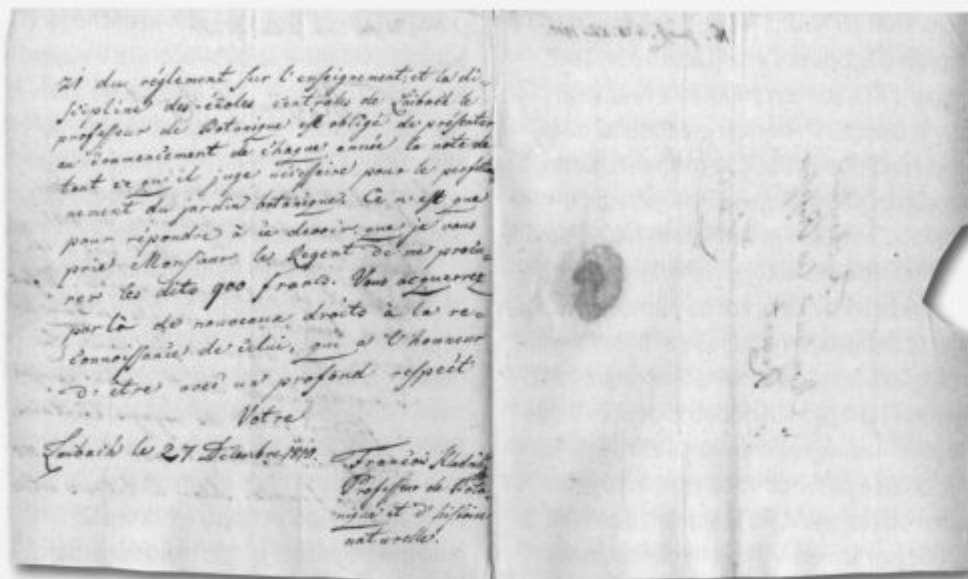
Hladnikovo pismo rektorju ZAL, LJU 184.

izgovora na dodeljeno mu kaplansko mesto (Benkovič 1898). Hladnik se ni pustil. Le teden dni kasneje je ordinariatu poslal zdravniško spričevalo z diagnozo, da boleha na pljučih, in sam je izjavil, da se zaradi telesne konstitucije ne smatra sposobnega za dušno pastirstvo. Vprašanje je, kaj bi se zgodilo, če Hladnika ne bi rešil odlok cesarske vlade, s katerim je bil imenovan za učitelja na normalki, še doda Benkovič (1898). Na to mesto je sicer računal, vendar ni bilo zanesljivo. Bil pa je vsekakor zelo pogumen, da se je uprl tako močni instituciji. Kljub temu je to očitno naredil z dovolj argumenti, da se ni nikomur zameril, ker kasneje ni imel težav. Poučeval je tako učiteljišnike kot duhovnike. Potrebno je dodati, da Benkovič (1898) navaja, da se je precej ukvarjal s Kantom in francoskimi enciklopedisti, da pa

mu kljub vsemu filozofija ni šla, zato se je bolj posvetil prirodoznanstvu (naravoslovju), zlasti rastlinstvu.

Trditev, da Franc Hladnik ni žal nič objavil, drži in ne drži, odvisno, kako nanjo gledamo. Iz prispevka dr. Praprotnikove, ki je tudi tukaj objavljen, in iz njenih prejšnjih prispevkov (Praprotnik 1994, Praprotnik 2010a) je razvidno, da je napisal kar nekaj del, ki pa so žal ostala v rokopisu. Nekatera med njimi je tudi še predelal, npr. Floro Bochinensis.

Zakaj njegova napisana dela niso izšla, ne vemo. Verjetno je več vzrokov. Eden med njimi je prav gotovo finančne narave, drugi Hladnikova skromnost, tretji pa morda njegova delavnost. Vendar če ta dela pogledamo v Arhivu republike Slovenije, so vzorno urejena in potrebno jih je le

Hladnikovo pismo rektorju ZAL, LJU 184.

objaviti. Vse je naredil, le končnega izdelka mu še nismo dali. Če upoštevamo, da so bila nekoč vsa dela pisana le na roko (seveda v Hladnikovem času ne več), je potem to ravno tako njegovo delo. Še posebej, ker je svoja dela še za življenja zapustil javnim ustanovam. Pisava je tako vzorna, da si omenjena dela res zaslužijo to ime. Učbenik botanike v latinščini ima vse tisto, kar mora tako delo imeti. Razdeljen je na uvodni del, razlago morfoloških izrazov s primeri rastlin, rastlinski sistem po Linnéju, zgodovinski pregled botanične literature, zraven pa so še zdravilne in uporabne rastline, navaja Praprotnikova (1994). Le-ta za rokopis o anatomiji rastlin, pisan v nemščini, meni, da je prav tako učbenik, po katerem je predaval in je bil za tisti čas zelo pomemben. V Bohinjski flori – *Flora Wochinensis*, ki jo je

napisal leta 1826, je 221 vrst, ki v prvotnem besedilu še niso razporejene po abecedi, v popravljenem rokopisu pa že. Rastline imajo latinsko in nemško ime, opis in nahajališče besedilo pa je pisano v gotici. Leta 1833 ga je predelal in poimenoval *Flora Bochinensis* ter ponekod seznamu dodal še slovenska imena. Tudi to delo je tako povsem primerno in ustrezno. Poleg lokalne flore NUK hrani še rokopis *Flora carniolica* (MS 184). Tam pa je 2492 vrst razvrščenih po abecednem redu. Za primerjavo naj navedem, da Scopoli v drugi izdaji *Flore carniolice* (1772) navaja 1277 višjih rastlin in praproti, v Mali flori Slovenije iz leta 1969 pa je 2843 rastlinskih vrst. Že iz tega je torej razvidno, da je Hladnik sam opravil veliko delo, saj je razlika med obema manj kot 400 vrst. Ob tem je potrebno dodati še, da so njegove

herbarijske pole tudi v drugih herbarijih po tedanji srednji Evropi, zato lahko trditev, da za njim ni ostalo nič, povsem upravičeno zanikamo.

Koch, v različnih izdajah dela *Sinopsis nemške in švicarske flore* (1835-37, 1838, 1843-1845) in Reichenbach v delih *Flora Germanica excursoria* (1830-1832) in v zbirki *Flora Germanica exsiccata* (1830-1845), navajata Hladnika kot tistega, ki jima je posredoval podatke (Praprotnik, 1994). Hladnik je po Vossu (1884) prispeval številne prispevke za Hostovo delo *Salix* in *Flora austriaca*.

V predgovoru dela *Flora Austriaca* (2. del, 1831) se mu Host zahvaljuje za sodelovanje z besedami: Franc Hladnik je ob različnih letnih časih prepotoval mnogo krajev na Kranjskem, da je nabiral rastline, ni mi poslal samo njihovih eksikatov, temveč si je tudi vneto ustno in pismeno prizadeval razširiti moje znanje o Kranjski flori (Petkovšek 1960). Vse navedbe, da za njim ni ostalo nič, tako ne zdržijo temeljite presoje, še posebej, ker ga navajajo tuji avtorji.

Po drugi strani je potrebno vzeti v obzir tudi njegovo herbarijsko zbirko. Če za Alfonza Paulina velja, da je njegovo največje delo herbarijska zbirka (Wraber 1966), potem to priznajmo tudi Hladniku. Njegov obsežen herbarij je bil tisti, ki ga je podaril deželnemu muzeju in je tako pomenil začetek muzejske zbirke. Zelo se je za zavzemal in podpiral idejo ustanovitve Kranjskega deželnega muzeja in potem še odkupa Zoisove zbirke. S tem je pomembno prispeval k nastanku še ene ustanove.

Običajno za Hladnika še navedejo, da je

ustanovil botanični vrt. Taka trditev, ki je velikokrat zapisana na koncu, nekaj pove o našem odnosu do naše žive dediščine, kar botanični vrt vsekakor je. Tovrstna dediščina ima pri nas v primerjavi z anglosaksonskim svetom majhno vrednost. Tam imajo ustanovitelji vrtov bodisi svoje spomenike ali pa se to njihovo delo poudarja kot izredno pomembno. Če je morda še razumljivo, da se prva leta po restavriranju avstrijske oblasti o vrtu ni veliko govorilo, ker je bil ustanovljen za časa Francozov, kasneje za to zanesljivo ni bilo več razloga. Kljub temu se je tak način razmišljanja in zapisa o Hladniku bolj ali manj uveljavil do današnjih dni. Potrebno je poudariti, da je Botanični vrt Hladnikovo največje objavljeno delo. Po 200 letih še vedno živi in deluje. Vsi njegovi nasledniki v vrtu so rastline le dodajali, Hladnikove pa so tam ostajale. Nekatere, navedene v prvem seznamu (Praprotnik 2010 b), so se v teh 200 letih tako namnožile, da spomladi v celoti prekrijejo vrt – *Galanthus nivalis*, *Primula vulgaris*, *Crocus vernus* – ali pa so še vedno tam prisotne: *Scopolia carniolica* f. *hladnikiana*, *Pastinaca sativa* var. *fleischmannii*, če naštejemo le nekaj najbolj poznanih primerkov.

Voss (1885) piše, da je Hladnik z ustanovitvijo Ilirskih provinc kmalu dobil novo zemljišče, ob Karlovski cesti ob Gruberjevem prekopu, ki so ga gradili od 1772 do 1780 in na ta način začeli z osuševanjem Ljubljanskega barja, te 163 km² velike površine, ter s tem rešili Ljubljano pred poplavami (Bleiweis 1989). Kot navajajo, je bilo to zemljišče – njiva že prej namenjeno potrebam vojske (Pintar 1939) in so na njem

gojili krompir (Lazar 1954). V nekaterih zapisih o zgodovini vrta (Lazar 1954, 1960, Strgar 1973, Bavcon 2000) in v nekaterih starih časopisnih člankih je zapisano, da je imel Hladnik na voljo dve možnosti: lokacijo na območju današnjega Tivolija in to ob prekopu. Verjetno je bilo lažje in hitreje urediti zemljišče na že obstoječi njivi, kjer je bila zemlja že kultivirana, kot na območju Tivolija, kjer te tedaj najverjetneje še ni bilo. V nekem novejšem časopisnem viru (Anonimni 1942) namreč navajajo kot dodatno dejstvo še, da se je F. Hladnik veliko ukvarjal z vrbami. Tukaj naj bi rasla posebna vrsta vrbe, in to je bil eden od razlogov, da je sprejel to zemljišče. Glede na razmere v svetu in na nastanek mnogih botaničnih vrtov se zdi verjetnejša druga trditev, da je šlo za državno zemljo, ki jo je bilo najlažje dati v ta namen. Po Evropi so botanični vrtovi velikokrat nastajali na zemlji, ki jo je imel v lasti kak vladar, ali pa je bilo podarjeno kako manj vredno zemljišče.

Glede na to, da je bila tukaj že prej njiva, delitev na posamezne gredice ni bila težka. Tudi navedba botaničnega vrta v Marmontovi odredbi je pomenila, da je potrebno hitro vsaj nekaj narediti. Prav zato se zdi izbor zemljišča logičen. Francosko šolstvo je po mnogih poskusih revolucionarnih vlad temeljilo na odredbi narodnega konventa (narodni konvent – ljudsko predstavništvo: 1792–1795) iz leta 1795 o ustanovitvi centralnih šol, v katerih naj bi se poučevalo vse znanosti in umetnosti. Obvezen sestavni del je bil botanični vrt (Polec 1929), kar je zapisano tudi v Marmontovi odredbi z dne 4. julija 1810. V njenem 9. členu je določeno, naj se

poleg knjižnice, fizikalnega in kemičnega kabineta ustanovi še botanični vrt. V veljavo je stopila 1. oktobra 1810 in je visoke šole v Iliriji povzdignila na univerzitetno stopnjo za razliko od centralnih šol v Franciji, ki niso imele tega statusa (Polec 1929, Pintar 1939, Baras 1984, Šumrada 1999, Ciperle 2009).

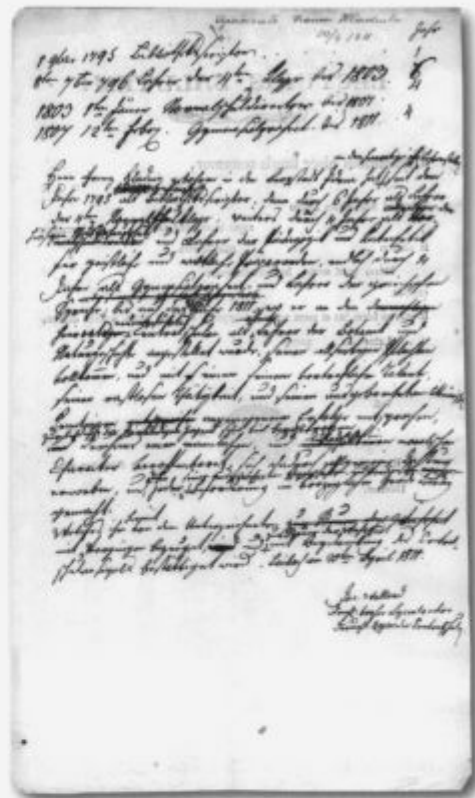
Hladnik se je prav gotovo dobro zavedal dejstva, da vzpostavitev vrta ni poceni, in če je hotel dobiti sredstva, je moral hitro nekaj pokazati. Čeprav se je v nekaterih virih navajalo, da je bil vrt morda ustanovljen že leta 1809, je to zanesljivo napačno. Ker so bile Ilirske province ustanovljene 14. oktobra 1809, po podpisu šenbrunske mirovne pogodbe, je zelo malo verjetno, da bi se že pred tem francoska oblast ukvarjala z ustanovitvijo botaničnega vrta. Hladnik pa je, kot že omenjeno, imel svoj vrt na licejskem dvorišču. Paulin v svojem rokopisu iz leta 1928 prav tako navaja, da je maršal Marmont leta 1809 izročil del sedanjega areala gimnazijskemu prefektu Francu Hladniku. Jeseni je Hladnik že lahko zasadil kako rastlino, vendar je glede na podnebne razmere v Ljubljani delo novembra in nato decembra najverjetneje stalo in so rastline začeli zasajati šele spomladi. Zato je pravo leto otvoritve vrta zanesljivo 1810. Zelo verjetno pa je, da se je krog, kateremu je pripadal tudi Hladnik, zavedal narodnega prebujenja in možnosti, ki so jo ponudili Francozi (uvedba slovenskega jezika in ustanovitev visokih šol – *Écoles centrales*), kar je le dodalo zagon za delo. Hladnik je tako že leta 1810 na tem zemljišču zasadil, kot navaja v pismu regentu (rektorju) centralnih šol Jožefu Wallandu 27. decembra 1810,

vsaj 447 rastlin. »V ljubljanskem botaničnem vrtu je bilo v mesecu septembru posajenih 447 linnéjevskih vrst. Vendar je bil to še začetek težaškega dela. Potrebno bo še veliko naporov, da bi vrt postal vreden svojega imena. Ker je ljubljanska flora že skoraj izčrpana, se bo treba podati na daljna potovanja. Stroški zanje se bodo v letu 1811 povzpeli na 900 frankov« (ZAL, LJU 184). Iz leta 1811 z datumom 8. junija obstaja še eno pismo rektorja glavnemu šolskemu inšpektorju Zelliju, kjer navaja Hladnikovo pismo za poravnavo stroškov najema pašnika (v višini 129 frankov, 29 centimov in 29 milimov) za potrebe botaničnega vrta (ZAL, LJU 184). Z dne 22. junija 1811 pa obstaja Hladnikovo pismo, v katerem piše, da so v prvem trimestru stroški za botanični vrt dosegli vsoto 110 frankov, 59 centimov in 60 mil. Prosi, da bi celotno vsoto 500 frankov, namenjenih pouku botanike na semester, nemudoma plačali. Brez takojšnje učinkovite pomoči bo drugače to leto za botanični vrt izgubljeno (ZAL, LJU 184).

V starih časopisnih virih se do danes kot datum odprtja Botaničnega vrta – Vrta domovinske flore, kot so ga imenovali – vedno pojavlja 11. julij 1810. Kljub iskanju različnih raziskovalcev, ki so pripravljali gradivo o Ilirskih provincah, mojemu osebemu pregledovanju dokumentov Arhiva Republike Slovenije in ZAL za to obdobje tega dokumenta do sedaj ni še nihče našel. Edino Strgar (1973) navaja kasnejši dokument, datiran 10. 3. 1814, ki omenja 11. julij 1810 kot najpoznejši datum za odprtje vrta. Časopis *Télégraphe officiel des provinces Illyriennes* iz tedanjega časa,

ki bi o tem lahko poročal, je začel izhajati kasneje, 3. 10. 1810, in je izhajal do 26. 9. 1813. Maršal Marmont v svojih spominih (prevod in priredba Baras 1984) omenja le ljubljanski licej. Navaja, da je licej v rokah sposobnih ljudi, tako da je le nadaljeval z izboljšanjem izobraževanja na njem in mu dodelil še botanični vrt. Pred tem omenja še ustanovitev visokih šol v Ljubljani in Zadru. Hladnik pa tudi v svojih pismih tega ne omenja. Kljub temu se v kasnejših arhivskih rokopisnih zapisih najde podatek, da naj bi maršal Marmont ob otvoritvi zasadil kar osem dreves, nekateri drugi starejši časopisni članki navajajo lipo in brest (Juvan, 1942), ki je padel le dve leti zatem (Wraber T. 1944 risba). Nekateri časopisni članki po 100 letih delovanja (30. december 1911) celo navajajo, da so rastline začeli saditi šele leta 1811 in 1812, kar pa lahko ovržemo tudi s pomočjo v Zgodovinskem arhivu Ljubljane najdenih Hladnikovih že omenjenih pisem iz let 1810 in 1811. Res pa je, da v prvem pismu Hladnik kritično zapiše, da bo potrebno še veliko dela, preden bo vrt res postal pravi botanični vrt. Morda so se nekateri opirali prav na to pismo.

Že iz leta 1812 je ohranjen seznam rastlin, ki ga je, najverjetneje po Hladnikovih predlogah, zapisal v seznamu podpisani Michel Tušek. Do nedavnega še neznani seznam je v Arhivu Republike Slovenije odkrila raziskovalka zgodovine botanike na Slovenskem N. Praprotnik (2009). Faksimile z njenim komentarjem je v celoti objavljen v jubilejni številki – 200 let Botaničnega vrta v Ljubljani. Do sedaj so bili najstarejši najdeni podatki le iz zapisov H. Freyerja (1829). Iz

Hladnikovo spričevalo

čitljivo napisanega rokopisnega seznama je razvidno, da so bile že tedaj v vrtu poleg zelo dobro zastopanih domačih rodov, kot je *Anemone*, ki je na primer predstavljena kar z več vrstami pri nas rastočih predstavnikov (*A. trifolia*, *A. pratensis*, *A. ranunculoides*, *A. nemorosa* in *A. hepatica*), tudi še druge tuje vrste, ki so jih zanesljivo gojili po tedanjih vrtovih, saj so mnogi, ki so vrtove ustvarjali, naročali rastline tudi od drugod, z različnih koncev sveta (Andrejka 1934, Dobrilovič & Kravanja 2003).

Hladnikia pastinacifolia Rchb.

Tako na seznamu rastlin že tedaj najdemo vrste *Aster novae-angliae*, *Aster novi-belgii*, *A. chinensis*, *Asclepias syriaca*, *Carthamus tinctorius*, *Mirabilis jalapa* in *Rudbeckia laciniata*, če naštejemo samo nekatere. Strgar (1991) navaja, da je na izbor rastlin v Botaničnem vrtu morda vplival tudi Erbergov vrt v Dolu pri Ljubljani. To podkrepi z dejstvom, da je bilo kar nekaj rastlin skupnih v obeh vrtovih: *Prunus virginiana*, *Diospyros virginiana*, *Gymnocladus dioica* in *Ailanthus altissima*.

Kot je razvidno iz arhivov, je Hladnik kot profesor na visokih šolah za november 1811 prejel 130 frankov, sledeč stroškovniku visokih šol. V tem rangu so se gibale tudi plače drugih profesorjev (ZAL Lju 184 (226).

Iz Rechfeldovih zapisov (1849) je razvidno, da je letna plača za leto 1811 znašala 1500 frankov. Po virih sodeč je bilo za materialne izdatke knjižnice, fizikalnega in kemičnega kabineta ter botaničnega vrta predvidenih 3000 frankov (Polec 1929). Po drugih virih naj bi tretjino tega, to je 1000 frankov, dobil botanični vrt (Lazar 1960). V proračunu je posebej naveden strošek za slugo v botaničnem vrtu, ki znaša 500 frankov letno. Vendar je Hladnik sam v pismu regentu (rektorju) 27. decembra 1810 zapisal, da bo v prihodnjem letu samo nabiranje rastlin za vrt (potni stroški) stalo 900 frankov. Po rastline bo treba v druge kraje, ker jih v ljubljanski okolici ni, tako da je teh sredstev premalo (ZAL 184).

Kljub temu da so bile Ilirske province leta 1813 ukinjene in da je imel Hladnik visoko mesto profesorja v tedanjih šolah ter vodil botanični vrt, pod obnovljeno habsburško oblastjo ni imel težav. Viri navajajo, da so Avstrijci vohunsko nadzirali tedanje ozemlje provinc, kar pomeni tudi ljudi, ki so sodelovali s Francozi, vendar je bilo pri obnovi oblasti očitno pomembnejše znanje in sposobnosti, ki jih je kdo imel. Kako si drugače razlagati dejstvo, da je dvorna komisija za študije v dekretu 4. decembra 1815 zapisala, da se je gimnazija v dveh letih Hladnikovega vodenja tako dvignila, da jo je mogoče postaviti ob bok najboljšim v avstrijskih provincah. Cesar Franc I. je Hladnika 13. marca leta 1819 odlikoval z veliko zlato medaljo z ušescem in trakom, kot je zapisal Voss (1884). Tudi na edinem ohranjenem portretu Amalije v. Hermannsthal, ki ga hrani Narodni muzej, jo nosi na desni strani. Morda je za svoja napredovanja poleg znanja, ki ga je povsem očitno imel zelo veliko, imel še dober čut za organizacijo. Uspel je voditi tako gimnazijo kot vrt in obe ustanovi dvigniti na visok nivo. Takoj po ukinitvi Ilirskih provinc mu je uspelo ohraniti Botanični vrt, čeprav je habsburška oblast vse francoske ustanove ukinila. To gre morda pripisati prav Hladnikovemu karakterju, ki ga Babnigg (1848) opisuje takole: »Njegovo temeljno načelo je bilo poslušati in molčati in med vsemi njegovimi darovi pa se je najbolj odlikoval njegov um.«

Prav gotovo ima za ohranitev Botaničnega vrta po prihodu stare oblasti zasluge Hladnikovo poznanstvo z avstrijskim botanikom Hostom. Pintar (1939) ga imenuje kar angel varuh ljubljanskega Botaničnega

Karta mesta Ljubljane in okolice z označenimi cerkvami, javnimi zgradbami (sedeži francoskih oblasti, šol. vojašnic) ter prebivališči znanih ljubljanskih oseb. Ljubljana, 1811 ARS AS 1068, Zbirka načrtov, 5/96.

vrta. Hladnik si je z njim dopisoval že od leta 1812 in mu tudi pošiljal rastline. Host je že prej sodeloval z botaniki na Kranjskem, predvsem s Karlom Zoisom. V Ljubljani je deloval Zoisov krog, ki ga je vodil njegov brat Žiga Zois (Aljančič s. sod. 2001). Vanj so bili vključeni tedanji prebuditelji. V pismu, ki ga je Jernej Kopitar, pisec prve znanstvene slovnice slovenskega jezika, v tem času delujoč na Dunaju, poslal Zoisu, omenja tudi Hosta. »Botanika Hosta sem nedavno spoznal v njegovem vrtu pri Belvederu (dunajskem botaničnem vrtu), ko sem bil z univerzitetnim bibliotekarjem tam na sprehodu. Sploh nisem vedel, da je Ilir. Prav tedaj je pisal Hladniku. (Kopitar 1812). Host je bil namreč rojen na Reki (na Hrvaškem) 6. 3. 1761 in je umrl 1834, zato mu ilirski duh, ki so ga vzpodbudili Francozi, ni bil tuj.

S Hostom si je Hladnik od leta 1812 redno dopisoval, leta 1821 sta se srečala tudi v Ljubljani, ko je bil tukaj kongres svete alianse. Šlo je za politični kongres, ki so se ga udeležili ruski car Aleksander I., avstrijski cesar Franc I., neapeljski kralj Ferdinand IV. in modenski vladar Franc IV. ter predstavniki Francije, Velike Britanije, Prusije in posameznih italijanskih držav in še okoli 500 pomembnežev. Ljubljana je ob kongresu štela le 20.000 prebivalcev. Za vse omenjene in še za vse spremljevalno osebje je bilo potrebno urediti prostore za bivanje. Kongres je trajal od 10. januarja do 22. maja leta 1821 in je tedaj v Ljubljano, kjer se jo prav zaradi tega odvijalo zelo družabno življenje, zvalil tudi številne obiskovalce iz drugih delov monarhije in od drugod (Šumrada 1992, Holz 1997). Host je v Ljubljano prišel takrat kot

zdravnik cesarja Franca I. (Pintar 1939). Tako sta se s Hladnikom, čigar prijatelj je bil, kot je navedeno v rokopisnih zapiskih vrta, verjetno lahko večkrat srečala in pogovarjala.

V Hladnikovem času so vrt že povečali in morda že 1828 obdali z zidom ter uredili vrtno uto. Kljub temu so že v njegovem času razpravljali o preselitvi vrta bliže centru mesta v Tivoli na prostor med gozdom in Lattermanovim drevoredom, ki je bil glavni drevored Cekinovega gradu. Pintar (1939) še dodaja, da se je tudi sam Hladnik zavzemal za preselitev. Kljub temu do tega tedaj ni prišlo.

Čeprav za obdobje med letoma 1812 in 1929 ni podatkom, ali pa morda še niso najdeni, koliko rastlin je bilo tedaj v Botaničnem vrtu, je iz drugih virov razvidno, da je Hladnik veliko prepotoval, saj to navajajo vsi pisci njegovega življenjepisa (Babnigg 1848, Rozman 1853, Benkovič 1898). Freyer v kratkem poročilu o vrtu ravno tako navaja številne ekskurzije in doda, da je bilo v vrtu leta 1829 zasajenih že 2000 različnih rastlinskih vrst. To število je povsem primerljivo s tedanjimi podobnimi vrtovi.

Z Andrejem Fleischmannom (1804–1867), je prehodil številne poti (Wraber 1963, Praprotnik 1993a). Kot piše Freyer (1829), je rastline prinašal iz različnih koncev tedanje Kranjske. Med njimi našteva: Ljubelj, Korošico, Zelenico, Bohinj, Krn, Črno prst, Porezen, Jelenk, Goljake, Čaven, Nanos, Vremščico. Voss (1884) poleg drugih omenja še dolino Soče in Drave. Rozman (1853) navaja, da je ob vseh šole prostih dneh Hladnik prehodil številne hribe in s svojim denarjem poskrbel, da je potem rastline na Prulah predstavil. Prehodil je skoraj vse hribe po Kranjskem,

Goriškem, Koroškem in Štajerskem. Obiskal je bregove Soče, Brente, bil je na Višarjah, Predelu, okrog Trbiža, na Trojanah, Košuti, Olševi, Ojstrici, na Humu, obiskal je Zagorske hribe, Ljubelj, Begunjščico, vse gore tja do Drave, bohinjske in Kamniške planine, Cerkniško jezero, Javornik, Babno Gorico, Nanos in druga.

Voss (1884) v svoji zgodovini pregleda botanike na Kranjskem razdeli obdobja do leta 1884 na klasično, ki se začne s prihodom Scopolija v Idrijo in konča leta 1754, nato na Hladnikovo, ki traja od 1801 do 1852, in na obdobje zadnjih tridesetih let. Vsekakor je, tako, kot je prvo obdobje povezano s Scopolijem, povsem upravičeno tudi drugo imenovano po Hladniku, čeprav sega preko njegove smrti leta 1844 (Bleiweis 1844). Morda bi ga bilo smiselno zaključiti z A. Fleischmannom, ki je nadaljeval Hladnikovo delo, čeprav je morda taka delitev upravičena, ker se je tudi Fleischmann v drugem delu že precej posvečal praktični botaniki, sadjarstvu in vrtnarstvu (Praprotnik 1993).

Ob praznovanju 200-letnice delovanja Botaničnega vrta v letu 2010 velja ustanovitelju Francu Hladniku, prvemu vodji, ki je v njem deloval 24 let (1810–1834), dati pravo težo in ga postaviti ob bok pomembnim možem po Evropi, ki so pred njim ali v njegovem času ustanavljali botanične vrtove, kot izredno pomembne centre botanike. Botanični vrtovi so v tem času velikokrat bolj kot za botanike služili za potrebe študija medicine, raziskovanja in spoznavanja učinkovin rastlin. Tudi v Ljubljani je bilo tako, vendar za Hladnika že tedaj lahko

rečemo, da je vrt zastavil zelo sodobno in se ukvarjal z vsem tistim, kar so kasneje delali botanični vrtovi. O tem pričajo njegova javna predavanja iz botanike. Potrebno je poudariti, da je uspel zastaviti proces, ki ga v 200 letih nihče ni prekinil. To pomeni, da je imel dobro vizijo. Izbral je tako mesto, ki je do današnjih dni, kljub temu, da je vrt majhen, ostalo namenjeno botaničnemu vrtu, kar mu v svetovnem merilu še danes daje večjo vrednost. Botanični vrt je preprosto knjiga, ki je berljiva za vsakogar, in vsi njegovi nasledniki so skozi zgodovino vanjo lahko dopisovali nove zgodbe, pri čemer niso rušili starih.

Literatura

- Aljančič M., Svetina P. & S. Granda 2001. Žiga Zois. In: Enciklopedija Slovenije, 15 (Wi-Ž): 215–217. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Andrejka R. 1934. Kje so bili Zoisovi vrtovi? Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 15: 107–115.
- Anonimni avtor, 1942. Kaj vse vidiš na botaničnem vrtu. Slovenec 1. 7. 1942:(148) 2.
- Babnig, J. A., 1848: Franz Hladnik. Eine biographische Skizze. Schriften des historischen Vereines fuer Innerösterreich. Erstes Heft. Graz. Str. 208–217.
- Baras F. 1984. Maršal Marmont Memoari. Logos. Split.
- Bavcon J. 1998. Botanični vrt Univerze v Ljubljani. Krokra. Ljubljana.
- Bavcon J. 2000. Vrt domovinske flore – Botanični vrt v Ljubljani. Kmečki glas. Ljubljana.
- Bleiweis Janko. 1989. Gruberjev prekop. In: Enciklopedija Slovenije, 3 (Eg–Hab): 400–401. Mladinska knjiga. Ljubljana.
- Bleiweis Janez 1844. Franz Hladnik. Kmetijske in rokodelske novice 11: 42–43.
- Benkovič, J., 1898: Francšek de Paula Hladnik. Dom in svet 11: 28–295.
- Ciperle J. 2009. 90 let Univerze v Ljubljani: med tradicijo in izzivi časa, rektorat Univerze. Ljubljana.
- Dobrilović M. & N. Kravanja 2003. Rastlinsko gradivo prvega botaničnega parka na Slovenskem – Brda pri Kranju Zb. Bioteh. Fak. Univ. Ljublj. Kmet. 81 (2): 277–286.
- Freyer H. 1829. Eine kurze Nachricht über Entstehen, Größe und Inhalt des botanischen Gartens zu Laibach. Flora 12 (1) 173–175.
- Gosar M. & V. Petkovšek 1982. Naravoslovci na Slovenskem (Prispevek o njihovem delu in prizadevanjih od začetka 15. stoletja do ustanovitve Univerze v Ljubljani leta 1919). Scopolia No 5 pp. 1–38. Ljubljana dec.
- Holz E. & H. Costa 1997. Ljubljanski kongres 1821. Ljubljana. 284 pp.
- Juvan M. 1942. Marmontov brest na Ljubljanskem botaničnem vrtu. 27, 12, časopisni članek izrezan vrtni arhiv.
- Kopitar 1812. <http://nl.lj.si/e-zrc/zois/MP40.html>
- Lazar J. 1954. Botanični vrt v Ljubljani; njegov nastanek in razvoj. Kronika 2 (2): 105–109.
- Lazar J. 1960. 150 let Botaničnega vrta v Ljubljani. Universitas Labacensis – Univerza v Ljubljani ad annum Horti botanici Labacensis Solemnem CL. Zbornik ob 150-letnici botaničnega vrta v Ljubljani: 1–5.
- Petkovšek V. 1960. Začetki botanične vede pri Slovencih. Universitas Labacensis – Univerza v Ljubljani ad annum Horti botanici Labacensis Solemnem CL. Zbornik ob 150-letnici Botaničnega vrta v Ljubljani: 11–23.
- Petkovšek V. 1967. Ob Štiristoletnici florističnih prizadevanj predhodnikov I. A. Scopoliya. Biološki vestnik 15: 51–62.
- Pintar I. 1939. Mediko-kirurški učni zavod v Ljubljani. Njegov nastanek, razmah in konec. Habilitacijska disertacija. Ljubljana.
- Polec J. 1929. Zgodovina slovenske univerze do leta 1929. Ljubljana.
- Praprotnik N. 1993. Florist in vrtnar Andrej Felischmann (1804–1867). Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike. 12: 63–93.
- Praprotnik N. 1994. Botanik Franc Hladnik (1773–1844). Ob 150-letnici smrti. Proteus 57 (3): 94–99. Prirodoslovno društvo Slovenije, Ljubljana.
- Praprotnik N. 2004. Botanični vrt Karla Zoisa na Brdu. Kronika 52: 167–174.
- Praprotnik, N., 2010 a: Franc Hladnik, »ilirskih rož vertnar« = Franc Hladnik, »jardinier des fleurs illyriennes«. V: Dular, A. (ur.), Podpečnik, J. (ur.), Šumrada, J. (ur.). Pod Napoleonovim orlom. 200 let ustanovitve Ilirskih provinc. Narodni muzej Slovenije. Str. 233–237.
- Praprotnik N. 2010 b. Inventar Botaničnega vrta v Ljubljani iz leta 1812 = Inventory of the Botanical Garden in Ljubljana from 1812. V: Bavcon, J. (ur.). 200 let Botaničnega vrta v Ljubljani, (Index seminum). Ljubljana, Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta, pp. 72–112.
- Rechfeld, PH. J. 1849: Franz de Paula Hladnik. Sein Leben und Wirken, nach vorhandenen Papieren dargestellt. Mittheilungen des historischen Vereines fur Krain 4(3): 69–86.
- Rozman J. 1853. Franc Hladnik, bivši vodja ljubljanskega gimnazija in slaven zelišar. Drobntince za novo leto 1853. 8:12–
133. Celovec. (495)
- Scopoli J. A. 1772. Flora Carniolica, ed. 2.
- Strgar V. 1973. Botanični vrt univerze v Ljubljani. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 41. Založba Obzorje, Maribor.
- Šumrada J. 1992. Ljubljanski kongres. In: Enciklopedija Slovenije 6 (Krek-Marij) 260. Mladinska knjiga. Ljubljana.
- Šumrada J. 1999. Načrti francoskih oblasti v Iliriji o ustanovitvi ljubljanske univerze. V: Mihelič D. (ur.). Gestrinov zbornik. Ljubljana: ZRC (ZRC SAZU): 517–534.
- Voss W. 1884. Versuch einer Geschichte der Botanik in Krain (1754–1883). I Hälfte Laibach.
- Voss W. 1885. Versuch einer Geschichte der Botanik in Krain (1754–1883) Zweite Hälfte: 3–7. Laibach.
- Voss W. 2009. Botanika na Kranjskem. Versuch einer Geschichte der Botanik in Krain (1754–1883) Poskus zgodovine botanike na Kranjskem (1754 do 1883). Znanstveno kritična izdaja, prevedel M. Zorman, spremna beseda T. Wraber. Celjska Mohorjeva družba. Celje.
- Wraber T. 1963. Andrej Fleischmann, kranjski florist. Planinski vestnik 63 (6): 283.
- Wraber T. 1966: Paulinova »Flora exsiccata carniolica« XIX. in XX. centurija. Razprave 4. razreda SAZU 9 (3): 125–164.
- Wraber T. 2002: Henrik Freyer kot botanik. In: Predin, Š. (uredn.), Slovenski farmacevti v naravoslovju. Zbornik referatov s simpozija ob 200-letnici rojstva Henrika Freyerja (180–1866) v Mariboru, 14. 6. 2002: 105–140. Mariborske lekarnice Maribor.

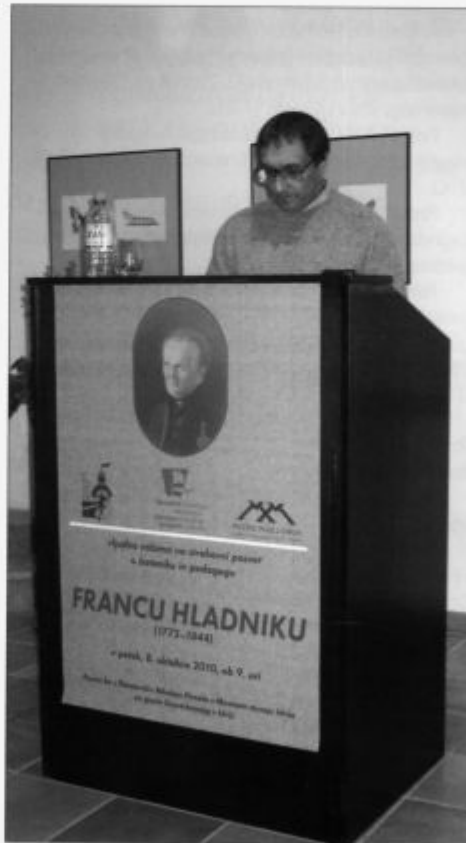
Arhivski dokumenti

- Arhiv RS: Licej v Ljubljani (Sola II), SI AS 359.
- Arhivski dokumenti. Zapiski za posamezna leta, ki citirajo poročila, nepodpisani, vrtni arhiv Botanični vrt, Oddelek za biologijo, BF.
- Botanični vrt Ob 30-letnici Univerze, nepodpisani tipkopis.
- Paulin A. 1928. Botanični vrt. Arhivski dokumenti vrta. Rokopis 1–6.
- Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), LJU 184, Klasična gimnazija v Ljubljani, št. 54/204–229, 228. 255.
- Zgodovinski arhiv Ljubljana (zal), LJU–184, Klasična gimnazija v Ljubljani, št. 54/204–229, 228.
- Wraber T. 1944. Risba. Avtor risbe je Tonček Wraber, ki tedaj ni znal ne brati ne pisati, zato je vse potrebno dopisal njegov oče Maks. T. W., 2009.

Janez Pirc

RODBINA FRANCA HLADNIKA

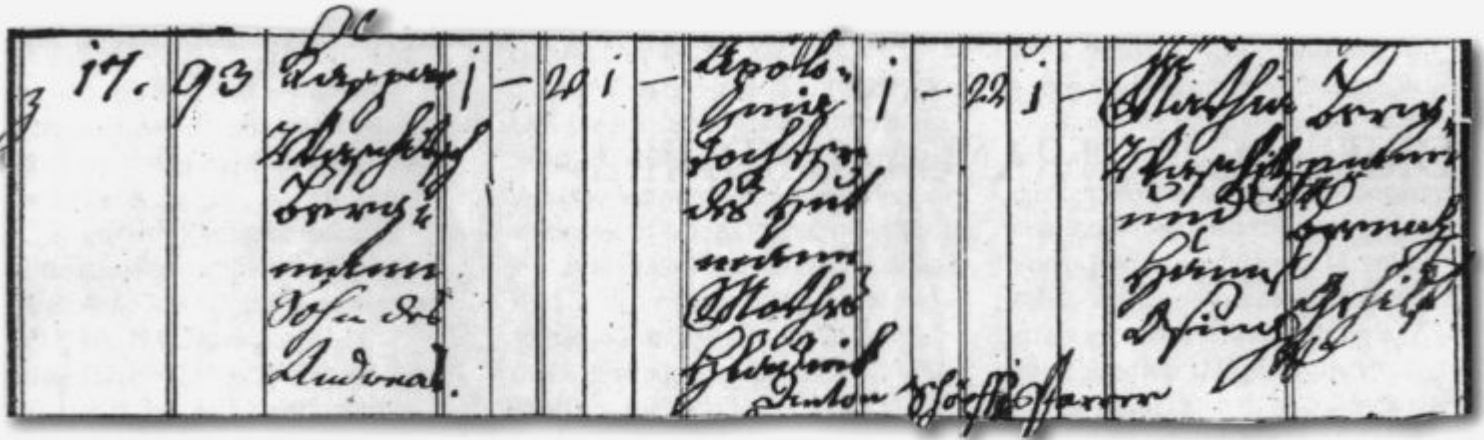
Na strokovni posvet sem bil povabljen, da bi, če je mogoče, s prispevkom pomagal ugotoviti, ali so med Hladniki, ki žive v Idriji, morda nekateri, ki bi lahko bili daljni sorodniki Franca Hladnika. Vsi, ki se ljubiteljsko ali kako drugače ukvarjajo z rodoslovjem oziroma iščejo podatke o svojih prednikih, vedo, da je neprimerno lažje začeti raziskovati iz sedanjosti v preteklost kot obratno. Priimek Hladnik je v Idriji in okolici razmeroma pogost, zato je bila pri pregledovanju matičnih knjig potrebna izredna pazljivost, saj je bil tudi izbor imen v takratnem času zelo ozek. Prav zaradi ponavljanja imen Matheus in Martin lahko sklepamo, da vodijo sledi o družini v začetek 18. stoletja. Žal se v idrijskem župnijskem arhivu ni ohranila poročna matična knjiga iz tega obdobja, v njej bi namreč gotovo našli veliko podatkov o Hladnikovih prednikih. Kot bomo videli v nadaljevanju, tudi pregled gradiva iz 18. in 19. stoletja ni dal takih rezultatov, kot bi si jih želeli. Zato lahko rečem, da je moj prispevek v primerjavi s predhodnimi referati zgolj poročilo o pregledu matičnih in družinskih

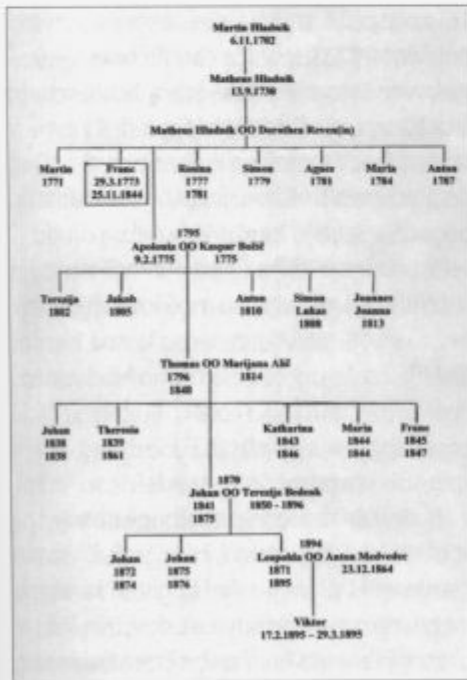
Janez Pirc (Foto Anton Zelenc, fototeka Mestnega muzeja Idrija)

knjig iz župnijskega arhiva v Idriji in popisov prebivalstva, ki jih hrani idrijska enota Zgodovinskega arhiva Ljubljana.

Franc de Paula Hladnik se je kot drugorojeni sin rodil 29. marca 1773 očetu Mateju (Matheus) Hladniku, delavcu pri rudniku, in materi Doroteji Reven. Mihael Arko v Zgodovini Idrije po prepisu iz krstne matične knjige navaja, da je bil rojen ob osmi uri zvečer na hišni številki 232. Njena kasnejša številka pa je bila 270. Hiša, ki smo jo Idrijčani včasih imenovali »Zadruga«, je stala na mestu, kjer je danes avtobusna postaja. Krstil ga je kaplan Nikolaj Jesenko, botra pa sta bila Peter Vončina, rudar, in Marija Božič, rojena Sedej. V družini se je rodilo osem otrok, poleg Franca še Martin (1771), Apolonija (1775), Rosina (1777–1781), Simon (1779), Agnes (1781), Maria (1784) in Anton (1787). Za ostale moške potomce (Martina, Simona in Antona) nam pri pregledovanju matičnih knjig in popisov župljanov (status animarum) ni uspelo najti sledov o njihovi nadaljnji usodi, prav tako tudi ne za večino hčera. Našli smo le zapis o poroki Apolonije Hladnik z

Vpis poroke Gašperja Božiča z Apolonijo Hladnik v poročni matični knjigi, 17. 5. 1795. Vir: Župnijski arhiv v Idriji, Poročna matična knjiga IV, 1784–1807, str. 152.

Družinsko drevo Franca Hladnika. Sestavil Janez Pirc.

Zg. Martiji. #
 Franciscus de Paula Mathai Hladnik
 nix. et Dorothea nata Revenin
 conjugis ejus filius legitimus
 natus est hodie hora octava
 vespertina et Baptizatus per
 me Nicolaum Jesperito Coop
 ratoris eud. e sacro fonte
 Levantibus Petro Wonzhina
 Mef: et Maria Francisca
 Wozhish uxore nata sedein.

Vpis krsta Franca Hladnika v krstni matični knjigi. Vir: Župnijski arhiv v Idriji, Krstna matična knjiga III, 1755–1773, str. 218.

rudarjem Gašperjem Božičem 17. maja 1795. Kot oče neveste je naveden Matheus Hladnik, delavec v žgalnici (Hutmann). V zakonu se jima je rodilo osem otrok. Rod Božičev je nadaljeval sin Tomaž (rojen 1796, umrl 1848), ki se je poročil z Marijano Alič. Večina otrok iz njunega zakona je umrla že v zgodnji mladosti, le sin Johan (rojen leta 1841, umrl 1875) je imel v petih letih zakona s Terezijo Bedenk dva sinova, ki sta prav tako umrla še kot otroka, in hčerko Leopoldo (rojeno leta 1871). Ta se je leta 1894 poročila z Antonom Medvedcem iz Predgriz pri Črnem Vrhu. Naslednje leto se jima je rodil sin Viktor, ki pa je že čez dober mesec umrl. Še pred njim je za poporodno vročico umrla tudi Leopolda. Z Leopoldino smrtjo se tako sled rodbine le še bolj zabriše, glede na to, da so se druge sledi izgubile že prej.

Janez Kavčič

IDRIJA V ČASU FRANCA HLADNIKA

Razsvetlensko 18. stoletje je – kljub začasni recesiji živosrebrovega rudnika v sedemdesetih letih tega stoletja – Idriji prineslo vsestranski in odločilni napredek. Pri tem sta imela precej osebnih zaslug tudi velika prosvetljena vladarja Marija Terezija (1740–1780) in njen sin Jožef II. (1780–1790).

Idrija, v Valvasorjevi dobi še tržno naselje, je v 18. stoletju dobila vse mestne atribute in pravice ter se do konca stoletja razvila v drugo največje mesto dežele Kranjske s kakimi 3.600 prebivalci. Mesto je leta 1747 postalo sedež višjega rudarskega urada, ki je leta 1779 iz rok tolminskega glavarstva prevzel tudi kazensko sodstvo.

Po letu 1760 so staro tovorniško pot čez Dole začeli preurejati v glavno dovozno cesto med Idrijo in Vrhniko, ki jo je celo kritični Balthasar Hacquet v svoji Oriktografiji II. (1781) izrecno pohvalil. Nova cesta je omogočala reden in hitrejši stik s svetom, olajšala dovoz žita in obratnih potrebščin ter izvoz živega srebra in cinobra. Dragocene kovine se ni več odpremljalo proti oddaljenim evropskim tržiščem, ampak se je izvoz vedno bolj usmerjal na bližnji Trst, tako

Janez Kavčič (Foto Anton Zelenc, fototeka Mestnega muzeja Idrija)

da se je celo tranzit za Amsterdam opravljal skozi tržaško pristanišče.

Znano je, da v petstoletni zgodovini idrijskega rudnika izrazito izstopajo štiri konjunkturna obdobja: zadnja četrtnina 16. stoletja, 18. stoletje, desetletja od približno 1870 (Lipoldov čas) do prve svetovne vojne ter petdeseta in šestdeseta leta 20. stoletja. Dosežki in napredek v razdobju od Stampferja in Steinberga do proizvodnih viškov zaradi trgovinskih pogodb s Španijo torej predstavljajo drugo veliko obdobje Idrije. Če pa primerjamo sistematično razširitev in modernizacijo rudnika v 18. stoletju s tisto ob koncu 16. stoletja, lahko ugotovimo očitno kakovostno razliko: medtem ko so konec 16. stoletja posodabljanja izpeljali tako imenovani »mojstri« (na primer kamšti in rake), so v 18. stoletju napredek utirali inovativni »politehniki«, jamomerci, kartografi, geognostiki, pionirji mineralogije in kemije, metalurški iznajditelji, naravoslovci širokih obzorij in znanstvenih ambicij ter strokovni pisci mednarodne veljave. Sposobni vodstveni kadri, na primer nekateri upravitelji

(Steinberg, Hauptmann, Leithner), so se zavedali pomena znanja in strokovnega izobraževanja ter so sledili evropskim dosežkom rudarske tehnike in metalurgije; omenjene dosežke pa je tudi idrijski rudnik sam pospeševal.

Dinamična dogajanja v rudniku v 18. stoletju je dolgoročno nakazovalo že četrstoletno Steinbergovo ravnateljstvo od 1724 do 1747. Ustvarjena je bila znamenita »idrijska kartografska šola« (Jožef Mrak!), ki je potem v državnem merilu prosperirala kar šest desetletij. Živosrebrov rudnik je doživel najprej prve celovite topografske obdelave, nato pa v drugi polovici stoletja še strokovne opise na akademski ravni. V Steinbergovi dobi so bistveno povečali jamski obrat z izkopom Terezijinega jaška do globine 226 metrov (danes 9. obzorje), upravitelj Hauptmann pa je sredi 18. stoletja uvedel nove »španske« peči za žganje rude, ki so znatno izboljšale izkoristek in zmanjšale nevarnost zastrupitev.

Ko je po letu 1770, torej malo pred rojstvom Franca Hladnika (1773), znameniti švedski mineralog, montanist in akademik Johann Jacob Ferber obiskal in potem opisoval Idrijo, je imel rudnik že deset obzorij. Malo pred tem (1766–1770) so mojstrsko in v vsej dolžini 3,5 km pozidali energetske vodni kanal Rake, prej 160 let lesene, ki so z vodo reke Idrijce omogočale pogon naprav (kamšti). V desetletju 1767–1777 so z dograditvijo mogočnih zidanih klavž na Belci in Idrijci ter s postavitvijo novih razsežnih grabelj (nad 400 m) na Lenštat v Idriji uredili velikopotezni sistem plavljenja lesa za naslednjih 150 (!) let.

Razumljivo je, da so finančni interesi cesarskega Dunaja izsiljevali visoko proizvodnjo in tako je Idrija že v letih 1761 in 1764 pridobila letno več kot 250 ton živega srebra, število delavcev (brez gozdnih) pa se je povzpelo na 600. Po nekajletni krizi v sedemdesetih in na začetku osemdesetih let je nenadoma sledil izjemen vzpon rudnika, ki sta ga omogočili prodajni pogodbi med Avstrijo in Španijo v letih od 1785 do 1797. Leta 1786 so odprli Jožefov jašek, leta 1792 Frančiškov jašek, leta 1790 pa postavili novo, največjo in najbolj izpopolnjeno kamšt (v pogonu do 1948!). V žgalnici so uvajali nove plamenske (Leithnerjeve) peči in zagnali obratovanje »fabrike« cinobra; o idrijski proizvodnji cinobra se je leta 1784 B. Hacquet pogovarjal celo s cesarjem Jožefom II. Celotno idrijsko živosrebrovo podjetje je v času rekordnega izvoza v Španijo zaposlovalo skupno okrog 1.350 oseb – rudarjev, žgalničarjev, gozdnih delavcev in uslužbencev – ter dobro desetletje pridobivalo od 600 do 700 ton živega srebra letno. Povprečni izkop rude (tudi »roparski«) je tedaj vseboval kakih 18 % kovine, ki je po vnovčenju pokrivala kar dvajsetino proračunskih izdatkov avstrijskega cesarstva. Vsekakor ni pretirana trditev, da je bil idrijski rudnik v tistem času eno največjih in najdonosnejših podjetij v Evropi.

Po drugi strani je imela takratna prospektiva rudnika tudi svoje senčne plati. V Idrijo je prišlo več sto novih delavcev od blizu in daleč, kar je povzročalo težave s preskrbo in socializacijo prišlekov ter zaostrovalo stanovanjsko stisko. Mesto je imelo takrat le nekaj nad 300 oštevilčenih stavb in le vsak četrtri

rudar je še stanoval v lastni hiši. Prevladovali so najemniki stanovanj, gostači in sezonci, ki so pogosto živeli v neurejenih razmerah.

Ekonomske koristi (ne humani nagibi) so seveda narekovale dvornim oblastem določeno skrb za napredek rudarskega mesta in za usodo njegovih prebivalcev. Idrija je v drugi polovici in proti koncu 18. stoletja dobivala bolj urejeno urbanistično podobo, polepšane cerkve in nekaj baročnega sloga, okrog leta 1770 pa zlasti novo monumentalno žitno skladišče (magazin) in hkrati z njim prikupno terezijansko gledališče (teater). Naštejmo še nekaj pridobitev iz tistih desetletij: urejanje obeh mestnih trgov, baročna predelava gradu (arkadno dvorišče, freske), Kalvarija nad sv. Antonom (1766), novo pokopališče ob Idrijci (1779) s cerkvijo sv. Križa (1782), kapela v Antonijevem rovu, bogat inventar v cerkvi sv. Barbare, freske Jožefa Mraka v Spodnji Idriji (1762–1766) in razmah čipkarstva.

O napredku ljudskega in strokovnega šolstva ter o zametkih srednjega šolstva bomo spregovorili posebej v nadaljevanju.

V zvezi z merkuralnimi zastrupitvami, ki so pestile idrijski živelj zlasti v starejših obdobjih, velja poudariti, da je imela Idrija od sredine 18. stoletja naprej zadovoljivo raven zdravstvene zaščite rudarjev in njihovih svojcev. To tematiko je po arhivskih virih izčrpno obdelal pokojni zdravnik in zdravstveni zgodovinar dr. Jožef Pfeifer (serija prispevkov v Idrijskih razgledih in knjiga Zgodovina idrijskega zdravstva, 1989). Znameniti naravoslovec Joannes Antonius Scopoli, ki je v Idriji služboval petnajst let (1754–1769) kot prvi akademsko šolani

zdravnik, lekarnarja Ernest in Karel Freyer ter sodobnik Balthasar Hacquet, rudniški kirurg od 1766 do 1773, so imeli pozneje v Idriji vrsto dostojnih naslednikov, ki so se požrtvovalno in uspešno posvečali svojemu poslanstvu. V Idriji je proti koncu 18. in na začetku 19. stoletja delovalo kar nekaj zdravnikov in kirurgov, profesorjev na Liceju v Ljubljani. Lahko trdimo, da ob koncu 18. stoletja na Slovenskem ni bilo kraja, v katerem bi bilo zdravstvo in socialno varstvo tako dobro urejeno kot v Idriji, kjer so bili skoraj vsi delavci in njihovi svojci tako ali drugače že zavarovani. Mesto je imelo dva zdravnika, kirurga z dvema pomočnikoma, lekarnarja s pomočnikom in laborantom, bolniškega mojstra s strežnikom in tri babice.

Prelomno in nemirno »francosko« razdobje na prehodu iz 18. v 19. stoletje je v idrijskem zgodovinopisju kar dobro obdelano (Ivan Tušar v Carnioli od 1911 do 1917, Mihael Arko v Zgodovini Idrije – 1931, Ivan Mohorič v monografiji Rudnik živega srebra v Idriji – 1960, Slavica Pavlič v monografiji Zgodovina idrijskega šolstva – 2006 in dr. Jože Čar v Idrijskih razgledih 2009/1). Napoleonske vojne so rudnik in Idrijo zelo prizadele in gospodarsko izčrpale, po drugi strani pa so Francozi tudi v Idrijo (1809–1813) prinesli napredne reforme uprave in šolstva.

Že ob prvi zasedbi leta 1797 je francoska vojska zaplenila večino zalog živega srebra in cinobra v vrednosti dveh milijonov goldinarjev. V letih pred drugim prihodom Francozov (do 1805) je rudnik stagniral, število zaposlenih in proizvodnja sta padla, dodatni udarec pa je povzročil še katastrofalni požar leta 1803. Nesreča, ki je

poleg velike materialne škode prinesla še mnogo zastrupitev, je vendarle imela vsaj eno pozitivno posledico: ob Nikovi so ustanovili za tiste čase zgledno bolnišnico s kopališčem, ki je poslovala od 1806. do 1819. leta. Druga francoska zasedba pozimi 1805–1806 je rudniku znova prizadejala poldrugi milijon goldinarjev škode. V tretjem štiriletnem obdobju francoske uprave (1809–1813), ko je bila Idrija vključena v sistem Ilirskih provinc, si je rudnik prilastil Napoleonov red Treh zlatih run (1810), francoski direktor rudnika pa je postal tudi idrijski mestni župan (maire). Začasni gospodarji so znova »roparsko« kopali najbogatejše rude, ki so v povprečju vsebovale še 6–7 % živega srebra, in vzdrževali letno proizvodnjo okrog 270 ton. Zaradi znane celinske zapore pa so imeli težave s trgovanjem in prodajo, zato so se v Benetkah nakopičile velike zaloge živega srebra, vredne od pet do šest milijonov goldinarjev. Pozitivno plat francoske uprave v Idriji so predstavljale smotrno načrtovane spremembe osnovnega, srednjega in strokovnega šolstva, ki pa so bile seveda le kratkotrajne.

Še kratek vpogled v tri desetletja od 1813 do sredine 19. stoletja (Hladnik umre 1844).

Ob restavraciji avstrijske oblasti 1813 je bilo stanje v Idriji zelo kritično, saj ni bilo niti živil niti denarja za izplačila. Dvor je omejil obratovanje rudnika in zmanjšal stalež delavstva, tako da so leta 1814 odpustili kar 150 delavcev in znižali proizvodnjo živega srebra na 112 ton. Okrog leta 1820 so se porajali celo dvomi o perspektivi rudnika, vendar se je le-ta do marčne revolucije (1848) postopoma stabiliziral, čeprav ga

je leta 1846 drugič opustošil silovit jamski požar. V tridesetih letih so rudarji odpirali nov Ferdinandov jašek, jamske črpalke sta okrepila prva dva parna stroja, s Franciškovim jaškom pa so leta 1842 že prodrli v globino 277 metrov. Ker je vsebnost kovine v rudi do srede 19. stoletja padla že na 2 % (!), je bilo treba nekajkrat povečati izkop in izboljševati metalurške postopke, tako da se je v letih 1821–1846 vzdrževalo povprečno letno proizvodnjo 156 ton živega srebra in kar 50 ton cinobra.

Sredi 19. stoletja je Idrija štela že okrog 4.500 prebivalcev, ki so jim posledice marčne revolucije precej spremenile življenjske razmere.

Za nazorno predstavo o dogajanjih in razmerah v Idriji v času Franca Hladnika naj sledi še nekaj utrinkov iz idrijske kronike.

1771 – V času gradnje klavž izdelane karte gozdnih površin so dokazovale, da je bilo v posesti rudnika kar 9.500 hektarjev eraričnih gozdov. Za rudarjenje je bilo gozdarstvo življenjskega pomena.

1776 – Znova je bil sestavljen urbar idrijskega kameralnega zemljiškega gospodstva. Upravitelji rudnika v gradu so namreč celih 240 let (1607–1848) opravljali tudi funkcijo »fevdalnega« zemljiškega gospoda in pobirali urbarialne dajatve.

1777 – V jamo so spustili 1.735 okovanih sodov (tone) svežega lesa in na svetlo potegnili 1.142 sodov iztrošenega, kar priča o izjemnem pomenu lesovja in jamskih tesarjev – »cimprmanov«.

1779 – V Šintariji pri Marofu med Idrijo in Spodnjo Idrijo so obesili štiri tatove rude, ker

so »kršili 7. božjo zapoved in kradli cesarju«.

1784 – Balthasar Hacquet je predložil Kraljevi medicinski službi v Parizu spomenico o svojem zdravljenju idrijskih rudarjev.

1784 in 1789 – Joannes Antonius Scopoli je izdal Učbenik metalurgije in Uvod v metalurgijo (Mannheim); deli se dotikata tudi Idrije in govorita o vsestranski razgledanosti znamenitega naravoslovca.

1788 – Zaradi »španske pogodbe« so nabornike v idrijskem gospostvu oprostili vojaščine in spričo povečanja poškodb in zastrupitev rudarjev uredili zasilno bolnišnico v Šelštvu.

1793 in 1801 – Tragični dogodki v teh dveh letih pričajo o pereči problematiki otroških boleznih v Idriji. Najprej je za črnimi kozami pomrlo 205 otrok, nato pa za ošpicami, kozami in tifusom celo 350 otrok!

1806 – Bratovska skladnica (Bruderlade) je premogla 19.500 goldinarjev premoženja, kar potrjuje pomembno vlogo te ustanove vzajemnosti in solidarnosti med rudarji.

1803–1808 – V teh letih je bilo v idrijskem gospostvu 1.586 otrok cepljenih proti črnim kozam, kar dokazuje napredno usmeritev in prizadevnost zdravstvenih delavcev.

1810 – Idrijski rudarji so redili 172 krav; podatek ilustrira udejstvovanje knapov poleg šihta in takratni način življenja.

1815 – Rudar v najvišjem plačilnem razredu je dnevno (en šiht) zaslužil le za en liter vina. Kako huda je bila kriza po koncu napoleonskih vojn!

1820 – Idrijski gozdarji so sledili napredku in začeli uporabljati gozdno železnico – kauf.

1827 – Kako hud problem je bil merkuralizem, dokazuje poročilo, da je bilo

10 % rudarjev na bolovanju.

1830 – Vsestransko dejavna Bratovska skladnica je uredila bolnišnico in kopališče na Brusovšu.

1837 in 1838 – Parni črpalki v Jožefovem in Terezijinem jašku (iz Češke in Anglije) sta naznanjali prihajajočo industrijsko revolucijo v Idriji.

1843 – Direktor Albert je le pet let pred odpravo fevdalnega reda še prejemal naturalne dajatve v gradu. Sledil pa je »liberalnemu« duhu časa in prepovedal dotedanje tradicionalno »očetovsko kaznovanje« mladoletnih delavcev v rudniku (klofute, brce, udarci z lopato po zadnji plati).

1847 – Znani zdravnik dr. Ludvik Gerbec, evropsko priznani strokovnjak za zdravljenje merkuralizma (kalijev jodid), je letno izdal 9.000 receptov, kar izpričuje njegovo zavzetost pri delu.

In zdaj zgoščen prikaz idrijskega šolstva v dobi Frančiška Hladnika. O tej tematiki sta doslej največ pisala dr. Vlado Schmidt v Zgodovini šolstva in pedagogike na Slovenskem (1963) ter prof. Slavica Pavlič v Zgodovini idrijskega šolstva (2006).

Do rojstnega leta Franca Hladnika (1773) in še nekaj let potem je Idrija premogla samo katoliško enorazrednico, na kateri so poučevali največkrat slabo plačani učitelji, ki so bili obenem predvsem cerkovniki in organisti.

S šolsko reformo Marije Terezije iz leta 1774, ko je bilo šolstvo proglašeno za državno zadevo (politicum) in so bile uvedene trivialke, glavne šole in normalke, je bila za Idrijo sprva predvidena le elementarna

trivialka. Toda Idrijčani so nasprotovali takšni šoli najnižje ravni, ki bi poučevala samo branje, pisanje, nekaj računstva in verouk, ter so odločno zahtevali glavno šolo (Hauptschule). Oblast je, nedvomno spričo pomena rudnika, zahtevi ugodila in 24. decembra 1778 je bila v Idriji slovesno odprta glavna šola. Odprtju je prisostvoval tudi ravnatelj ljubljanske normalke in komisijski svetnik za šolstvo na Kranjskem Blaž Kumerdej. Po večkratnem nadzorovanju šole sta skupaj z grofom Edlingom, referentom za normalke, to šolo zapustila »s srcem, polnim tistega veselja, ki mora navdajati slehernega prijatelja šole, kadar vidi tako izvrstno šolo«. Poročilo sta zaključila z besedami, da je idrijska glavna šola ena najboljših v deželi. Zavod je ob ustanovitvi leta 1778 obiskovalo 225 otrok, leta 1789 pa že 367 otrok.

Po takratni šolski zakonodaji je bila (tudi) idrijska glavna šola triletna, v vseh razredih pa so imeli učenci po 25 ur pouka tedensko. Šola je imela soliden učni kader. Po končani redni šolski obveznosti je bila za mladino od 12. do 15. leta urejena še nedeljska ponavljalna šola, ki so jo obiskovali tudi obrtniški vajenci. Ponavljalna šola, ki je delovala do zadnje četrtine 19. stoletja, naj bi utrjevala spretnosti pisanja, branja in računstva.

Predmetnik idrijske glavne šole, kakršno je kot učenec obiskoval tudi Franc Hladnik, je bil dokaj obsežen, pa tudi zahteven. Na urniku so bili naslednji predmeti: branje, pisanje, računstvo, verouk, nemška slovnica in spisje, elementi latinščine, prirodopis, gospodarstvo, zgodovina z domoznanstvom (!), geografija, začetni pojmi geometrije,

stavbarstvo ter mehansko in prostoročno risanje. Poleg rednega programa sta v sklopu glavne šole delovali še dodatni »usmerjeni« šoli, prilagojeni idrijskim potrebam. To sta bili risarska in tako imenovana dekliška »industrijska« šola, ki sta nudili po 10 ur pouka na teden. Dekliška industrijska šola je učenke vadila v ročnih delih in seveda v klekljanju. Šolo je vodila Terezija Bauhofer z letno plačo 200 goldinarjev, brezplačnim stanovanjem in kurjavo. Učitelj violine pa je skušal uvajati naraščaj za potrebe rudarske godbe.

Poudariti je treba, da je idrijska glavna šola – v primerjavi z drugimi šolami na Kranjskem – delovala v dokaj ugodnih materialnih razmerah. Razlog za to je razviden iz poročila rudniške uprave leta 1795 (Hladnik je imel takrat 22 let): »Vsi rudarji so revni in vendar prostovoljno, iz lastne pobude, podpirajo šolski sklad zaradi koristi svojih otrok.« Idrijski šolski sklad so napajali prispevki rudarjev, pristojbina na popito vino, prodaja ročnih del in Bratovska skladnica. V šestletnem povprečju (1789–1795) je idrijski šolski sklad zbral 624 goldinarjev letno, to pa je bilo trikrat toliko, kolikor je vplačala Cerkev na Kranjskem v deželni šolski sklad (!). Zato so lahko v Idriji ustanovili tudi štipendijski sklad za podporo nadarjenim učencem in dijakom.

Idrijska glavna šola je bila v bližnji in daljni soseščini poznana po dobrih učiteljih in lepih učnih uspehih učencev, zato jo je na primer leta 1801 obiskovalo kar 92 učencev iz drugih krajev (veliko z Vipavskega). Iz poročila dunajske dvorne pisarne leta 1806 je razvidno, da razen idrijske ni bilo na

Kranjskem prav nobene šole, ki bi povsem ustrezala predpisom prenovljene šolske zakonodaje iz leta 1805. Tako imenovana »rudniška glavna šola« je tudi pozneje v 19. stoletju ostajala vabljava za prosvetni kader, saj so bile na njej učiteljske plače sorazmerno visoke. Podatki za leto 1849 so denimo bili naslednji: plače učiteljev v Idriji so se gibale med 300 in 460 goldinarji letno, na Vrhniki le okrog 160 goldinarjev letno, v Logatcu komaj dobrih 70 goldinarjev (v naturalijah!).

Poleg ljudskošolske glavne šole je bilo za Idrijo značilno in pomembno strokovno šolstvo, seveda v povezavi z rudnikom. V tem pogledu je Idrija pravzaprav igrala pionirsko vlogo v slovenskem merilu. Leta 1724 je prišel za rudniškega upravitelja Franc Anton Steinberg, politehnik, zemljemerec, kartograf, preučevalec Krasa in slikar. Takrat je v rudniški upravi primanjkovalo usposobljenega tehničnega osebja. Zato je Steinberg leta 1728 ustanovil jamomersko, zemljemersko in kartografsko šolo, ki je potem delovala več desetletij, usposabljala izvrstne kadre in zaslovela po vsej monarhiji. Steinberg je vzgojil ekipo večjih jamomercev, geodetov, tehničnih risarjev in kartografov. Med njimi se je posebej uveljavil graditelj klavž Jožef Mrak (1709–1786), ki je po letu 1752 z dovoljenjem z Dunaja kandidate samostojno poučeval geodezijo, geometrijo, risanje in kartografijo. Od učencev se je v dobrega jamomerca, geodeta in kartografa razvil zlasti Jožefov sin Anton Mrak (1739–1801). Nasploh so Idričani prevzemali zahtevne strokovne in tehnične projekte širom po avstrijskih deželah. V otroških letih Franca Hladnika je »idrijska kartografska šola« dosegala še vrhunske

rezultate, pozneje (zlasti po letu 1786) pa je stagnirala. Ne gre pozabiti, da je malo pred Hladnikovim rojstvom v Idriji delovala tudi strokovno zahtevna mineraloško-metalurško-kemijska šola, ustanovljena leta 1763 z dekretom Marije Terezije. Na šoli, ki so jo obiskovali izbrani kandidati s Kranjskega in Koroškega, je kot profesor predaval predvsem Scopoli, Mrak pa je poučeval jamomerstvo in kartografijo s praktičnimi vajami. Šola je žal obstajala samo šest let, ker je Scopoli leta 1769 odšel za profesorja na Rudarsko akademijo v Bansko Štiavnico (Schemnitz) na Slovaškem.

Posebno poglavje v šolski zgodovini pa predstavlja dolgoleten, vztrajen in dramatičen boj Idričanov za javno priznano srednjo šolo, ki se je odvijal skoraj dvesto let.

Že leta 1716 je bila napisana prva tovrstna prošnja idrijskih rudarjev, ko so predlagali dunajski Dvorni komori odprtje dveh gimnazijskih razredov v Idriji, da bi otrokom omogočili nadaljnje šolanje v domačem kraju. Za kritje stroškov bi uvedli pol krajcarja davka na vino, učitelj pa bi imel 400 goldinarjev letne plače ter dodatek za stanovanje in drva. Toda z Dunaja ni bilo dovoljenja.

Tehtnejše zahteve po srednji šoli v Idriji so se razumljivo porajale prav v otroških letih Franca Hladnika, saj se je po ustanovitvi in uveljavitvi glavne šole že v prvem desetletju njenega delovanja zaostrovalo vprašanje, kam naprej z nadarjenimi učenci. Z uvedbo visokih gimnazijskih šolnin v Ljubljani in Gorici leta 1784 (Hladnik je imel 11 let) so bila vrata gimnazij za revne učence praktično zaprta. Leta 1795 je na primer

letna šolnina na ljubljanski gimnaziji znašala kar 12 goldinarjev, najbolje plačani idrijski knap pa je dnevno zaslužil 17 krajcarjev; torej bi moral knap za šolanja otroka na gimnaziji v Ljubljani letno odšteti 42 (!) šihov.

Spričo povedanega postane jasno, zakaj so Idrižčani s pomočjo domačih učiteljev organizirali trirazredno zasebno »gimnazijo«, in to s sredstvi idrijskega šolskega sklada. Pouk na tej pollegalni privatni šoli so razširili tako, da so lahko učenci nadaljevali šolanje v 4. razredu ljubljanske ali goriške gimnazije, seveda če so opravili sprejemni izpit. Ti zasebni »gimnazijski« oddelki so se obdržali do prvega prihoda Francozov leta 1797.

Po skoraj desetletni prekinitvi je bil idrijski privatni »gimnazijski« pouk obnovljen v šolskem letu 1805/1806 in poznejša šolska reforma v Ilirskih provincah ga je Idriji na njeno spodbudo ter s spremenjeno in idrijskim potrebam prilagojeno vsebino pouka za šolsko leto 1810/1811 tudi uradno priznala. Ko pa so bile v naslednjem letu vse gimnazije v Ilirskih provincah ukinjene, so Idrižčani svojo domiselno rešili. Na svoje stroške so jo spremenili v strokovno rudarsko šolo za kvalificirane delavce in nameščance rudnika. Šolo ali »matematični oddelek« je vodilo 5 učiteljev za aritmetiko, algebro, geometrijo s trigonometrijo, za strojno risanje in risanje jamskih zemljevidov, za stavbarstvo in za dopolnilni tečaj francoščine. Z odhodom Francozov je bila šola seveda ukinjena, po mnenju prof. Pavličeve pa je »sodila med najzahtevnejše dotedanje dosežke na področju strokovnega izobraževanja na Slovenskem«.

V razmerah Metternichovega absolutizma (1813–1848) se je borba Idrije za srednjo šolo nadaljevala brez pravega uspeha. Ponovne prošnje leta 1816 je oblast hladno zavrnila. V letih 1823–1827 so Idrižčani končno le izsilili 4 razrede »nižje gimnazije« kot zasebni učni zavod z vpisom v prvi razred vsako drugo leto. A kaj ko je sledilo grenko razočaranje! Idrijske dijake so namreč kljub opravljenemu in zanje poostrenemu sprejemnemu izpitu v Ljubljani in drugod zavračali z izgovorom, da pač zanje ni prostora, ker so gimnazijski razredi že prenapolnjeni. V takih nemogočih razmerah se je – žal kot v boju z mlino na veter – za idrijske dijake večinoma neuspešno potegoval tudi Franc Hladnik kot ljubljanski gimnazijski ravnatelj. Oglejmo si njegova prizadevanja.

Spomladi leta 1808 sta škofjski nadzornik Balant in ravnatelj ljubljanske gimnazije Hladnik kot inšpektorja obiskala trirazredno zasebno »gimnazijo« v Idriji, ki je imela tri učne moči. Prehod v 4. razred ljubljanske gimnazije je bil, kot že rečeno, možen le preko sprejemnega izpita. Hladnik, kot rojak naklonjen Idriji, je predlagal, da bi idrijska »gimnazija« dobila značaj javne šole, da sprejemnega izpita ne bi bilo, a so njegov predlog odločno odklonili. Ob tem je treba dodati, da je bila raven takratnega zasebnega idrijskega »gimnazijskega« šolanja dokaj solidna, saj je njen predmetnik obsegal latinščino, verouk in moralko, geografijo, zgodovino, matematiko, prirodopis in fiziko. Tri razrede je obiskovalo skupno 69 pretežno nadarjenih učencev.

V dobi Provinc je Centralne šole v Ljubljani (1811–1813) obiskovalo 13 študentov iz Idrije, ki so bili stari od 18 do 22

let. Znano je, da je bil Hladnik kot profesor nanje še posebej pozoren.

Po restavraciji avstrijske oblasti je Hladnik leta 1816 toplo podpiral in priporočal že omenjeno prošnjo Idrije, naj se dovoli obnoviti nekdanje zasebne gimnazijske razrede, toda ljubljanski gubernij je vlogo dobesedno »vrgel v koš«. Tudi pozneje je Hladnik v vlogi gimnazijskega ravnatelja izkazoval naklonjenost izobraževanju idrijske mladine: leta 1821 je nedvomno budno spremljal uspehe 28 dijakov iz Idrije, leta 1823 pa je odločno podprl ponovno ožvitev idrijskih zasebnih »gimnazijskih« oddelkov. Nato si je prizadeval, da bi učence teh oddelkov po uspešnem sprejemnem izpitu vendarle sprejeli v naslednji letnik, čeprav so bili ljubljanski gimnazijski razredi že polni. Predlagal je celo odprtje paralelk, a brezdušnega ljubljanskega gubernija ni mogel prepričati. Tako je 18 idrijskih absolventov 4. »gramatikalnega« razreda ostalo na cesti in niso mogli naprej v »humanitarni« razred. Dodati velja, da se je poleg Hladnika za dijake iz rojstnega kraja nekajkrat potegoval še en ugleden Idrižčan – takratni ljubljanski škof Anton Alojzij Wolf. Pri spopadanju s takratno Metternichovo birokracijo pa je bilo domala brezupno računati na kakšen uspeh.

Zgornja omemba dveh znamenitih Idrižčanov naj bo iztočnica za navedbo kratkega seznama pomembnih osebnosti, ki so bile v obdobju Franca Hladnika neposredno povezane z Idrijo. Teh osebnosti je toliko, da bi bila za njihovo predstavitev potrebna posebna razprava, v omejenem obsegu pričujočega prispevka pa jih lahko

zgolj naštejemo. Najprej naj se zvrstijo imena zaslužnih idrijskih rojakov, nato pa imena tistih prišlekov, ki so se z delom in zaslugami zapisali v idrijsko zgodovino.

Idrijski rojaki

Jožef Mrak (1709–1786), jamomerec, geodet, kartograf, predavatelj, slikar, projektant zidanih klavž na Belci in Idriji.

Anton Mrak (1739–1801), sin Jožefa Mraka, jamomerec in kartograf.

Anton Kavčič (1743–1814), ljubljanski škof od 1807 do 1814.

Karel Freyer (1762–1835), botanik in lekarnar v Idriji od 1795 do 1835.

Anton Alojzij Wolf (1782–1859), ljubljanski knezoškof in kulturni mecen.

Eva Lucija Cecilija Viktorija Emilija Kraus (1785–1845), Napoleonova prijateljica in spremljevalka, pozneje »pasja grofica«.

Jožef Blaznik/Blasnik (1800–1872), ljubljanski tiskar in založnik, tiskal je Prešerna.

Henrik Freyer (1802–1866), botanik, geolog, paleontolog, kartograf.

Franc Svetličič (1814–1881), pesnik in sodelavec Novic.

Jurij Tavčar (1820–1892), slikar in podobar.

Karel Dežman/Deschmann (1821–1889), politik, kulturni delavec, naravoslovec in ravnatelj kranjskega deželnega muzeja v Ljubljani.

Pomembni prišleki

Franc Anton Steinberg (1684–1765), politehnik, naravoslovec, kartograf,

direktor rudnika od 1724 do 1747, ustanovitelj »idrijske kartografske šole« in mentor Jožefa Mraka.

Ernest Freyer (1720–1795), botanik, ustanovitelj in vodja idrijske lekarne od 1754 do 1795.

Joannes Antonius Scopoli (1723–1788), sloveči naravoslovec, prvi akademski šolani rudniški zdravnik od 1754 do 1769.

Franc Klopstein (1732–1776), magister kirurgije, profesor na liceju, rudniški kirurg od 1773 do 1776.

Balthasar Hacquet (1739/4–1815), znameniti naravoslovec in razsvetljenec, rudniški kirurg od 1766 do 1773.

Anton Makovic (1750–1802), diplomirani kirurg in magister porodništva, pisec babiškega učbenika, igralec v Županovi Micki 1789, rudniški kirurg od 1798 do 1802.

Jožef Ignac Fanton von Brunn (1754–1795), utemeljitelj veterine na Slovenskem, rudniški zdravnik od 1792 do 1795.

Janez Mihael Seeger (1754–1797), doktor kirurgije, profesor na liceju, rudniški kirurg od 1794 do 1797.

Blaž Hafner (1758–1836), rudniški zdravnik od 1792 do 1810 in od 1815 do 1833, izvajalec cepljenj proti črnim kozam.

Vincenc Kern (1760–1829), doktor kirurgije in medicine, izvajalec prvih očesnih operacij v Idriji leta 1802.

Franc Melzer (1776–1813), magister porodništva in doktor medicine, profesor na liceju, rudniški kirurg od 1802 do 1805, v zapuščini Medizinische Topographie von Idria (osnutek).

Jurij Dolinar (1794–1872), magister kirurgije

in doktor medicine, botanik, rudniški kirurg od 1864 do 1867.

Ludvik Gerbec (1805–1880), doktor medicine, mednarodno priznan strokovnjak za zdravljenje merkuralizma, rudniški zdravnik do 1833 do 1835 in od 1836 do 1874.

Marko Vincenc Lipold (1816–1883), utemeljitelj slovenske geologije, direktor rudnika od 1867 do 1883.

Za konec velja opozoriti še na nekaj tiskanih del o rudniku in Idriji od druge polovice 18. do začetka 19. stoletja, kot jih je navedel dr. Jože Čar v zborniku *Idrijska obzorja* (Mestni muzej Idrija, 1993).

J. A. Scopoli (1761), *De Hydrargyro Idriensi*.

Eno temeljnih del slovenskega naravoslovja. Delo združuje tri razprave: o živosrebrovi rudi, o idrijskem vitriolu (epsomit) in o merkuralizmu. Podani so začetki slovenske medicine dela, geologije in analitske kemije.

J. J. Ferber (1774), *Beschreibung des Quecksilber – Bergwerks zu Idria in Mittel – Kräyn* (Berlin).

Prva celovita naravoslovno-tehnična monografija o idrijskem rudniku z geološkim opisom. Delo je bilo v prevodu dr. Jožeta Pfeiferja objavljeno v Zborniku za zgodovino naravoslovja in tehnike št. 11 leta 1991 pri Slovenski matici.

W. J. J. M. Mucha (1780), *Anleitung zur mineralogischen Kenntniss des Quecksilberbergwerkes zu Idria* (Dunaj).

Temeljita razprava o mineralih, rudah in kamninah v idrijskem rudišču.

B. Hacquet (1781), *Oryctographia*

Carniolica, 2. del (Leipzig).

Druga monografija o idrijskem rudniku (geološke razmere, rudarstvo, metalurgija, rudniške naprave, transport lesa itd.).

B. F. Hermann (1784), Reisen durch Oesterreich ... im Jahre 1780 (Dunaj).

Opis tistih naprav, ki jih drugod ni. Dragocen je prikaz kulturnega in družabnega življenja, gledališča in šolstva.

C. J. B. Karsten (1821), Metallurgische Reise ... (Halle).

Zadnji klasični prikaz rudnika, rudarjenja in žgalništva v Idriji (podobno kot Ferber in Hacquet).

Važnejša literatura

- Arko, Mihael (1931): Zgodovina Idrije. Katoliška knjigarna. Gorica.
- Čar, Jože (2009): Razmere v idrijski jami v času francoskih zasedb in v prvih letih po odhodu Francozov. Idrijski razgledi 2009/1. Mestni muzej Idrija. Idrija.
- Fillipič, Janez (1979): Idrija in njeni spomeniki sakralne umetnosti. Župnija Idrija. Idrija.
- Kavčič, Ivica (2008): Živo srebro – zgodovina idrijskega žgalništva. Založba Bogataj. Idrija.
- Kavčič, Janez (1989): Idrija v drugi polovici 18. stoletja, katalog Slovenci v letu 1789. Narodni muzej Ljubljana. Ljubljana.
- Korošec, Branko (1978): Naš prostor v času in projekciji. Geodetski zavod SR Slovenije. Ljubljana.
- Mohorič, Ivan (1960): Rudnik živega srebra v Idriji. Mestni muzej Idrija. Idrija.
- Pavlič, Slavica (2006): Zgodovina idrijskega šolstva. Založba Bogataj. Idrija.
- Pfeifer, Jože (1989): Zgodovina idrijskega zdravstva. Mestni muzej Idrija. Idrija.
- Schmidt, Vlado (1963): Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. Ljubljana.
- Idrijska obzorja (1993): Zbornik. Mestni muzej Idrija. Idrija.
- Idrijski rudnik skozi stoletja (1990): Katalog in zbornik. Zgodovinski arhiv Ljubljana in Mestni muzej Idrija. Idrija – Ljubljana.

Jože Podpečnik

ORIS REFORM FRANCOSKE ADMINISTRACIJE V ILIRSKIH PROVINCAH 1809–1813

Avtor v prispevku uvodoma predstavi motive, ki so vodili francoskega cesarja Napoleona I. pri ustanovitvi Ilirskih provinc, te v več ozirih nenavadne državne tvorbe. V nadaljevanju oriše državnopravni status Ilirskih provinc ter napore francoske civilne uprave, da bi z upravno-pravnimi reformami uveljavili francosko zakonodajo na anektiranem ozemlju. Kot prelomnici pri poskusih integracije Ilirskih provinc v Francosko cesarstvo izpostavlja cesarski dekret o organizaciji vlade Ilirskih provinc z dne 25. decembra 1809 in organični dekret z dne 15. aprila 1811. Ob tem izpostavlja vlogi prvih dveh ilirskih glavnih guvernerjev, maršala Marmonta in grofa Bertranda. Prvi je imel pomembno vlogo pri uveljavljanju reform, zlasti šolske, drugi pri harmonizaciji ilirske zakonodaje s francosko.

Peta koalicijska vojna se je po dolgotrajnih diplomatskih pogajanjih končala z mirovnim sporazumom, ki ga je podpisala Francija s poraženo Avstrijo 14. oktobra 1809 v Schönbrunnu. Cesar Napoleon je še isti dan s posebnim dekretom ustanovil Ilirske province (Les Provinces

mag. Jože Podpečnik (Foto Anton Zelenc, fototeka Mestnega muzeja Idrije)

Illyriennes). Iz avstrijskega cesarstva jim je dodelil južne in jugovzhodne avstrijske dežele: Goriško grofijo, Tržič (Monfalcone) in Trst z okolico, Kranjsko z enklavami, beljaško okrožje in Hrvaško na desnem bregu Save; iz okvira italijanskega kraljestva pa jim je dodelil ozemlje nekdanje beneške Istre, Dalmacije in Dubrovniške republike. S tem se je formalno-pravno končala tudi francoska okupacija slovenskih dežel, ki je trajala vse od maja 1809. Na umetno ustvarjenem tamponskem ozemlju, ki je obsegalo 55.000 km², je živelo 1,5 milijona prebivalcev, od tega okoli 625.000 Slovencev.¹

Z ustanovitvijo Ilirskih provinc je Napoleon dosegel pomembne zunanjepolitične cilje. V okviru celinske zapore, ki jo je začel z razglasitvijo Berlinskega dekreta 21. novembra 1806, je odrezal Avstrijsko cesarstvo od Jadranskega morja in ji preprečil neposredne gospodarske stike z Veliko Britanijo, pomembno avstrijsko zaveznico. Z neposredno kopensko povezavo med francoskim in otomanskim cesarstvom si je Napoleon dolgoročno zagotovil dostop

Srebrna spominska medalja ob zasedbi Ilirije leta 1809. Narodni muzej Slovenije, Numizmatični kabinet, s. n. Foto: Tomaž Lauko.

do pomembne surovinske baze, ki jo je predstavljalo levantinsko tržišče, prav tako pa si je zagotovil večji politični vpliv na nemirnem Balkanu in v jugovzhodni Evropi. Nenazadnje je Napoleon z ustanovitvijo ilirskih provinc pridobil tudi neposredni nadzor nad Posočjem, kjer je nameraval postaviti strateški obrambni sistem na Soškem mostišču in z njim utrditi obrambo severnoitalijanske nižine.

Poseben državno-pravni status ilirskih provinc izhaja iz dejstva, da so bile ustanovljene s cesarskim dekretom in ne s *senatus-consulto*. Bile so sicer del francoskega cesarstva, niso pa postale njegov integralni in konstitutivni del. Posledično v Iliriji ni bila izvedena upravno-teritorialna preureditev v departmaje, prav

tako ni bilo določeno število poslancev in senatorjev iz ilirskih provinc. Medsebojni odnosi med francoskim cesarstvom in ilirskimi provincami so bili urejeni na osnovnih principih mednarodnega prava. Ilirske province so bile popolnoma neodvisne od sosednjega italijanskega kraljestva, čeprav je imel princ Eugène de Beauharnais (1781–1824) kot poveljnik italijanske armade v določenem obdobju na tem področju tudi upravna in finančna pooblastila.

Na kompleksen odnos med francoskim cesarstvom in ilirskimi provincami, ki je izhajal iz njunega ne povsem definiranega pravnega razmerja, sta opozorila že B. Vošnjak² in F. Zwitter³. Na vprašanje, zakaj ilirske province tudi formalno niso postale integralni in konstitutivni del francoskega cesarstva, sta iskala odgovore tudi zgodovinarja V. Melik⁴ in J. Žontar⁵. Opozorila sta na poseben odnos med francoskim cesarstvom in Ilirijo ter med drugim izpostavila uporabo francoskega cesarskega grba na ozemlju Ilirije in na podrejenost ilirske uprave in sodstva ustreznim ministrstvom in uradom v Parizu. Pri uvajanju francoske zakonodaje in upravno-teritorialne organizacije ilirskih provinc sta opozorila na določene vzporednice s priključenimi severnonemškimi »hanzeatskimi«⁶ departmaji. Ameriški zgodovinar F. J. Bundy je postavil tezo, da Ilirija ni bila povsem inkorporirana v Francosko cesarstvo tudi zaradi sorazmerne gospodarske zaostalosti in geografske ločenosti, obenem pa je opozoril na nejasen status ilirskih provinc v luči Napoleonovih političnih igric z Avstrijo.⁶

Tabla carinarne ilirskih provinc iz Radeč pri Zidanem Mostu, 1809. Narodni muzej Slovenije, Oddelek za zgodovino in uporabno umetnost, inv. št. N 5847. Foto: Tomaž Lauko.

Zgodovinar J. Šumrada je opozoril na dejstvo, da državno-pravni status ilirskih provinc vendar ni bil *unicum*, saj ga je do neke mere mogoče primerjati s pirenejsko Katalonijo, ki je bila *de iure* skozi vso dobo francoske prisotnosti sestavni del španskega kraljestva. Tudi Katalonija je bila v francoskih očeh sprva nekakšna »mejna grofija«, v kateri je glavni guverner maršal Charles Pierre François Augereau (1757–1816) začel leta 1810 vzpostavljati francosko začasno upravo, zasedeno ozemlje pa razdelil na intendance. Januarja 1812 je Napoleon izdal (aneksijski) dekret o upravno-teritorialni reorganizaciji Katalonije, s katerim jo je razdelil na štiri departmaje, ne da bi jo formalno priključili Francoskemu cesarstvu. Kljub zavzemanju nekaterih visokih francoskih uradnikov (npr.

grofa Andréossyja, predsednika komisije ilirskih odposlancev ter vojaške sekcije Državnega sveta) za popolno integracijo Ilirskih provinc s Francoskim cesarstvom, se to ni zgodilo.⁷

S podpisom schönbrunnske mirovne pogodbe 14. oktobra 1809 se je formalno končala francoska vojna uprava na zasedenih avstrijskih območjih. Do prihoda glavnega guvernerja Augusta Frédéricia Louisa Viessa de Marmonta (1774–1852) v Ljubljano, prestolnico Ilirskih provinc, je novopridobljeno ozemlje prevzel in v njih organiziral začasno upravo princ Eugène de Beauharnais kot poveljujoči general italijanske armade. Cesarski dekret o organizaciji vlade v Ilirskih provincah z dne 25. decembra 1809 je zadolžil glavnega guvernerja Marmonta, da si je o vojaških, varnostnih in deloma tudi o upravni zadevah dopisoval s cesarskim vojnim ministrstvom, medtem ko se mu na druga ministrstva naj ne bi bilo treba ozirati.

Za dobo začasne francoske civilne uprave, ki sovpada z upravljanjem Ilirskih provinc prvega glavnega guvernerja maršala Marmonta (od oktobra 1809 do aprila 1811), je značilno postopno uveljavljanje francoske civilne upravno-pravne in organizacijske sheme. Ker je dubrovniški vojvoda Marmont kot glavni guverner zaradi širokih pooblastil in nedorečenih pristojnosti upravljal z Ilirskimi provincami precej neodvisno in občasno tudi samovoljno, je bil v stalnem sporu tako z glavnim intendantom Lucom Dauchyem (1757–1827) kot s posameznimi pariškimi ministrstvi. Francoska uprava je obdržala intendance kot teritorialne-

upravne enote, značilne za prehodno obliko vladavine. Navkljub izrecni določbi v drugem cesarskem dekretu z dne 25. decembra 1809, naj glavni guverner skupaj z glavnim intendantom in glavnim komisarjem za pravosodje pripravi predloge za preureditev pravnega sistema, pa ilirska uprava ni začela s takojšnjim in sistematičnim uvajanjem francoske pravne ureditve. Na počasno uvajanje reform so vplivala tudi Napoleonova pogajanja ob koncu leta 1809 za roko avstrijske nadvojvodinje Marije Luize, ko je Napoleon taktiziral s ponujeno vrnitvijo Ilirskih provinc Avstriji. Marmontov skoraj neodvisen slog vladanja in širokogrudno razpolaganje z ilirskimi financami je kmalu povzročilo cesarjevo nezadovoljstvo in končno tudi njegov odpoklic spomladi leta 1811.⁸

Med prvimi reformami, ki jih je nova francoska oblast izvedla na ozemlju Ilirskih provinc, je bila vzpostavitev učinkovite carinske službe. Do konca februarja 1810 je carinskemu inšpektorju Laugieru s pomočjo glavnega intendanta Dauchyja v Trstu uspelo organizirati provizorično carinsko upravo oz. carinski direktorat, ki je zaradi nedorečene vloge znotraj ilirske administracije povzročal konflikte med Ljubljano in Parizom. Šele cesarski dekret z dne 16. oktobra 1810, ki je ilirsko carino podredil cesarski glavni carinski upravi oz. ministrstvu za finance v Parizu in glavnega guvernerja odrezal od pomembnega proračunskega vira, je končal »vojno« kompetenc med ljubljansko in pariško administracijo.⁹

V smislu navodil drugega (neobjavljenega) cesarskega dekreta o Iliriji z

dne 25. decembra 1809 so se začele priprave za odpravo fevdalizma v Ilirskih provincah, ki so dosegle vrh 16. julija 1810 z objavo Marmontovega odloka o 20% zmanjšanju urbarialnih in desetinskih dajatev podložnikov, sočasno pa so bili odpravljeni avstrijski davki in uvedena zemljiški in osebni davek francoskega tipa. Zaradi Napoleonovega konservativnega stališča do (brezplačne) odprave fevdalizma ni prišlo, češ da bi slednje predstavljalo preveliko izgubo za državno blagajno, istočasno pa bi povzročilo gospodarsko uničenje plemiškega razreda v Iliriji. Tako je ostala odprava fevdalizma v Ilirskih provincah kot temeljno družbeno in politično vprašanje neizvršena.¹⁰

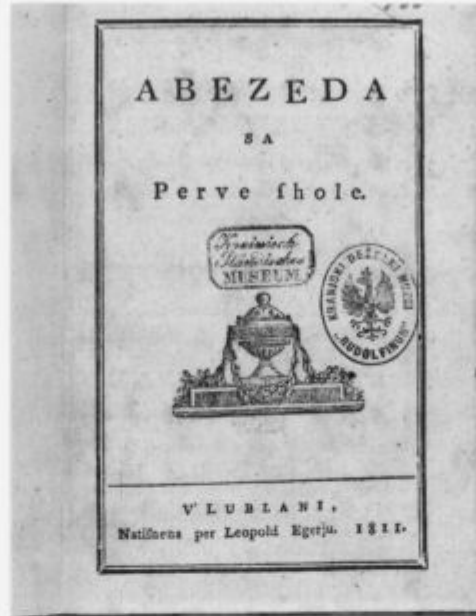
Reorganizacija ilirskega šolstva, ki jo je uveljavil Marmontov odlok z dne 4. julija 1810, velja v slovenskem zgodovinopisju za največjo nacionalno pridobitev francoske administracije. Z odlokom je postala slovenščina kot deželni jezik tako predmet kot tudi učni jezik na primarni in nižji srednji stopnji, vendar samo za eno leto. Odlok je poleg primarnih šol določal še 25 nižjih (gimnazij oz. kolegijev) in devet višjih šol (licejev), medtem ko se je licej v Ljubljani preoblikoval v Centralno šolo. Rafaell Zelli, glavni inšpektor javnega pouka v Ilirskih provincah, je šolsko reformo primarnega in srednjega šolstva pojmoval tudi kot sredstvo za oblikovanje enotne ilirske nacije. Šolska reforma je spodbudila Valentina Vodnika (1758–1819), da se je lotil pisanja osnovnih slovenskih učbenikov za primarno stopnjo in gimnazije: *Abecede za perve šole* (1811), *Abecede ali Azbuke* (1812), *Početke Gramatike*

Dekret o notranji ureditvi Ilirskih provinc, Ljubljana 1811. Narodni muzej Slovenije, Knjižnica, sig. 5943. Foto: Tomaz Lauko.

(1811), *Kerščanskega navuka za Ilirske dežele* (1811) ter *Pismenosti ali Gramatike za perve šole* (1811). V svoji Iliriji oživilni je Vodnik povzel jedro kulturno-politične akcije v Ilirskih provincah. Marmontova šolska reforma je na avstrijski strani sprožila reakcijo, da so avstrijske šolske oblasti leta 1811 imenovale Janeza Nepomuka Primica (1785–1823) za profesorja na katedri za slovenski jezik na graškem liceju.¹¹

V drugi polovici leta 1810 so tako v Parizu kot v Ljubljani potekale intenzivne razprave o reorganizaciji in umestitvi Ilirskih provinc v okvir Velikega cesarstva. V razpravo o zakonodaji, notranji organizaciji, pravosodju in finančnih zadevah se je

Valentin Vodnik, Abezeda za perve šole, Ljubljana 1811. Narodni muzej Slovenije, Knjižnica, sig. 4320. Foto: Tomaz Lauko.

vključila tudi ilirska deputacija, prav tako pa je s svojimi predlogi sodelovala tudi aktualna ilirska administracija na čelu z glavnim guvernerjem Marmontom. Sočasno so potekale tudi priprave na organizacijo carinske službe, ki so se zaključile z izdajo cesarskega dekreta 16. oktobra 1810. Cesar Napoleon je 15. aprila 1811 izdal organični dekret, ki je končal obdobje relativne neodvisnosti ilirske administracije od osrednje pariške vlade. Z njim je Napoleon nameraval povečati pristojnosti cesarske osrednje vlade in postoma popeljati Ilirske province v francoski upravno-pravni sistem. Uveljavitev organičnega dekreta je povzročila odpravo »nesistemskih«

odlokov iz predhodnega obdobja začasne francoske civilne uprave, med drugimi tudi Marmontovo uredbo o organizaciji javnega šolstva in uredbo o poravnavi fevdalnih dajatev.¹²

Dobo institucionalne integracije Ilirskih provinc v francosko cesarstvo je uvedel na eni strani že omenjeni skrbno pripravljene cesarski organični dekret z dne 15. aprila 1811, na drugi strani pa imenovanje grofa Henri-Gatiena Bertranda (1773-1844) za novega ilirskega glavnega guvernerja. Ob asistenci glavnega intendanta grofa Christoph Chabrola de Cruzola (1771–1836) in glavnega komisarja za pravosodje barona Josepha Coffinhala-Dunoyerja (1757–1841) je glavni guverner Bertrand kot eden najzvestejših cesarjevih sodelavcev izvajal upravno reorganizacijo, sistematično uvajal francosko zakonodajo ter dejansko pričel z upravno in pravno integracijo Ilirskih provinc v francosko cesarstvo. Z uveljavitvijo organičnega dekreta so postale Ilirske province po mnenju Bondyja »drugorazredna dependansa Francoskega cesarstva« s koloniji podobnim statusom.¹³ Tudi zaradi geografske oddaljenosti in predvidenih visokih stroškov ni prišlo do popolne integracije v smislu departmajske upravne reorganizacije, zaradi česar se Ilirske province niso konstituirale ne kot suverena in niti kot satelitska država.¹⁴

Organični dekret je s 1. januarjem 1812 v Ilirskih provincah uvajal veljavnost francoskih zakonov. Ker pa razmere po mnenju glavnega guvernerja za to še niso bile primerne, je Bertrand po posvetu z Malim svetom razglašal delno ali popolno

veljavnost posameznih zakonov že pred tem, sicer pa so v Iliriji še naprej veljali dotedanji zakoni in običaji. V tem smislu je Bertrand že 1. novembra 1811 uveljavil francoski kazenski zakonik za področje civilnih provinc, na začetku marca 1812 pa je dal natisniti posebno trijezično uredbo, v kateri je objavil seznam vseh francoskih zakonov, ki so stopili v veljavo s 1. januarjem 1812.¹⁵

Po določbah organičnega dekreta je bilo potrebno ilirske predpise uskladiti s francosko zakonodajo ali razširiti njihovo veljavnost na področje ilirskih provinc. Upravno-pravna reorganizacija ilirskih provinc pa ni potekala povsem gladko. Še najuspešnejše je bila izpeljana preureditev sodstva, tako da so v začetku leta 1812 v ilirskih provincah začela delovati francosko organizirana sodišča, ki so sodila po francoskih zakonih. Organični dekret je od nove ilirske administracije med drugim terjal uvedbo francoske zakonodaje v šolstvo, rudarstvo in vojaško konskripcijo ter izenačil funkcije in pristojnosti merov (županov) s tistimi v Francoskem cesarstvu. Manj uspešna je bila ilirska administracija pri izvajanju sistemskih reform na gospodarskem in upravnem področju, predvsem zaradi kratkotrajnosti francoske vladavine in gospodarske krize, ki je hromila delovanje institucij. Kljub vsemu so bile leta 1813 v ilirskih provincah v veljavi vsi temeljni francoski zakoni z izjemo agrarnega.¹⁶

Uveljavitev francoskih zakonov 1. januarja 1812 je med drugim med podložniki sprožila govorice o odvezi tlake in drugih fevdalnih bremen, zato je glavni guverner Bertrand junija 1812 potrdil veljavo

Marmontovega odloka o zmanjšanju dajatev. Nova ilirska administracija je poleti 1812 po zgledih hanzeatskih departmajev pripravila osnutek cesarjevega dekreta o odpravi fevdalizma, vendar fevdalizem zaradi konzervativnih cesarjevih pomislov ni bil odpravljen. Organični dekret je odpravil le povsem osebne storitve, ostale pravice pa so bile razglašene za odkupljive. Posledično ni bila odpravljena tlaka, za podložno večino ilirskega prebivalstva največje fevdalno breme. Odprava fevdalizma, ki je bila ves čas obstoja ilirskih provinc temeljno družbeno in politično vprašanje, ni bila izvršena.¹⁷ Pragmatični popravek Marmontove šolske reforme je ilirsko šolstvo ob radikalnem zmanjšanju stroškov institucionalno približal šolstvu v Francoskem cesarstvu in ukinil za razvoj slovenskega jezika pomembne pridobitve. Prenehale so delovati gimnazije s poukom v deželnem, tj. slovenskem jeziku, z uvedbo kolegij po francoskem vzoru pa je bila izrinjena slovenščina iz višjega oz. visokega šolstva.¹⁸

Ilirska administracija je upravno reorganizacijo z uveljavitvijo občin kot osnovnih upravno-teritorialnih enot vendarle uspešno prevzela upravne funkcije zemljiških gospodov, njihova struktura pa je pomembno vplivala na oblikovanje poznejših avstrijskih glavnih občin. Med kmečkim prebivalstvom, ki je predstavljalo veliko večino v ilirskih provincah, je pozitivno odmevala ukinitve fevdalnega patrimonialnega sodstva ter ustanovitev mirovniških sodnikov in državnih sodišč, s katero je bila izvršena ločitev upravne in sodne oblasti na najnižjem nivoju. Enako

velja tudi za uveljavitev enakopravnosti državljanov pred zakonom. Po drugi strani pa je uveljavitev sodobnega poenostavljenega meščanskega davčnega sistema povzročila veliko nejevolje tako med meščanskim kot med večinskim kmečkim prebivalstvom. Podobno velja tudi za uveljavitev francoskega nabornega sistema, ki je spomladi 1811 sprožil množični beg vojaških obveznikov v gozdove oz. na področje Avstrijskega cesarstva. Cerkvene reforme ilirske administracije so skupaj z uveljavitvijo obvezne civilne poroke povzročile, da se je katoliška cerkev še odločneje postavila na opozicijsko stran. Lahko zaključim, da Napoleonov politični cilj, zastavljen leta 1810, da postanejo ilirske province integralni in konstitutivni del Francoskega cesarstva, ni bil uresničen. Pridobitve sodobne meščanske države, ki jih je ilirska administracija sistematično izvajala, najširšim slojem prebivalstva niso prinesle veliko družbenega napredka. Z avstrijsko restavracijo jeseni in pozimi 1813 je bila večina pridobitev francoske administracije v ilirskih provincah tudi administrativno ukinjena.

Literatura

Bundy, Frank J. (1987): *The Administration of the Illyrian Provinces of the French Empire, 1809–1813*. New York and London, Garland Publishing, Inc.

Melik, Vasilij (1986): Ilirske province v slovenski zgodovini, *Zgodovinski časopis* 40, Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 423–429.

Podpečnik, Jože (2010): Ilirska carina. v: Dular, Anja, Podpečnik, Jože, Šumrada, Janez (ur.): *Pod Napoleonovim orlom. 200 let ustanovitve Ilirskih provinc*. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 102–109.

Šumrada, Janez (1996): Poskus zemljiške odveze v času Ilirskih provinc. v: Rajšp, Vincenc et al. (ur.): *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana, ZRC SAZU, 499–514.

Šumrada, Janez (1998): Prebivalstvo v slovenskih predelih Napoleonove Ilirije, *Zgodovinski časopis* 52/1. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 51–72.

Šumrada, Janez (1999a): Državnopravni status Ilirskih provinc s kratkim pregledom upravne ureditve. v: Rajšp, Vincenc, Bruckmüller, Ernst (ur.): *Vilfanov zbornik – In memoriam Sergij Vilfan*. Ljubljana, ZRC SAZU, 375–390.

Šumrada, Janez (1999b): Načrti francoskih oblasti v Iliriji o ustanovitvi ljubljanske univerze. v: Mihelič, Darja (ur.): *Gestrinov zbornik*. Ljubljana, ZRC SAZU, 517–534.

Šumrada, Janez, Kopitar, Adrijan (2004): Nastajanje Napoleonove Kranjske. Korespondenca François-Marie Fargues, francoskega intendanta za Kranjsko in Gorenjsko, 1809–1810 = Avènement de la Carniole napoléonienne. *Correspondance de François-Marie Fargues, intendant français de Carniole et Haute-Carniole, 1809–1810*. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.

Šumrada, Janez (2010): Napoleonova Ilirija in Slovenci. v: Dular, Anja, Podpečnik, Jože, Šumrada, Janez (ur.): *Pod Napoleonovim orlom. 200 let ustanovitve Ilirskih provinc*. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 24–49.

Vošnjak, Bogumil (1910): Ustava in uprava Ilirskih dežel (1809–1813). Prispjevki k nauku o recepciji javnega prava prvega francoskega cesarstva. Ljubljana, Matica Slovenska.

Zwitter, Fran (1964): Napoleonove Ilirske province. v: Reisp, Branko, Darinka, Zelinkova (ur.): *Napoleonove Ilirske province: 1809–1814*. Ljubljana, Narodni muzej, 25–36.

Žontar, Jože (1998): Struktura uprave in sodstva na Slovenskem. Od srede 18. stoletja do leta 1848, Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.

Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, *Licej v Ljubljani*. Narodni muzej Slovenije, Grafični kabinet, inv. št. R-486. Foto: Tomaž Lauko.

Opombe

¹ Šumrada, 1998, 51–55, 65–66, 71–72.

² Vošnjak, 1910, 110–114.

³ Zwitter, 1964, 31.

⁴ Melik, 1986, 424.

⁵ Žontar, 1998.

⁶ Bundy, 1987, 19.

⁷ Šumrada, 1999a, 375–390.

⁸ Šumrada, 1999a, 375–390, Šumrada-Kopitar, 2004, 9–13.

⁹ Podpečnik, 2010, 102–106.

¹⁰ Šumrada, 1996, 500–512, Šumrada, 2010, 34–36.

¹¹ Šumrada, 1996, 517–519, 523–524.

¹² Šumrada, 1999a, 375–390, Šumrada, 1999b, 519–524.

¹³ Bondy, 1987, 19.

¹⁴ Šumrada, 1999a, 375–390.

¹⁵ Šumrada, 1999a, 375–390.

¹⁶ Šumrada, 1999a, 375–390.

¹⁷ Šumrada, 1996, 506–512, Šumrada, 2010, 34–35.

¹⁸ Šumrada, 1999b, 519–524.

Janez Kavčič

JANEZ POLJANEC V IZRAZNI TOPLINI IN MEHKOBI LESA

Ljubiteljski rezbar in kipar Janez Poljanec se je rodil 12. decembra 1923 na Vojskem, kjer je preživel otroška in osnovnošolska leta. V iskanju vsakdanjega kruha se je moral že zgodaj odpraviti v svet. Kot pastir in hlapec se je uдинjal po vojskarskih kmetijah, pa tudi v Čepovanu in Lokovcu. V letih 1939–1941 je bil zaposlen kot pomožni delavec na neki vrtnariji v Gorici, kjer je z volovsko vprego vozil zelenjavo na glavni trg. Komaj osemnajstleten se je v želji po boljšem zaslužku podal na delo v Nemčijo, vendar se je že po letu dni vrnil domov. Od januarja 1943 do novembra 1945 je srečno prekrmaril svojo dramatično medvojno in povojno odisejado, v kateri so se zvrstili: služenje v italijanski vojski, Sardinija, ujetništvo, Korzika, južna Francija in delavski bataljon.

Po vojni je Poljanca najprej čakalo težaško naprezanje v gozdu, nato dveletno delo v dveh tovarnah v Kranju in zatem sedem let »črne metalurgije« v livarni jeseniške železarne. Tam je spoznal rezbarja iz Železnikov, s katerim sta skupaj izdelovala okvirje za slike iz vezanih bukovih plošč. Leta 1955 se je končno vrnil v domači kraj, se zaposlil pri idrijskem rudniku in skoraj 20 let prebil v jami kot kopač (vrtalec) in tesar (cimprman). Po upokojitvi je nekaj časa opravljal še dolžnosti hišnika v idrijskem Zdravstvenem domu.

Vseskozi je kazal ročne spretnosti in dejavno sproščal veselje do ustvarjanja. Za hčerko je izdeloval igračke, mizico, stolček, sani in smuči. Ko je leta 1963 pod idrijsko Golijevo vilo postavil lastno hišo (Gorska pot 9), je domovanju vtisnil neizbrisen pečat s svojimi rokodelskimi sposobnostmi: naredil je betonsko streho, izdelal tlak, priredil okna in vrata, napeljeval elektriko, ometal stene, z barvami

Foto: Branka Štremfel

in vzorci prepleskal vse bivalne prostore in hodnike, patiniral stene, polagal tapete in parket, lakiral ... skratka vse je postoril sam. Njegov življenjski moto mu je iz dneva v dan narekoval, naj napravi nekaj potrebnega, koristnega in tudi lepega. Šele nazadnje, ko je sebi in svojem uredil dom in že dodobra spoznal sestave in značilnosti različnega lesovja, lepil, dlet in lakov, si je v »tretjem življenjskem obdobju« zaslužen odmeril nekaj več časa tudi zase. Po letu 1980 se je zavestno lotil rezbarjenja lesenih reliefov, pozneje pa še zahtevnejšega modeliranja prostih in tudi razgibanih skulptur. Kiparjenju se je načrtno in zavzeto posvečal tako rekoč do svojih poslednjih dni. Poslovil se je 1. junija 2010.

Janeza Poljanca je nagnjenje do rezbarjenja in umetelnega plastičnega oblikovanja lesa spremljalo že od mladosti, vendar so mu številne prej naštete službene in domače delovne obveznosti – ob pomanjkanju časa in ustreznega prostora – onemogočale sprostitev ustvarjalnih hotenj. Po dograditvi in končanem opremljanju hiše, kjer se je izkazal kot vsestranski in domiselni »tauzendkinstler«, ter po ustalitvi ob zasluženih pokojnini pa je »dar, ki ga mu je dala mati narava, izrazil v številnih eksponatih« (arh. Silvij Jereb v zapisu ob razstavi 2009). Pri kmetih in mizarjih je poznavalsko in sistematično zbiral les in ga skrbno pripravljal za obdelavo, obenem pa nabavljal potrebna orodja, rezila in kakovostna žlebičasta dleta. Kot samorastniški in pristen »ljudski umetnik« se je zagnano in z užitek predajal ljubiteljskemu ustvarjanju, ne da bi bil deležen mentorskih nasvetov ali da bi se zgledoval po kakem vzorniku. Rezbaril in kiparil je zase, iz lastnih zamisli in nagibov, za svojo sprostitev in duhovno obogatitev. Na prodajo svojih izdelkov ni nikdar pomislil, prav tako jih ni nameraval razstavljati. Občutil je dovolj zadoščenja, ko je z reliefi in kipci bogatil svoj dom. Znani idrijski slikar, kulturni delavec in likovni animator Nande Rupnik ga je vendarle uspel prepričati, naj se predstavi širši javnosti. Šele potem se je udeleževal idrijskih bienalnih razstav likovnih ljubiteljev in nekaterih priložnostnih prireditelj, v avgustu leta 2009 pa je s pregledno razstavo samostojno nastopil tudi v Galeriji Idrija nad Mestno knjižnico in čitalnico.

V Poljančevi obilni zapuščini, ki obsega okrog 100 stvaritev, ne gre spregledati lično izrezljanih in bogato okrašenih okvirjev za slike, čipke, ogledala in gobeline. Z likovnega vidika pa pritegujejo pozornost predvsem stenske rezbarije, reliefni lesorezi in pestra

množica posamičnih, dvojnih ali skupinsko komponiranih skulptur.

Večina plastik se navezuje na življenje, delo in praznične dni preprostih ljudi. Avtorju so bili pri srcu liki delavcev, pastirjev, drvarjev, mizarjev, kovačev, rudarjev, zidarjev, dimnikarjev, beračev, predic, klekljaric itd. Prav tako so ga pritegovali ljubezenski prizori, vasovanje, družina, materinstvo, veselice, ohceti, plesni pari, posamezni muzikanti in glasbene skupine, ljudski običaji in podobno. Povezanost z naravo je čutili v lovskih motivih, v kipcih divjadi, v eleganci in moči izrezljanih konj ter v poudarjanju sožitja med konjem in človekom. Naj omenimo še obravnave škafarja (začetno delo), jaslic, Idrije, železarjev, planinca, zimskega veselja, soške fronte, omizja, kmetije, gozdarjev, lovcev, ribičev, Indijanca, Martina Krpana, orača, matere z otrokom, dojlje, žene z vrčem za vodo, ženskega akta ter kmeta in kmetice.

Izrazni sredstvi samorastniškega kiparja Janeza Poljanca sta bili les in dleto. Z leti si je nabral bogate izkušnje pri obdelavi različnih vrst lesa. Elementarni naravni materiali iz drevesnih debel in vej so mu pomenili hvaležna gradiva, saj je znal vzpostaviti kreativni odnos z njihovimi strukturami. Izbrani kosi lesovja so se »poslušno« vdajali njegovemu rezilu, zamislil in ustvarjalnim postopkom. Pri delu ga je odlikovala trdna vztrajnost, ko je skozi tri desetletja, do izteka življenja, prizadevno rezljal reliefe in figuraliko.

Kot kipar je Poljanec preiščeno izbiral med mehko, trdoto, trdnostjo in barvo razpoložljivih lesnih gradiv. Delo s hruško ali bukvi je bilo fizično dokaj utrudljivo, zato pa so bili izdelki zaradi zračenosti lesnih vzorcev toliko bolj posrečeni. Za obdelavo je bila vselej hvaležna lipa, saj je njena mehka nožem dopuščala lahkotnejše modeliranje tako plastičnih volumnov kot tudi zahtevnih detajlov. Poljanec je vedno znova skušal vzpostavljati skladnost med likovno formo in izraznim značajem obravnavanega motiva. Pri ustvarjalnih prizadevanjih in naporih je bil ročno spreten, predvsem pa potrpežljiv, miselno in čustveno inovativno motiviran ter željan solidnega rezultata.

Značilne karakteristike Poljančevih del so telesna polnost, mehka oblin, človeško dostojanstvo, skladnost zunanega videza z »dušo« upodobljenca ter težnja k izrazu čustvene topline. Površine kipov so ponavadi občuteno idealizirane in se razkazujejo brez pretirano poudarjenih mišic, kit ali gub. Izrezljane figure so po značaju umirjene, uravnovešene in izpovedujejo blago dobrodušnost

Ohcet

intimnega notranjega duhovnega sveta brez znamenj psihične napetosti. Telesa so pogosto tudi razgibana, vendar je njihova dinamika smiselna in preudarna. Pri posrečenih plesnih parih so na primer prisotni dokaj elegantni koraki in poze, gibi in obrati, izrazite geste teles in rok ter raznolike postavitve brhkkih plesalk in plesalcev v prostor. Ženske postave v omenjenih parih so oblikovane s subtilnim

občutkom za privlačnost nežnega spola, saj jih odlikujejo vitkost, opazna višina nog in stopnjevanje razlike med ožino pasu in širino bokov. Naštete odlike ženske fiziognomije, zaznamovane s pridihom erotičnosti, so izpostavljene tudi pri nekaterih aktih, ki združujejo polnost telesnega volumna z valovitim prepletanjem trupa, nog, rok, prsi in ramen. Za razliko od ženskih figur so moški liki bolj rustikalni,

lahko nekoliko tršati in vizualno otrdeli, kar se sklada z naravo fizičnega dela, ki ga opravljajo.

Dimenzije reliefov in plastik so povečini usklajene z njihovim komornim značajem in segajo do višine 40–50 centimetrov. Izjema je simpatična dvojica, ki v skoraj naravni velikosti »sedi« na klopici pred domačo hišo. To sta »Lipe in njegova družica«, ki sta bila doslej

deležna že marsikakega spontanega pozdrava mimoidočih.

Janez Poljanec ni stremel po preseganju ljubiteljske ravni svojih izdelkov in ni uporabljal »velikih besed« v svoji likovni govorici. V skulpture tako imenovanih »malih« in preprostih ljudi pa je vselej vtisnil iskreno humanistično sporočilo, prežeto z ljubeznijo in spoštovanjem do slehernega človeškega bitja.

Kmet in kmetica

Srečanje beračev

*Knapa
(po Pirnatovi likovni predlogi)*

Tesar

Dojilja

Dekle na konju

Indijanec na preži

Ženski akt

Zasanjana

Orač

Domen Uršič - Domc

DOMEN URŠIČ - DOMC

Naivne besede iz luknje

Težko bi rekli besedam, ki jih spravljam na papir, pesmi ... Prej naivne podobe trenutkov, ki jih najdemo v Luknji. V tisti grapi, ki se zdi tako strašno zaprta, da včasih človeku vzame sapo ...

Prav ta »zaprtost« jo dela posebno, saj je v njej vedno moč najti nove izvire ustvarjalnosti, ki bruhajo tudi takrat, ko se zdi, da se je dolina dokončno potuhnila v svojo tišino in bo molčala ...

Zaznamoval me je jezik, ki je na prvi pogled grob in neobtesan, ko pa se potopiš v njegovo globino, odkriješ, da skriva mnogo skrivnosti, ki samo čakajo, da jih najdeš ... Dokler bo živel in obstajal, se spreminjal in se ne bo potopil v monolitno vseenost, do takrat bodo tukaj živeli ljudje. Ko pa bo jezik obnemel in postal enak vsem drugim jezikom ... takrat ...

Pa ne bo ... Veliko zgodb je še, ki jih je potrebno pripovedovati in dokler bomo imeli zgodbe, bomo imeli jezik ... In človeka ...

V pesmih poskušam ujeti stvari, ki se zdijo samoumevne, jih gledati z naivnimi očmi, ki se čudijo, da bi lahko opisal njihovo čarobnost ... Zato to niso pesmi ... prej naivne podobe trenutkov ...

Foto: Nace Kranjc

Falauza

U začietku mičkena besida,
sama se sebe na zawida.

Usak je prime u račie,
usak je uliče čez zabie.

Usakič lih n ma zrase,
zredi se ko nu prase.
Ma se še drži nazaj,
dukr je že usak na praj.

Pal se i čest wadplede,
čila sama sebe zmede,
brez krjance se že wede.

Hmal rata splošna raba,
zadawuolna sama s saba,
pa hitra gre u pazaba.

Bozgau cwit

Ajnkāt, ka se je začieu swit,
se je znajdu ga na nemu bozgau cwit.
Mrbit se kdaj čudn ti zdi,
sam kanc kanceu pa lpu deši.

Žulejne je poutrak

ima začietk,
gre naprej,
limitiera prot neskončnu.

lahk bi blu trikotnik,
pa je preweč zajebanu,
ta trejč je preweč.

lahk je kwadrat,
sam razpade,
na dwa trikotnika.

premica preweč niha
u wabi strani,
se na kampli.

žulejne je poutrak,
ka se kampli,
rata daljica.

Pism

Prhaja pačas u naše kraje,
še pridn lied se sploh wadtaje.
Na wiš, kadaj wad kuot pride,
sam nkul ris na zaide.

Pride zmieri sam h teb,
lahk je stiš, lahk uzameš h seb.
Nkul ti prou neč na zamier,
te najde u tom kot netopier.

Zapaj mi

Zapaj mi pism, ti ka paješ use dni,
zapaj mi niki, ka me zjutre wabudi.
Zapaj libi, kot zapaje wrabc,
ka bi najrajš ga ulawu u skabc.

Zapaj mi zjutre, de bom lahk ustau,
de se bom lahk že na use zguda wasrau.
Jah, zapaj mi pism, ti ka paješ use dni,
zapaj mi niki, ka me zjutre wabudi.

Juljana

Ni tače lpate nkuodr na swit,
de bi zarad nije blu triba umrit.
Sam men se ris use taku zdu,
de wad tebe zej miša se mi.

Wad tebe, wad tajga gušta,
ka se pa teb mi zej zla lušta.
Prieu bi te pa te fajn zasukau,
zrown pa te še patuhnenu cukau.

Juljana si lipa, si sladka ku cwit,
jest bi teu tebe za zmieri imit.
Juljana si lipa, si sladka ku cwit,
jest bi teu tebe za zmieri imit.

Sam ki, ka na switu use tak je narjenu,
de prou usačmu na mre bit ugađenu.
Ki weč kot tu, jest na smim tit,
zatu ti bom začieu tu pit ...

Juljana si lipa, si sladka ku cwit,
jest bi teu tebe za zmieri imit.
Juljana si lipa, si sladka ku cwit,
jest bi teu tebe za zmieri imit.

Čakam

Čakam te, de prideš.
Wad kuot, na wim?
Ko sunce zjutre wzideš.
Mrbit kdaj zwim.

Kešna boš, kdu tu wi?
Mrbit zelena, rmena, plawa,
lahk boš imi rjawe wači,
pa zla skrita narawa.

A boš pršla takat,
ka nam mogu weč spat,
pa m mogu knige brat?

Kadu bi tu widu?
Mrbit pr sasidu?
S cajtam bom že zwidu ...

Awto, hiša, froc

Cigu za ciglam,
ti stajiš pred sajm špiglam.
Cajti majih sajnari.

Waprtu sa wrata,
wakul wrata krawata.
Zej imam use te rči.

Awto, hiša in froc.
Tu sa maje sajne.
Awto, hiša in froc.
Tu je nawu stajne.

Sunce nama seje,
wadzat se watrak smeje.
Pejlema se u nau dan.

Wada teče tiha,
witr pa palahn piha.
Neč weč srčnih ran.

Awto, hiša in froc.
Tu sa maje sajne.
Awto, hiša in froc.
Tu je nawu stajne.

Lita zasuk

Hudu je, ka se lita wasukne,
še prit kot te bok uriedu rukne.
Se lih wabudiš, wapreš wači,
že se ti naprej dilat mdi.

Je triba paglejštat, žwin nastlat,
je triba karejne, cujne waprat,
je triba ki snist, frušk nardit,
je triba salata že zjutre waplit.

Se je triba tud ma wabrit,
na mrš jet namarn na frišnu kasit.
Ka skliepleš tista skrhana kasa,
paši se s trawe že usa rasa.

Preklineš pa na glas kounesh,
ka kar u ana pa traj toučeš,
ka se nejče palahn padrit,
pa pa še zakasiš u swit.

Ka use skop nkakau patrgat ti rata,
se s kašem nkukur na sprajš skuz štalska wrata,
se zahakleš pa nkamr na mrš jet,
pal puošleš use skop u ret.

Še dabru, de palitje se kampli,
pa snig že pačas z wablakau leti,
zej kumi lahk člauk ma leži,
sam ki, ka za brat neč ni.

Na wastane mu drujga, de zaspil,
pa se da pumlad na wabudi,
pal pa spet kot panawad,
dila tuk, de te kar prime srat.

A te lahk ma žuoknem?

Ka te gliedam za saside na miza,
u majmu srcu rata kriza.
Tak lpu se pasmejšiš,
use ris dabru nardiš.

Sam tu si jest želim,
de na samm te zalawim,
de ti lahka na uha pawim,
de druj tidn šterka dabim.

A te lahk ma žuoknem?
Rad bi te čutu!
A te lahk ma žuoknem?
Če dal pad hropt!
A te lahk ma pažuokam?

Zjutre si tud ti zamdila,
u garderob swa se trafila.
A nej stuopm če da tebe,
wad sramu sm čest iz sebe:

»A s tud ti zamdila?
A si se prekosna zbudila?
A si ki pazabila?
A bi z mana hadila?«

A te lahk ma žuoknem?
Rad bi te čutu!
A te lahk ma žuoknem?
Če dal pad hropt!
A te lahk ma pažuokam?

Papoudne swa se pela,
šterka je kumi šla.
Wakul pasu si se me drža,
ta prejkat skop swa bla.

Teu sm te pelet u nebiesa,
pršla swa da ta prejga drewiesa.
Tam sa mi papstile račie,
ušle sa med taje naije.

A te lahk ma žuoknem?
Rad bi te čutu!
A te lahk ma žuoknem?
Če dal pad hropt!
A te lahk ma pažuokam?

Ni ti blu prou,
si ti takoj jet damou.
Sm ih fasau wakul uh,
srcie mi je padlu u trebuh.

»UŠEL SEM, KER NISO ZNAL GOVORT«¹

Pričujoči članek je poklon sedemindvajsetim osebam, ki sem jih v preteklem letu intervjuval, in tudi vsem ostalim, ki so na lastni koži doživeli fašizem, bili soočeni z njegovo raznarodovalno politiko ter se mu obenem v vojni tudi zoperstavili. Za njihovo zgovornost, trud, dober spomin in zaupanje, da so z mano delili svoje spomine, se jim iskreno zahvaljujem.

Letos mineva že devetdeset let, odkar je bila na severozahodu Italije, v mestecu Rapallo, sklenjena pogodba, s katero je bila določena nova meja med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS. Meja, ki so jo naslednje leto tudi fizično zakoličili,² se je kot ostra britev globoko zarezala v narodno tkivo Slovencev in Hrvatov. Kar četrtnina vsega takratnega slovenskega prebivalstva (več kot 300.000 primorskih Slovencev in 34.000 Beneških Slovencev), ki je živela strnjeno na tretjini slovenskega ozemlja,³ se je znašla v mejah italijanskega »škornja« in se pričela soočati z novo kulturno in politično tradicijo. Italijanska oblast je prebivalstvo na vzhodni meji obravnavala kot manjvredno in kot

enega izmed osnovnih ciljev si je zastavila njegovo hitro in dosledno asimilacijo. Uporaba sile ni bila pri tem nikoli izključena oziroma je bila celo predvidena.⁴ S prihodom fašizma na oblast v letu 1922 je bila politika raznarodovanja predpisana⁵ in nasilje nad t. i. allogeni (tujerodnimi) oz. allolotti (drugače govorečimi) je postalo del vsakdana.

Legitimna podlaga za italijanizacijo nanovo priključenega ozemlja je slonela na vrsti odredb, zakonov in reform, ki so jih italijanske oblasti sprejele v naslednjih dvajsetih letih. Odpravile so slovenski jezik iz uradov in šol ter šole tudi ukinjale, odpustile večino slovenskih učiteljev, slovenska imena krajev zamenjale z italijanskimi, prav tako tudi osebna imena in priimke slovenskih prebivalcev Julijske krajine, ukinjale kulturna, športna in politična društva ter različne slovenske gospodarske združbe, ustanovljale fašistične organizacije in vanje – proti njihovi volji – vključevale domače, slovensko prebivalstvo, uzakonile smrtno kazen za zločine, naperjene proti režimu, in s strogimi policijskimi ukrepi ter z različnimi

oblikami nasilja poizkušale italijanizirati omenjeno ozemlje. Vse po vrsti so učinkovale katastrofično in spodjedale temelje narodne identitete manjšine, ki se je znašla v novem državnem okviru.⁶ Le trma in izrazita narodna zavednost primorskih Slovencev sta pripomogli, da so se fašistom njihovi načrti izjalovili.

Fašistična prevzgoja otrok

Brez dvoma so med radikalnejše ukrepe sodile tiste reforme, ki so bile naperjene proti slovenskim otrokom in so nameravale že v zibelki pričeti s fašistično prevzgojo. Usodo teh otrok je kot »bolj tragično od usode janičarjev« pronicljivo označil Lavo Čermelj, saj je celotna prevzgoja slovenskih otrok, ki naj bi sčasoma postali glavni akterji v boju proti svojim rojakom, potekala pred očmi njihovih staršev in na njihove stroške.⁷ Prvi tak ukrep je izšel v oktobru leta 1923. Na predlog ministra za izobraževanje Gentilija je bila sprejeta reforma, pozneje poimenovana kar po njenem idejnem očetu, ki je grobo posegla v učni načrt. Italijanski jezik je bil kot

prvi učni jezik uveden tudi v neitalijanskih šolah. Slovenske šole so tako skoraj čez noč postale italijanske. »V dveh letih bodo vsi razredi osnovnih šol v Julijski krajini italijanski, tako da bo imela tudi v najbolj zakonitih krajih slovenščina samo položaj narečja, ki se bo verjetno s časom, pod stalnim vplivom italijanskih mest nad slovenskim podeželskim prebivalstvom spremenilo v italijansko narečje ...« je predvideval Arnaldo Mussolini, brat Benita Mussolinija, pri čemer je še dodal, da se vprašanje slovenskih učiteljev bliža hitri rešitvi.⁸

Sprva so slednji na slovenskih šolah še lahko poučevali, a je bil za njihovo poučevanje postavljen predpogoj, da poteka v italijanskem jeziku. Vsi učitelji so morali opravljati izpit in tisti, ki ga niso naredili, so bili nemudoma odpuščeni.⁹ Prizaneseno pa ni bilo niti ostalim. Po spomnih Poldke Kos so l. 1925 kar sedem učiteljev premestili iz Idrije po okoliških vaseh, na njihovo mesto pa nastavili zanesljive italijanske učitelje. V Idriji sta bila kot prva za pouk italijanščine nastavljeni Nikolaj Tivolacci na deški in Marija Leban iz Furlanije na dekliški šoli. Poldko so premestili na Vojsko, kjer je učence naučila le toliko italijanščine, da so lahko preslepili šolskega nadzornika.¹⁰ Leta 1926 so jo odpustili, zato je odšla v Jugoslavijo.

V delu Primorski učitelji 1914–1941 je Minka Lavrenčič Pahor – tudi sama učiteljica na Idrijskem leta 1930 – zbrala podatke, ki predstavljajo zastrašujočo podobo. Od leta 1918 je iz Primorske v Jugoslavijo emigriralo 316 učiteljev, v notranjost Italije sta bila premeščena 402, z dekretom odpuščenih 168, predčasno upokojenih 20. Učiteljev,

ki jih je doletela tovrstna usoda, je bilo kar 1111.¹¹ K temu naj pripišem še podatek, da je v desetletju po prvi svetovni vojni prenehalo delovati okoli 300¹² osnovnih šol s slovenskim učnim jezikom, ki so do takrat predstavljale najvidnejši odraz nacionalno ozaveščene skupnosti in najmočnejši inštrument za njen razvoj.

Razlog za tako radikalno ravnanje italijanskih oblasti s slovenskimi učitelji je v nezanesljivosti oziroma narodni zavednosti slednjih. Fašisti so se zavedali, da je inteligenca, v katero so spadali učitelji in poleg njih, v največji možni meri, duhovščina, najbolj moteč dejavnik v procesu raznarodovanja in da je za mirno dosego slednjega potrebno odstraniti zaviralne elemente. Tisti, ki so v zgodnjih letih še poučevali, so neredko prišli tudi v »nemilost« samih otrok. Ivanka Božič je še doživela prehod s slovenskega na italijanski učni jezik. Prva učiteljica v Godoviču, ki je morala zaradi odredbe poučevati samo v italijanskem jeziku, je bila Župančičeva iz Idrije. »Sovražili smo jo ...,« se danes z nasmehom takratne otroške naivnosti spominja Ivanka in k temu razumsko doda, da so kasneje nekoliko bistrejši doumeli, da ji je bilo prepovedano občevati drugače.¹³ Učiteljice, ki so Župančičevo nadomestile, pa slovenskega jezika niso znale. Po odstavitvi vseh slovenskih učiteljev se je na njihovih delovnih mestih zvrstila cela vrsta italijanskih. Le redki so dalj časa na svojem delovnem mestu tudi zdržali. Slavica Pavlič v Zgodovini idrijskega šolstva navaja imena petih učiteljev oz. učiteljic, katerih delovni staž je bil daljši od nekaj let.¹⁴ Četudi je bila njihova

¹ S temi besedami se je zagovarjal Jože Kosmač, ko ga je mama vprašala, zakaj je pobegnil iz vrtca. V: Intervju z Jožetom Kosmačem, roj. 1927, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.

² Meja, določeno z rapalsko pogodbo 12. novembra 1920, so v naslednjih nekaj letih na »črti« Peč–Jalovec–Triglav–Možic–Porezen–Blegoš–Črni vrh nad Cerknim–Bevki–Hotedršica–Planina–Javorniki–Biška Gora–Griž–Snežnik–Kastav–morje s 60 glavnimi in vmesnimi mejnimi kamni tudi fizično obeležili. Meja je bila razdeljena na sektorje, le-te so tvorili podsektorji ... Idrijski sektor, razdeljen na tri podsektorje, se je vil med 17 glavnimi mejnimi kamni (od št. 29 do 46).

³ Egon Pelikan, *Izsejeljanje Slovencev iz Julijske krajine med obema vojnama*, v: Migracije in slovenski prostor od antike do danes, (ur. Peter Štih), Zbornik, ZZDS, Ljubljana 2010, str. 367–368.

⁴ Iz Mussolinijevega govora, ki ga je imel na trgu v Pulju 24. septembra 1920, je takoj razvidna manjvredna označba Slovencev in predvidena uporaba sil oz. nasilja: »V odnosih z raso, kakršna je slovenska, torej manjvredna (poud. T. B.) in barbarska, ne smemo izbirati politike sladkorčkov, temveč politiko palice...« (V: Paolo G. Parovel, *Velika prevara na slovenski zahodni meji*, Kamnik 1996, str. 39.) Deset let za tem (to seveda ne pomeni, da v vmesnih letih ni bilo žaljivega pisanja in govorjenja o okupiranih Slovincih in Hrvatih) so lahko bralci dnevnika Il popolo di Trieste zasledili takšno razmišljanje fašističnih predstavnikov o Slovanih: »Ali imajo stenice, ki vdvo v hišo, narodnost? (...) To je historični in moralni položaj Slovanov, ki žive znotraj naših meja.« (V: Jože Pirjevec, *Trst je naš*, Nova Revija, Ljubljana 2008, str. 121.)

⁵ Milica Kacin Wohinz ugotavlja, da je imela v splošni fašistični politiki raznarodovalna politika poseben položaj oziroma je predstavljala celo njen organski del. Vendar je bila v marsičem pogojena z zunanepolitičnimi okoliščinami in najverjetneje zato nikoli »... enkrat za vselej začrtana in deklarirana ...«, temveč vsakič zastavljena z »... množico navodil, projektov, nasvetov, predlogov in zahtev od lokalnih in osrednjih političnih dejavnikov.« (V: Milica Kacin Wohinz in Marta Verginella, *Primorski upor fašizmu 1920–1941*, SM, Ljubljana 2008, str. 32.)

⁶ Poleg slovenskega prebivalstva sta zaradi nove meje Italiji pripadla tudi del že omenjenega hrvaškega prebivalstva in manjši del zilijskih Nemcev. Slednji so bili zaradi drugačne zgodovinske tradicije deležni manj raznarodovanja in vsekakor niso utrpeli takšnih sprememb kot omenjeni slovenski manjšini. Glede pojma manjšina pa je potrebno opozoriti, da z doktrino fašizma ni bil združljiv in zato tudi ni smel obstajati. Uporabljam ga torej za lažje razumevanje.

glavna naloga vsem skupna, in sicer hitro in dosledno poitalijančenje slovenskih otrok, pa se vtis, ki so ga pri otroci pustili, od učitelja do učitelja razlikuje.

Ne glede na vse so otroci spremembo jezika občutili zgolj in samo kot travmatično. Nekateri so bili neposrednega stika z nedomačim jezikom deležni že v predšolskem obdobju, kar želi ponazoriti tudi sam naslov. Primer Jožeta Kosmača je vse prej kot osamljen. Tako kot on je iz vrtca zbežala tudi Anica Štucin. Vzgojiteljica je prišla za njo na dom in jo lovila okoli domače mize. Anica se je naposled skrila pod mamino krilo, kamor »tuja« roka ni imela dostopa. Vzgojiteljica je nejevoljno zapustila dom Peterneljevih, Anica pa uživala v popolni zmagi, saj ji ni bilo več treba prestopiti praga vrtca.¹⁵ Te sreče ni imel Marijan Beričič. Z dogodkom iz svojih otroških dni je čudovito ponazoril jezikovno pregrado, ki je obstajala med otroki in njihovimi potujočevalci. Vzgojiteljicam v vrtcu se je s svojim bratom zameril, potem ko je zaprosil za »še patane«. S tem jih ni mislil žaliti, temveč izprositi še smetane, ki se je naredila na njegovem mlečnem rižu, česar pa italijanske vzgojiteljice očitno niso pravilno razumele. Zamero je občutil skozi celotno obdobje vrtca.¹⁶

Vse tiste, ki vrtca niso obiskovali, je čakala lekcija italijanščine, takoj ko so dopolnili šesto leto starosti. Kdor ni bil dovolj dojemljiv in se je počasi učil prepotrebni italijanski izrazov, je imel hude težave že s tem, da bi prosil za odhod na stranišče. Veliko se jih je ravno zaradi tega pomočilo kar v šolski klopi.¹⁷ Bili so primeri, ko je kdo zaradi

Učenci cerkljanske elementarne šole. V sredini učiteljica Bianca di Scano. Original hrani Vinka Cankar.

tega v hlače opravil tudi veliko potrebo.¹⁸ Dovzetenjši so imeli razumljivo manj težav. Ena takih je bila Ivica Kavčič. Kot pridna in pametna učenka se je dobro zapisala celo pri sami Emi Cavatta, ki je imela sloves grobe, fašistične učiteljice. Večkrat se je verbalno in fizično znašala nad učenkami, katerih znanje je bilo po njenem mnenju nezadostno. Ivica se spominja dogodka, ko je omenjena učiteljica eno izmed njenih sošolk zaradi neznanja kaznovala tako, da jo je z glavo tolkla ob tablo. Drugi je zaradi podobnih razlogov obesila okoli vratu tablo z napisom Asino (osel), nakar se je morala kaznovana, »ovenčana« z napisom, sprehoditi po ostalih razredih.¹⁹ Z grobstmi učiteljice Cavatta se je enačila, oziroma jo kdaj tudi presešla, učiteljica na cerkljanski osnovni šoli. Bianca

di Scano ali »struna«, kot so ji nadeli vzdevek zaradi njene postave in videza, je bila strah in trepet za učence v Cerknem. Naučila jih je dosti, kar pa ni odtehtalo njenega največkrat ponižujočega in nasilja polnega obnašanja do slovenskih otrok. Viktor Uršič je na lastni koži občutil njeno nasilnost. Ker je »narobe« držal pisalo, ga je »struna« tako močno udarila po roki, da mu je zlomila nalivno pero, roka pa ga je bolela še vsaj štirinajst dni.²⁰

Ti dve sta po tovrstnem ravnanju precej odstopali od ostalih, ki so pri kaznovanju otrok uporabljali milejše kazni in različne zmerljivke, med katere je sodila tudi Sciavi (ščavi – sužnji). Nepravilno bi bilo, da bi vse učitelje, ki so prišli poučevati v oddaljene kraje, enačili in vsem pripisovali že omenjene nepedagoške prijeme. Kajti bili so tudi takšni,

zaradi katerih so otroci radi hodili v šolo, čeprav jim je bil jezik poučevanja povsem tuj. Iva Čibej se spominja učitelja zgodovine in zemljepisa na Avviamentu²¹, ki je bil tako dober predavatelj, »... da bi ga lahko človek ure in ure brez prestanka poslušal«²². Marsikatera učiteljica je do otrok razvila pravi materinski občutek in v njih ni videla »manjvrednih« otrok. Vendar je bila dovolj že peščica, ki je s svojimi nepedagoškimi in raznarodovalnimi prijemi stigmatizirala obdobje in pri učencih zbudjala odpor. Dovolj je bilo že to, da jim je bilo prepovedano govoriti v domačem, slovenskem jeziku, je poudarila Marija Kacin Bedenk.²³

Prepoved slovenskega jezika je bila splošna, kar pomeni, da so morali otroci tudi med odmori in kasneje na ulici paziti, da jih med pogovorom v domačem jeziku ne bi slišal kateri izmed učiteljev. Tega ni upoštevala komaj 10-letna Marija Tušar, ki se je na šolskem dvorišču s sošolkami igrala s punčkami. Slišala jih je učiteljica Clementina Modelli iz Medicine pri Bologni. Mariji je dala tako zausnico, da se je malemu dekletcu zaskočil vrat. Milena Lipušček mi je pripovedovala, da je Mariji še vsaj naslednje tri tedne glava stala postrani.²⁴ Učiteljica je bila za svojo grobo dejanje kaznovana s premestitvijo.

Še dlje od šolskega poslopja pa je udarec po glavi zaradi pogovora v slovenščini prejela Milica Kacin Wohinz. Zadal ji ga je ravnatelj osnovne šole, potem ko je stopil iz gostilne ravno v trenutku, ko sta mimo prišli Milica in njena prijateljica. Pri tem se ji glava ni zaskočila, a udarca vseeno ni mogla pozabiti.²⁵

Vsiljevanje tujega jezika je imelo pri otrocih velikokrat tudi zelo dramatične in dolgoročne posledice. Jožica Caruso se sicer z nasmehom spominja, kaj se ji je pripetilo ob vračanju iz otroškega letovišča v Italiji, kamor so jo poslale fašistične oblasti zaradi šibkejšega zdravja. Na vlaku je v družbi svoje prijateljice ugotovila, da je edina slovenska beseda, ki jo še pozna, kahla.²⁶ Mira Kokalj pa je imela še v povojnem obdobju nemalo težav pri pisanju zapisnikov na različnih sejah. »Nisem vedela, kam naj postavim črko J,« mi je priznala z nekoliko zadrege.²⁷ Oba primera dokazujeta, da je politika poitalijančevanja pri otrocih žela uspehe in da so nekateri odpravljali posledice še globoko v povojno obdobje.

Da se načrt Italijanom le ni dokončno posrečil, pa so poskrbeli starši. Metode so bile različne, a največkrat je bilo njihovo glavno orožje proti sistematičnemu jezikovnemu zatiranju slovenska knjiga. Ta je našla svoj prostor skoraj v vsakem slovenskem domu, četudi na podstrešju ali drugih skritih koticah hiše, kjer jih fašisti niso mogli najti. Filip Vihtelič pravi, da so imeli pri njih doma vedno skrite slovenske knjige in nekatere izvode slovenskega časopisja. Ko so prebrali, so enostavno odšli k sosedu Kalarju in zamenjali za nove izvode.²⁸ Laurina starša sta v dolgih zimskih nočeh svoji hčeri večkrat prebiral Gregorčičeve pesmi ter tako širila njeno poznavanje slovenskega jezika in kulture.²⁹ Vinka Cankar je knjige največkrat prebiral kar sama. Kot zelo vnetá bralka je poleg italijanskih kdaj prebiralá – na skrivaj – tudi slovenske knjige. Nekoč se je tako zavzeto poglobila v branje in je spregledala,

- ²¹ Lavo Čermelj, *Slovinci in Hrvatje pod Italijo*, Slovenska Matica v Ljubljani, 1965, str. 71.
- ²² Lavo Čermelj, n. d., str. 113.
- ²³ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, Fond Osnovna šola Jožeta Mihevca, Idrija IDR 120, Šolska kronika; tudi: Milica Kacin Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–28*, Lipa, Trst 1977, str. 286–287.
- ²⁴ Poldka Kos, *V Idriji po prvi svetovni vojni*, Idrijski razgledi št. 1, Idrija 1959, str. 3–7; Podatki o italijanskih učiteljih se nahajajo v: ZAL, IDR 120, Šolska kronika.
- ²⁵ Minka Lavrenčič Pahor, *Primorski učitelji 1914–1941*, Trst 1994, str. 19–59; tudi: Borut Rutar, *TIGR proti duhovnemu genocidu fašizma nad Slovenci*, Tangram 1996, str. 57–58.
- ²⁶ Milica Kacin Wohinz in Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji od 1866 do 2000*, Nova revija, Ljubljana 2000, str. 53, 62. V idrijskem okraju so do ukinitve delovale naslednje šole: idrijska realka, dekliska meščanska šola, deška in dekliska osnovna šola, trirazrednica v Črnem Vrhu, dvo razrednici v Spodnji Idriji in na Vojskem in enorazrednice v Ledinah, Kanomlji, Gorah, Medvedjem Brdu, Godoviču in Zadlogu. Zamenjale so jih italijanske šole z italijanskim učnim jezikom. (V: Poldka Kos, *V Idriji ...*, str. 5)
- ²⁷ Intervju z Ivanko Božič, roj. 1915, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ²⁸ Ti učitelji so bili: Angel Caponetto (1931–1943), Michele Giordano in Jovi Jolanda Giordano (1931–1943), Lorenzo Lope (1931–1943) in Joachima Caponetto (1934–1943). V: Slavica Pavlič, *Zgodovina idrijskega šolstva*, Idrija 2006, str. 111.
- ²⁹ Intervju z Anico Štucin, roj. 1927, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ³⁰ Intervju z Marianom Beričičem, roj. 1934, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ³¹ Intervju z Marijo Prelovec, roj. 1927, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ³² V pogovoru mi je Milena Lipušček zaupala primer njene sošolke, ki se je med poukom pokakala v hlače. Milena jo je morala pospremiti do najbližje tekoče vode in se ji je pomagala umiti. V: Intervju z Mileno Lipušček, roj. 1920, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ³³ Intervju z Ivko Kavčič, roj. 1933, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ³⁴ Intervju z Viktorjem Uršičem, roj. 1929, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ³⁵ Avviamento je bila nadaljevalna strokovna šola v smislu nekakšnega nadomestka starih meščanskih šol, ki jih Italija v svojem sistemu ni poznala. Pouk Avviamenta je potekal v prostorih idrijske realke, ki je že leta 1923 morala svoje prostore odstopiti »italijanski tehnični šoli za poklicno usmerjanje«.

da jo opazuje učiteljica Bianca di Scano. Ta ji je čtivo nemudoma odtujila in ga zaprla v svojo omaro v učilnici. Ker omenjena knjiga ni bila Vinkina last, jo je pekla vest. Odločila se je, da bo knjigo sunila iz omare, in načrt tudi izpeljala. Pri tem so ji še kako prav prišle ključavničarske izkušnje, ki jih je pridobila v očetovi delavnici.³⁰ Ciril Kumar se je s pisano slovenščino spoznaval in svoje znanje le-te utrjeval s prebiranjem velikega plakata, obešenega na vhodnih cerkvenih vratih, namenjenih samo moškim. Sprva seveda ni razumel, kaj natančno prebira, saj so bile razlike med dialektom in slovenskim jezikom za mladega fanta prevelik zalogaj. Ob rednem prebiranju (vsakič znova, ko je prišel k maši) pa je razbral, da gre za enajst zapovedi, ki so bile vse namenjene ženskam in njihovemu »pravilnemu« obnašanju.³¹

Fašistične oblasti so se zavedale moči vzgoje v domačem krogu in so zato poizkušale odtujiti otroke vplivu njihovih staršev tudi v prostem času. Med poglavitnimi in bolj domiselnimi akcijami za dosego le-tega je bilo oblikovanje mladinskih fašističnih organizacij, kamor so bili otroci prisilno vključeni. Najmlajše, na stopnji vrtca, so vključili v organizacije, imenovane Sinovi oziroma Hčere volkulje (it. Figli oz. Figlie della Lupa), ki so jih začeli ustanavljati v tridesetih letih. Otroci na osnovnošolski stopnji, od 6. do 14. leta, so bili fantje Balille in deklice Male Italijanke (it. Piccole italiane). Na srednješolski stopnji, od 14. do 18. leta, so bili fantje avantgardisti (it. Avantguardista), dekleta pa Mlade Italijanke (it. Giovani italiane). Fantje in dekleta, ki so prestopili starostni prag 18 let in še niso bili

stari več kot 21 let, so bili vključeni v mlade fašiste oziroma fašistke. Krovna organizacija, v katere so sodile zadnje tri skupine, se je imenovala Opera nazionale Balilla-ONB (od leta 1937 Gioventu italiana del Littorio ali po slovensko Liktorska mladina). Kot osnovni cilj si je ONB zastavila vsaditi čut discipline v otroke, jih militaristično vzgajati, izobraževati, in sicer predvsem za tehnične poklice, ter s športnimi in telovadnimi urami izboljšati njihovo fizično kondicijo.³² Večina intervjuvanih je bila vključena v to organizacijo. A ne manjka primerov, ko so starši zavračali uniforme. Nekateri enostavno niso prenesli, da bi svoje otroke videli v črnih, fašističnih oblekah, in jim jih zato niso kupili.³³ Tak je bil tudi oče Marice Zidarič, ki si je zaradi tega prislužil zelo strogo kazen. Kot delavec v topilnici je bil z delovnega mesta kmalu tudi odpuščen.³⁴ Nesrečne usode Maričinega očeta k sreči niso doživeli starši Ivana Carla³⁵ in Marijana Beričiča, ki so vztrajali, da njihovi otroci ne bodo oblekli fašistične uniforme. Na dan, ko so delili uniforme, je Marijanov stari oče svojega vnuka celo peljal na daljši sprehod in mu s tem priskrbel dober alibi.³⁶

Prav vsi intervjuvanci so bili deležni fašističnih manifestacij, ki so bile vselej izrazito propagandnega značaja v smislu poveličevanja Italije in v duhu vzgajanja pravih fašistov. Pogosto so se otroci tem dnevom izognili, in sicer na podlagi dobro premišljenih izgovorov. A kljub temu so največkrat morali sodelovati. Oblečeni v fašistične uniforme so paradirali po mestu in zborovali na za to primernih krajih. V Idriji je bil osrednji prostor za tovrstne manifestacije

na travniku, kjer danes stoji tovarna komutatorjev. Vse generacije otrok so bile postrojene po starosti in spolu, skandirale fašistična gesla in prepevale fašistične pesmi. Vsebina slednjih je bila vselej posvetilo »velikim« zmagam, ki jih je Italija izbojevala v osvajalnih vojnah.

Stiki z Italijani

Tako v šoli kot na ulici so se domači otroci srečevali z otroki prišlekov in številnimi drugimi Italijani, ki so bili tukaj zgolj po službeni dolžnosti. S slednjimi mislim predvsem na vojake italijanske vojske ter razne obrtnike in delavce, ne pa tudi visokih in navadnih uradnikov, ki so bili z dušo in telesom v službi fašizma. Kljub temu da so bili vsi navedeni bolj privilegirani, je bil odnos med njimi in domačim prebivalstvom, vse do izbruha druge svetovne vojne, večinoma miren in brez večjih posebnosti. Otrokom sta bila druženje in igra zagotovo pomembnejša od nacionalne pripadnosti in statusnih razlik. Nekateri italijanski otroci so se naučili celo slovenščine ali bolje rečeno dialekta svojih slovenskih sovrstnikov, pa naj se sliši to še tako čudno in nenavadno, saj se bralec zagotovo zaveda, kako »dobri« so Italijani v znanju tujih jezikov.

Mednje je sodila Ana Marija, ki je bila doma v neposredni bližini cerkve sv. Ane. Otroci iz soseske, med katerimi je bila tudi Vinka Cankar, so jo vljudno in brez predsodkov sprejeli v svojo družino.³⁷ Z italijanskimi otroki se je zelo dobro razumel tudi Mirko Tratnik, predvsem s tistimi peka Basileja. Da tudi oče med njimi ni delal večjih razlik, je večkrat dokazal s prelepo gesto, ko

Na vasi v Sp. Idriji v obdobju med obema vojnama. V hiši na desni, pr' mesarju, je živel Marjan Štucin. Original hrani Mestni muzej Idrija.

je tako svoje kot sosedove otroke obdaril s sveže pečenimi in okusnimi panetti (mali kruhki).³⁸ Najdejo se seveda primeri, ko so se italijanski otroci, in sicer tisti nekoliko starejši, do domačih obnašali vzvišeno. Po besedah Marjana in Valči Štucin sta vsaj tvis vzvišenosti pustili hčeri Francesca Sartorija, trgovca z lesom v Sp. Idriji.³⁹ V Aničinem razredu pa je bila Mirella, hči poštarja v

Cerknem, ki je svoj privilegij izkoriščala tako, da se je med poukom prostodušno sprehajala po razredu, česar si domači otroci niso upali niti v sanjah predstavljati.

Poleg italijanskih otrok, njihovih staršev, italijanskih delavcev pripadnikov fašizma itd. so življenjski utrip mesta Idrija in okolice soustvarjali številni italijanski vojaki, ki so jih na branjenje meje vpoklicali z različnih koncev Italije. Pri vseh intervjuvancih so pustili lep vtis⁴⁰, ki ga je največkrat pogojevala njihova radodarnost s topló in predvsem okusno hrano, izvirajočo iz bogate, italijanske kulinarčne tradicije. Mira Kokalj si je s pomivanjem njihove posode vsakič prislužila zvrhan lonec paštašute, mineštre ...⁴¹ Tudi Laura Tratnik, Mirina sošolka, je kdaj pa kdaj »izkoristila« njihovo radodarnost in si zagotovila topel obrok, ki je bil predvsem v letih vojne prava redkost. Tako ona kot otroci iz soseščine so bili najbolj veseli, kadar so jim vojaki privoščili še kak »panioco« (kruhek, najverjetneje iz besede panino).⁴² Njihova »dobra« narava ni bila povezana zgolj z razdeljevanjem brezplačnih, toplih obrokov hrane. Marijan Beričić se je z drugimi otroki igral na »dalincah«, kjer je imela italijanska vojska mule. Med igro je Marijana do krvi šavnisl njihov pes, ker se je ustrašil nenadnega giba enega izmed otrok. Njegov jok je slišal tudi italijanski vojak. Marijana je potolažil in ga odnesel do doma, kjer je nato za rano poskrbela Marijanova mama.⁴³ Prijaznost pa ni bila edina vrlina italijanskih vojakov. V vseh letih okupacije do začetka vojnega obdobja so si prislužili tudi status šarmerjev in bili pri osvajanju domačink velikokrat zelo uspešni. V spominu

- ³⁸ Intervju z Ivo Čibej, roj. 1926, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ³⁹ Niti na dvorišču šole niti v spalnicah internata se Marija ni smela pogovarjati v slovenščini s svojo najboljšo prijateljico. Tudi domov je morala pisati pisma samo v italijansčini. V: Intervju z Marijo Kacin Bedenk, roj. 1927, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ⁴⁰ Intervju z Mileno Lipušček, tudi: Lavo Čermelj, *Slovinci in Hrvatje ...*, str. 62.
- ⁴¹ Intervju z Milico Kacin Wohinz, roj. 1930, tipkopis, hrani Tomaž Bizjak.
- ⁴² Intervju z Jožico Caruso, roj. 1928, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ⁴³ Intervju z Miro Kokalj, roj. 1930, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ⁴⁴ Intervju s Filipom Vihteličem, roj. 1933, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ⁴⁵ Intervju z Lauro Tratnik, roj. 1930, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ⁴⁶ Intervju z Vinko Cankar, roj. 1929, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ⁴⁷ Intervju s Cirilom Kumarjem, roj. 1929, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ⁴⁸ Milica Kacin Wohinz in Marta Verginella, *Primorski ...*, str. 59–60.
- ⁴⁹ Uniformo balille, ki je vključevala črno srajco (pri »Piccole italiane« je bila to bela srajca in črno krilo), so morali kupiti starši. Le tistim otrokom, ki so bili iz zelo revnih družin, je fašistična oblast uniformo podarila.
- ⁵⁰ Intervju z Marico Zidarič, roj. 1920, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ⁵¹ Intervju z Ivanom Carlom, roj. 1929 † 2010, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak. Ivan je vsakič prepričal katerega izmed sošolcev, da si je slekel črno srajco, in to samo zaradi tega, da v postroju ne bi preveč izstopal.
- ⁵² Intervju z Marijanom Beričićem.
- ⁵³ Intervju z Vinko Cankar.
- ⁵⁴ Intervju z Mirkom Tratnikom, roj. 1929, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak. Pek Basille je bil leta '43 skupaj s še nekaterimi drugimi člani fašistične stranke, ki Idrije po kapitulaciji Italije niso zapustili, ustreljen s strani partizanskih varnostno-obveščevalnih služb. Ozemlje, kjer je imel postavljeno svojo hišo, se še danes imenuje po njem.
- ⁵⁵ Intervju z Valči in Marjanom Štucinom, rojena 1929, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ⁵⁶ Med temi so izstopali financarji (vojaki Guardie di frontiera – obmejna vojska) in navadni vojaki, medtem ko si pripadniki fašistične milice in orožniki – karabinjerji niso zaslužili veliko simpatij.
- ⁴¹ Intervju z Miro Kokalj
- ⁴² Intervju z Lauro Tratnik.
- ⁴³ Intervju z Marijanom Beričićem.

intervjuvanih je ostalo kar nekaj domačih deklet in žena, katerih srca so se ogrela za urejene mlade vojake in so z njimi odšle živet v Italijo. Bili so tudi primeri, ko so se v žaru strasti spočeli otroci, a mladi fantje niso imeli čuta odgovornosti in jim je premestitev hkrati pomenila odrešitev.⁴⁴

Za vsem navideznim ugodjem je vendarle obstajal moreč občutek, da so tujci na tem ozemlju zato, da izpodrinejo domačine, in da želijo z ustanavljanjem lastnih, fašističnih organizacij pospešiti asimilacijo domačega prebivalstva. Vojakom, ki so prvi prispeli na zanje tuje ozemlje z nalogo varovanja meje in nadzora prebivalstva, so sledili številni italijanski uradniki in predstavniki državne oblasti. Na delovnih mestih so zamenjali svoje slovenske predhodnike, ki so bili zato odpuščeni in so, da bi poiskali primerno delo, emigrirali.⁴⁵ Postopoma je fašistična oblast spreminjala tudi nacionalno strukturo ostalega delavstva. O slednjem pričata že omenjena Basile iz Idrije in Sartori iz Sp. Idrije ter seveda številni drugi Italijani, ki so prispeli iz notranjosti Italije in se zaradi dobrih pogojev naselili na Primorskem.⁴⁶ Da je resnično šlo za del širšega in skrbno načrtovanega projekta, katerega končni cilj je bila t. i. »etnična bonifikacija« pripojenega ozemlja, priča delo Luigija Ragusina Righija »Politica di confine« iz leta 1929. V drugem delu te z rasizmom in fevdalnim aristokratizmom prepojene brošure je Righi, ki je bil tedaj vršilec dolžnosti fašističnega sekretarja za tržaško provinco, takole načrtoval preobrazbo dežele:

»3. Etnična preobrazba dežele oziroma popolna asimilacija. Ta bo dosežena, ko se

bo število Italijanov vseh poklicev povečalo okrog jedra funkcionarjev in vojaštva, drugorodno prebivalstvo pa bo preseljeno v notranjost Italije. Notranji migracijski tok v obe smeri je potrebno podpirati s koncesijami, agrarnimi krediti novonaseljenim Italijanom in nenazadnje z dotami drugorodnim dekletom, ki bi se poročile z Italijani.«⁴⁷

Vzporedno s povsem očitnimi gospodarskimi ukrepi je potekalo politično zatiranje, katerega najbolj nazoren dokaz je bilo poleg že omenjene šolske reforme poitalijančevanje krajevnih imen, priimkov in osebnih imen. Pri spremembi priimkov in osebnih imen je bilo domače prebivalstvo postavljeno pred povsem nemogočo izbiro: ali sprememba ali sankcije. V Idriji so zaradi tega trpeli zlasti delavci pri rudniku. Kdor ni hotel spremeniti priimka, je bil lahko tudi odpuščen, a je ponos narodno zavednih rudarjev odtehtal bojazen pred odpustom, o čemer priča tudi poročilo predstavnika Partito Nazionale Fascista (PNF) v Idriji iz leta 1930. Ta je v poročilu za Rim napisal, da pri rudniku še ni prišlo do nobene pomembnejše politične akcije, čeprav rudnik sam posebej celotno mesto. Največji dvom je izrazil glede sprememb priimkov, ker si je od okoli tisoč sto rudarjev do tistega trenutka priimek spremenila le slaba desetina.⁴⁸ Poročilo je bilo podano že v letu velike svetovne gospodarske krize, ko je bilo odpuščanje zaradi nje tudi pri idrijskem rudniku na dnevnem redu. Leta 1931 je bilo odpuščenih 175 rudarjev⁴⁹, do leta 1936 se je število zaposlenih zmanjšalo že za tretjino in je ob koncu druge svetovne vojne znašalo samo še 277 rudarjev in 26

nameščencev.⁵⁰ Velika redukcija delavstva je brez dvoma odraz krize, ker pa (še) nimamo natančnih podatkov, lahko le ugibamo, koliko je bilo odpuščenih tistih, ki niso želeli spremeniti priimka oziroma se ukloniti poniževalnim fašističnim metodam.⁵¹ Kljub ostrim ukrepom se razmere v Idriji niso bistveno spremenile, kar dokazuje poročilo iz leta 1935, v katerem pisec Idrijo opisuje kot trdnjavo slavizma, kjer bi po njegovem vidnejše spremembe dosegli le z zamenjavo domačih rudarjev z italijanskimi.⁵² Da tudi to ni pomagalo, potrjuje sestavek goriškega prefekta o *Dejavni politični penetraciji z namenom duhovne asimilacije drugorodnega prebivalstva*. Avtor meni, da je politika poitalijančevanja v celotni pokrajini na pravi poti. Vendar obenem ugotavlja, da »... Idrijski rudnik, ki nam ga je predala nekdanja Avstro-ogrska monarhija, pa zavoljo svojih zakoreninjenih navad ne nudi nikakršnega prispevka k poitalijančenju tamkajšnjega prebivalstva kot tudi ne delavstva.«⁵³

Po vsem povedanem ne preseneča dejstvo, da se je med prebivalstvom razširilo veliko veselje, ko so Italijani v jeseni leta 1943 pričeli zapuščati na silo prisvojeno ozemlje. Tako Slavica Bratuš⁵⁴ kot Marija Prelovec se dobro spominjata, da si je prebivalstvo Idrijsko-cerkljanske na različne načine privoščilo odhajajoče. Mariji se je kot mlademu dekletu celo zdelo, da so ženske, ki so pospremile kolono odhajajočih vojakov, pri žaljenju zelo pretiravale, saj si mladi in na videz nedolžni fantje tega po njenem mnenju niso zaslužili.⁵⁵

Vendar vsi niso odhajali ponižno in sklonjenih glav, kar dokazuje prigoda o ženi

fašističnega sekretarja in »dacarja« Zanieria iz Cerknega. Številni fašistični funkcionarji so ob kapitulaciji Italije na vrat na nos zbežali in v Cerknem pustili svoje žene. Po pričevanju Anice Štucin naj bi bile te precej vzvišene in ošabne gospe, med katere je sodila tudi ga. Zanieri. Ko je, potem ko je njen mož že pobegnil, hotela odpotovati tudi sama in se je s prtljago odpravila do prevoznega sredstva (vprežen voz), sta jo opazili Ančka Maksova (Aničina mama) in njena sosedka Tonca Metodova. Ob videnem sta glasno zavriskali, kar je slišala tudi ga. Zanieri in se proti njima zadržala »Ritorneremo« (Vrnili se bomo). Aničina mama ji ni hotela ostati dolžna in je proti njej zakričala »Vedremo« (Bomo videli). Ga. Zanieri se v Cerkno ni več vrnila.⁵⁶

Otroci v vojni

Zatiranje je med prebivalstvom rojevalo odpor, ki se je poleg posedovanja prepovedane slovenske literature in nevpisovanja otrok v mladinske organizacije manifestiral še v drugačnih oblikah, kot so prepevanje slovenskih pesmi, aroganca do pravil, zasmehovanje Italijanov in ne nazadnje ilegalni, militantni upor. Otroci se slednjega niso zavedali in jim je bila ta oblika skrbno prikrivana tudi v primerih, ko so bili v tem udeleženi njihovi starši. A ko je prišel čas vojne, se je velika večina dovolj starih otrok, ne glede na silovitost, grozote in žrtve na bojnem polju in izven njega, aktivno vključevala v narodnoosvobodilno gibanje – NOG in junaško nudila svoje usluge. Veliko vlogo so prevzela predvsem dekleta, ki so bila na začetku osnovanja NOG v različnih

organizacijah le-tega v večini. »Mladinska sekcija, katere predstavnica sem bila tudi sama, se ni zanimala za ideološko razpravljanje, temveč za organizacijo dela na poljih in njivah, ker je moških rok primanjkovalo ...«, mi je ponosno pripovedovala Marija Kacin Bedenk ter zraven še dodala, da so delali vsi, tudi tisti, ki trdega dela niso bili vajeni.⁵⁷ Delavnost in zagnanost omenjenih je prišla do izraza zlasti zato, ker so bili polnoletni in za boj sposobni moški mobilizirani v italijansko vojsko.

Med mobiliziranimi primorskimi fanti je bil tudi Slavko Moravec, ki je skupaj s petdesetimi drugimi Primorci sestavljal močno posadko 1. Regimenta Artilerije v Foliniju na jugu Italije. »Na dan, ko so napadli Jugoslavijo, smo se vsi slovenski vojaki zbrali na dvorišču in slovensko peli ... močno prizadeti,« mi je z ganjenostjo in solznimi očmi pripovedoval Slavko.⁵⁸

V dnevih pred napadom Italije na Jugoslavijo se je na celotnem obmejnem območju skoncentrirala številna italijanska vojska. Po pričevanju Mirka Tratnika naj bi jih samo v Idriji čakalo 10.000, da krenejo proti vzhodu.⁵⁹ Prizadeti občani so tako ali drugače pokazali svojo nejevoljo. Mladiči iz Ledin, med katerimi je bil tudi Marjan Carl, so se odločili, da »napadejo« italijansko kolono vozil, ki se je premikala proti mejnemu prehodu. Na cesto so odvrlekli drevesno deblo. Ko se je morala kolona zaradi prepreke zaustaviti, so dečki, stoječ nad cesto, na vozila pričeli metati kamenje in debele veje. Stik vrženega s kamionsko pločevino je povzročal zvok, ki je bil na moč podoben strelom iz pušk. Italijani so potrebovali kar nekaj časa, preden so

⁴⁴ Tej tematiki je kar nekaj strani v knjigi Ob stari meji posvetil Tomaž Pavšič. V: Tomaž Pavšič, *Ob stari meji, Idrija 1999*, npr. str. 124–126. Nekaj informacij so mi ponudili tudi številni intervjuvani. Kakšno je število nezakonskih otrok, katerih oče je italijanske krvi, koliko žensk se je s temi moškimi zvezalo, koliko jih je odšlo v Italijo in o ostalih vprašanih, ki so s to tematiko povezana, bi bilo potrebno narediti širšo in predvsem natančno študijo, vkolikor jo viri sploh omogočajo. Spominski viri imajo pri tem prednost, težava pa je, da je tistih, ki se konkretnih primerov ali oseb spominjajo, vedno manj oziroma je vedno več pokojnih.

⁴⁵ Emigracija primorskih Slovencev je bila v obravnavanem obdobju splošen pojav, le da je številčno precej nihala. Med obema vojnama naj bi se iz Julijske Krajine po najbolj točnih raziskavah izselilo kar 53.000 Slovencev. (V: Egon Pelikan, n. d., str. 370; tudi: Kacin Wohinz in Pirjevec, n. d., str. 44; Lavo Čermelj, n. d., str. 13–18. Med poglavitnimi razlogi za demografsko škodo, ki je razvidna iz navedene številke, lahko brez kakršnih koli pomislekov navedemo fašistično nasilje.

⁴⁶ Ivan Carl se spominja, da je Sartori v Sp. Idrijo prispel le v spremstvu dveh mul. Že v kratkem pa je močno napredoval po statusni lestevici, kar mu je po vsej verjetnosti omogočilo pomanjkanje konkurence in ugodni kreditni pogoji ter dejstvo, da je bil Italijan. V: Intervju z Ivanom Carlom.

⁴⁷ Kacin Wohinz in Verginella, n. d., str. 37.

⁴⁸ Milica Kacin Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925–1935*, Ljpa, Koper 1990, str. 87.

⁴⁹ Milica Kacin Wohinz, *Primorska med dvema vojnama, Idrijski razgledi, Idrija 1987*, str. 40.

⁵⁰ Ivan Mohorič, *Rudnik živega srebra Idrija*, Mestni muzej Idrija, 1960, str. 323, 343. Poglavitni razlog za več kot očiteno upad delavstva do konca vojne tiči v mobilizaciji.

⁵¹ Med 27 intervjuvanimi je kar šest takih, katerih očetje so izgubili službo, ker niso želeli spremeniti priimka.

⁵² Milica Kacin-Wohinz, *Prvi...*, str. 100.

⁵³ Kacin Wohinz in Pirjevec, n. d., str. 231–242.

⁵⁴ Intervju s Slavico Bratuš, roj. 1922, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.

⁵⁵ Intervju z Marijo Prelovec.

⁵⁶ Intervju z Anico Štucin.

⁵⁷ Intervju z Marijo Kacin Bedenk.

⁵⁸ Intervju s Slavkom Moravcem, roj. 1920, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.

⁵⁹ Intervju z Mirkom Tratnikom.

Pismo iz Dachau, ki ga je prejela mama Valči Štucin od svojega moža. Original hrani Valči Štucin.

doumeli, da niso žrtve pravega vojaškega napada. Naposled so se le »privlekli« s kamionov in se zapodili proti dečkom. Marjana niso ulovili. Tiste, ki so jih, pa so kaznovali z brco v zadnjico.⁶⁰

Lahko rečemo, da je bil to za Marjana nekakšen krst, saj je skozi vsa vojna leta vestno opravljal kurirsko službo. Na ta način so mladi tudi najpogosteje sodelovali v narodnoosvobodilnem boju. Pavla Sever je pri svojih dvanajstih nosila »pošto« za partizane iz Sp. Idrije v Sp. Kanomljo, in to mimo patrolj okupatorjeve vojske. Leta 1943

je po navodilu svojega strica osebno izročila pozivnico za v partizane točno določenim posameznikom. Istega leta je v partizane odšel tudi njen oče, kar je avtomatično pomenilo, da so Italijani preostale družinske člane začeli pogosteje nadzirati.⁶¹ Miri Tratnik so sosedje zaupali prenos osebnih pisem, ki naj bi dosegla njihove svojce v partizanih. Vsakič znova je morala s prazno kanglico mleka mimo nemške stražarnice pod Kobalovimi planinami. V nekem trenutku se je zavedala, da stražar, po rodu Poljak, ve, da imajo pri njih doma kravo.⁶²

Da pa ni bilo samo kurirstvo tisto, s katerim so mladi doprinesli k vojni proti okupatorju, priča zgodba Jožice Caruso. Ker je znala nekaj nemščine, jo je sosedka prosila, da bi ji pomagala pretihotapiti njenega bolnega moža iz Kanomlje v Sp. Idrijo. Nemško patroljo na mostu je Jožica prepričala, da gre za njenega strica. Prevara je uspela, mož se je ozdravil in takoj potem odšel nazaj v partizane. Sodelovanje s partizani pa je nemalokrat terjalo tudi svoj davek.⁶³

Ivan Carl, takrat star 14 let, je bil z očetom in dvema sestrama aretiran in odpeljan v pripor v Idrijo. Čez nekaj dni so ga skupaj s sestrama na priprošnje njihove matere izpustili. Oče ni imel te sreče. Interniran je bil v Dachau, od koder se ni več vrnil. Ivana je pri vračanju domov srečal prfarski župnik Ludvik Likar in mu namignil, da je njega lahko rešil, očetu pa ni bilo pomoči. Šele kasneje je izvedel, da je bil isti župnik pravzaprav kriv, da so se vsi znašli v preiskovalnem zaporu.

Zaradi sodelovanja s partizani so zaprli tudi Cirila Kumra. Najprej se je skupaj s

16 drugimi zaporniki, med njimi je bil tudi njegov oče, drenjal v zelo majhnem prehodnem zaporu v Sp. Idriji. Kdor je ponoči zapustil svoje ležišče zaradi male ali velike potrebe, je svoj prostor izgubil. Prehodnemu zaporu je sledil zloglasni Coroneo v Trstu. V majhnem, povsem temnem in sila mrzlem prostoru ter ob stalni, neizprosni lakoti je bilo »... za znoret ...«, z znaki tesnobe in utesnjenosti prizna Ciril, ker se pri tem spominja, da je takrat tudi zadnjič videl svojega očeta, ki so ga vklenjenega vodili mimo njegove celice. Iz tržaškega zopora so ga najprej internirali v notranjost Italije, od tam pa v Mathausen, kjer je v boju z nečloveškim postopanjem eksekutorjev, z brutalno taboriščno politiko in s psihofizičnimi naporji, ki so temu sledili, izgubil življenje.⁶⁴

Svojevrstno nasilje, ki so ga intervjuvani doživeli v času druge svetovne vojne, pa je pretrpela Marica Zidarič, ki so jo aretirali in v idrijski grad, kjer je bil zapor, odvedli domači okupatorjevi pomagači. Le-ti so ji v noči, ki je sledila, zadali več kot 70 hudih udarcev. Njen naglavni greh je bil, da je za Vojkovo brigado šešila slovensko zastavo.⁶⁵

Marica je k sreči preživela. Da je niso internirali v katerega izmed nemških uničevalnih taborišč, gredo zasluge predvsem njeni mami. In tako kot Marica so preživeli vsi, ki so s spomini prispevali k nastanku tega sestavka. A ne samo, da so preživeli. Za svoj trud so bili na koncu tudi primerno poplačani. Izbojevana je bila svoboda, ki pa jim je že takoj nalagala nove odgovornosti. Slavje je bilo veliko, a kratko. Trdo je bilo potrebno poprijeti za delo, da se

je odpravilo posledice, ki jih je terjalo dolgo, 27-letno obdobje okupacije. Odgovornost so sprejeli in tako ali drugače prispevali k oblikovanju nove družbene podobe. Najpomembneje pa je, da so izkustvo predvojnih in vojnih let pomnili in si v svojem nadaljnjem življenju prizadevali, da te travme ne bi bilo potrebno občutiti njihovim potomcem.

Viri

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, Fond Osnovna šola Jožeta Mihevcva, Idrija IDR 120, Šolska kronika.

Ustni viri

- Intervju z Ivanko Božič, roj. 1915, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Mileno Lipušček, roj. 1920, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Marico Zidarič, roj. 1920, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju s Slavkom Moravcem, roj. 1920, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju s Slavico Bratuš, roj. 1922, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Ivo Čibej, roj. 1926, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Jožetom Kosmačem, roj. 1927, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Anico Štucin, roj. 1927, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Marijo Prelovec, roj. 1927, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Miro Tratnik, roj. 1927, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Marijo Kacin Bedenk, roj. 1927, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Jožico Caruso, roj. 1928, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Viktorjem Uršičem, roj. 1929, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Vinko Cankar, roj. 1929, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju s Cirilom Kumrom, roj. 1929, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Ivanom Carlom, roj. 1929 † 2010, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.

- Intervju z Mirkom Tratnikom, roj. 1929, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Valči in Marjanom Štucinom, rojena 1929, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju s Pavlo Sever, roj. 1929, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Milico Kacin Wohinz, roj. 1930, tipkopis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Lauro Tratnik, roj. 1930, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Miro Kokalj, roj. 1930, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Marjanom Carlom, roj. 1931, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Ivico Kavčič, roj. 1933, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju s Filipom Vihteličem, roj. 1933, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- Intervju z Marjanom Beričičem, roj. 1934, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.

Literatura

- Lavo Čermelj: Slovinci in Hrvatje pod Italijo, Slovenska Matica v Ljubljani, 1965.
- Milica Kacin Wohinz: Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–28, Lipa, Trst 1977.
- Milica Kacin Wohinz: Primorska med dvema vojnama, Idrijski razgledi, Idrija 1987.
- Milica Kacin Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925–1935, Lipa, Koper 1990.
- Milica Kacin Wohinz in Jože Pirjevec: Zgodovina Slovencev v Italiji od 1866 do 2000, Nova revija, Ljubljana 2000.
- Milica Kacin Wohinz in Marta Verginella: Primorski upor fašizmu 1920–1941, SM, Ljubljana 2008.
- Poldka Kos: V Idriji po prvi svetovni vojni, Idrijski razgledi št. 1, Idrija 1959.
- Minka Lavrenčič Pahor: Primorski učitelji 1914–1941, Trst 1994.
- Ivan Mohorič: Rudnik živega srebra Idrija, Mestni muzej Idrija, Idrija 1960.
- Paolo G. Parovel: Velika prevara na slovenski zahodni meji, Kamnik 1996.
- Slavica Pavlič: Zgodovina idrijskega šolstva, Idrija 2006.
- Tomaž Pavšič: Ob stari meji, Idrija 1999.
- Egon Pelikan: Izseljevanje Slovencev iz Julijske krajine med obema vojnama, v: Migracije in slovenski prostor od antike do danes, (ur. Peter Štih), Zbornik, ZZDS, Ljubljana 2010.
- Jože Pirjevec: Trst je naš, Nova Revija, Ljubljana 2008.
- Borut Rutar: TIGR proti duhovnemu genocidu fašizma nad Slovenci, Tangram 1996.

- ⁶⁰ Intervju z Marjanom Carlom, roj. 1931, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ⁶¹ Intervju s Pavlo Sever, roj. 1929, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ⁶² Intervju z Miro Tratnik, roj. 1927, zvočni zapis, hrani Tomaž Bizjak.
- ⁶³ Intervju z Jožico Caruso.
- ⁶⁴ Intervju s Cirilom Kumrom.
- ⁶⁵ Intervju z Marico Zidarič.

OBDOBJA GEOLOŠKIH RAZISKAV NA IDRIJSKEM

Pojasnilo

V prispevku so objavljeni za naravoslovno zgodovino Idrije pomembnejši zaključki iz članka *Idrija in začetki slovenske geologije* (Čar, 2006) in ugotovitve iz spremne študije k novi geološki karti idrijsko – cerkljanskega hribovja med Stopnikom in Rovtami v merilu 1 : 25 000 z naslovom *Geološka zgradba idrijsko – cerkljanskega hribovja* (Čar, 2010). Posebno pri pisanju drugega prispevka se je pokazalo, da lahko geološke raziskave na Idrijskem razčlenimo na več vsebinsko in časovno dobro opredeljenih obdobj. V nadaljevanju jih bomo na kratko predstavili. Obema omenjenima prispevkoma sta dodana obsežna seznama literature, ki nudita globlje poglede v obravnavano tematiko. S slikovnimi prilogami želimo tokrat predstaviti bralcem Idrijskih razgledov manj znane raziskovalce idrijske geološke zgodovine.

Pred začetkom geoloških raziskav na Idrijskem

Raziskovalne dosežke prvih naravoslovnih (beri: geoloških!) raziskovalcev pri idrijskem rudniku v drugi polovici 18. stoletja lahko pravilno ocenimo le, če jih

Niels Stensen (Nicolaus Steno, 1638–1686) začetnik in utemeljitelj geologije kot samostojne vede.

primerjamo s sočasnim evropskim znanjem na področju »vede o Zemlji«. Tega v tem kratkem prispevku ne bo mogoče v celoti storiti. Opozoriti pa moramo, da se je »veda o Zemlji«, v drugi polovici 17. stoletja in prvi polovici 18. stoletja šele komaj iztrgala iz primeža drugih strok in se postopno oblikovala v samostojno vedo. Približno do začetka 18. stoletja so bila namreč področja s katerimi se ukvarja »klasična geologija« po naravni logiki, razporejena po različnih drugih vedah, ki so bila še polna metafizičnih, magijskih in alkimističnih elementov. S podobo Zemlje in njenim nastankom so se ukvarjali predvsem kozmologi in astronomi, z njenimi značilnostmi in dogajanjem na njej pa fiziki. Alkimisti, zdravniki, botaniki in lekarnarji so se ukvarjali s kemijo, minerali in »fosili« v prvotnem pomenu, torej z »naravnimi oblikami izkopenimi iz zemlje«. Tako imenovani »naravni filozofi« in alkimisti so temu dodajali »filozofske« osnove.

V tako imenovanem obdobju »znanstvenikov pojasnjevalcev«, ki je trajalo približno od 1650 do 1790 (Rossi, 2004), je prvi odločilni »geološki« korak

naredil duhovnik in prirodoslovec Niels Stensen (Nicolaus Steno, 1638–1686), ki si je leta 1669 zamislil prvi geološki profil v Toskani in spoznal, da so nižje ležeče plasti starejše, višje ležeče mlajše (princip superpozicije in stratigrafije), dojel je pomen vodilni fosilov in pravilno predvideval vzroke različnih sprememb v kamninskih plasteh. Z ugotovitvami Stena in njegovih sodobnikov v drugi polovici 17. stoletja, ki so poskušali razložiti nastanek organskih (pravih fosilov) in drugih »fosilov« (mineralov, rud, pojavov v kamninah,...) in odkrivali dotlej nevidene pojave in dogajanja na površju Zemlje (erozija in usedanje), se je z vso ostrino odprl problem starosti Zemlje, ki je tlel že približno od leta 1600. V 17. stoletju je namreč še vedno veljalo mnenje, da je Zemlja, soglasno s Svetim pismom in izračuni škofa James Usherja, stara le nekaj čez 6000 let. S postopno izločitvijo teologov, mistikov in alkimistov iz naravoslovnih debat sredi 17. stoletja, je v drugi polovici 18. stoletja že veljalo mnenje, da je Zemlja stara nekaj milijonov let (Rossi, 2004).

Sočasno s problemom časa se je okoli leta 1700 odprla tudi debata o tem, ali naj bo »veda o Zemlji« samostojna veda, ali ne. Šele leta 1778 pa je Francoz Jean-André de Luc (1727–1817) predlagal in prvič uporabil izraz »geologija« v približno današnjem pomenu.

Predhodnik »geoloških raziskovalcev« pri nas je bil polihistor Janez Vajkard Valvasor (1641–1693). V *Slavi vojvodine Kranjske* (1789) je zbral in zapisal vse znane »geološke« podatke iz območja Kranjske (lokacije najdb različnih kamnin). Pri vrednotenju njegovih podatkov je treba vedeti, da po splošno

veljavnih kriterijih pravi geološki podatek ne nastane takrat, kadar se vprašamo samo *Kaj je to?* in *to* poimenujemo na bolj ali manj ustrezen način, pač pa takrat, ko se vprašamo *Kako razložiti in razumeti to kar gledamo?* Tovrstnih vprašanj pri Valvasorju še ne najdemo. Njegovi opisi so še močno zaviti v mistične in alkimistične »meglice«, tak je tudi opis idrijskega rudnika. Valvasor govori med drugim tudi še o jamskih škratih v idrijski jami, ki so bili nemara povsem podobni tistim, ki jih opisuje J. R. R. Tolkien v svoji imenitni pripovedi *Hobit ali Tja in spet nazaj*. Ko opisuje njihova dela pravi, da »... so nastala pod spretnimi rokami z majhno pomočjo pretkanosti in čarovnije, tisto ognjevitostjo in ljubosumno ljubeznijo, ki je srčna strast gorskih škratov.«

Vsekakor lahko zaključimo, da je bil čas nastanka Valvasorjeve »Slave« prezgodnji za realne poglede na geološke pojave.

Začetno obdobje geoloških raziskav (1761–1781)

Ko je prišel leta 1754 v Idrijo službovat k rudniku prvi šolani zdravnik Joannes Antonius Scopoli (Giovanni Antonio Scopoli, 1723–1788), se je torej že vedelo, da je Zemlja stara vsaj nekaj milijonov let, marsikaj pa je bilo znanega tudi o kamninah in različnih rudah. Na podlagi objavljenih del lahko vsekakor sklenemo, da je bil Scopoli naravoslovni polihistor, ki se je med drugim zanimal tudi za »vedo o Zemlji«. Že leta 1761 je izdal knjižico razprav *De Hydrargyro Idriensi. Tentamina Physico-Chymico-Medica*, ki je bila natisnjena v Benetkah (Scopoli, 1761). V knjižici so bile natisnjene tri razprave

Naslovnica knjižice z nemškima prevodoma Scopoljevih razprav o živosrebrnih rudah in epsomitu (vitriol) Karla Meidingerja iz leta 1786.

v latinščini. Prva je posvečena idrijskim živosrebrnim rudam in živemu srebru, druga mineralu epsomitu (vitriol), v tretji pa razpravlja o zastrupitvah z hlapi živega srebra pri idrijskih rudarjih (merkuralizem). Na koncu prve razprave je Scopoli dodal tudi seznam kamnin, ki jih je našel v idrijskem rudišču. Le šest let za tem, ko je bila na Nemškem izdelana prva geološka karta v Evropi (1759; Rossi, 2004), je nastala tudi v Idriji preprosta geološka karta. Idričan Jožef

geolog Boué (1835), ki je opisal kamnine v okolici Idrije in podal njihovo zaporedje v rudišču. Poskušal je določiti absolutno starost kamnin na Idrijskem s takrat veljavnimi imeni. V tem času je bilo objavljenih tudi več poljudnih geografskih in geognostičnih orisov Idrije ter opisov rudniške zgodovine, rudnika in njegovih naprav.

Ob splošnem napredku kemije so se v štiridesetih in petdesetih letih 19. stoletja avstrijski raziskovalci zanimali predvsem za različne idrijskih cinabaritnih rud in njihovo sestavo. Ker so geološke razmere v rudišču zelo zapletene, so nepremagljive strokovne težave z opisom razmer v jami reševali z naštevanjem kamnin 'od zgoraj navzdol' ali 'od spodaj navzgor' brez jasne starostne in strukturne opredelitve. Razumljivo je, da so bili na tak način opisane geološke razmere v rudišču pri vsakem avtorju nekoliko drugačne.

Obdobje raziskav dunajskega geološkega zavoda (1857–1915)

Ustanovitev dunajskega geološkega zavoda leta 1849 je pomenil začetek vsestranskih sistematičnih geoloških raziskav na Kranjskem in seveda tudi na Idrijskem. Dunajski geologi so v skoraj šestdesetih letih terenskih raziskav odprli celotno geološko problematiko tako idrijskega rudišča kot tudi idrijsko-cerkljanskega ozemlja. Še posebej so se posvetili razlagi zgradbe rudišča, njegovemu nastanku, starosti orudenja, cinabaritnim rudam, idrijskim mineralom in geološki zgradbi širše okolice. Rezultati njihovih raziskav so še danes pomembni in jih moramo poznati, če želimo pravilno

Član dunajskega geološkega zavoda geolog-paleontolog Dionys Stur (1827–1893) je pomagal Lipoldu določiti fosile iz okolice Idrije. O tem je leta 1872 objavil posebno razpravo.

vrednotiti dosežke raziskav po drugi svetovni vojni. V nadaljevanju bomo opozorili le na najpomembnejše ugotovitve.

Dunajsko obdobje geoloških raziskav (1857–1915) se začne s terenskimi raziskavami prvega slovenskega šolanega montanista in geologa ter kasneje dolgoletnega upravitelja idrijskega rudnika (1867–1883) Marka Vincenca Lipolda v okolici Idrije. Lipold je s skrbnim terenskim delom

že sredi petdesetih let 19. stoletja izluščil osnovne značilnosti in glavne probleme geološke zgradbe idrijskega rudišča in njegove bližnje okolice (pet razprav). Leta 1867, ko je prevzel upravljanje idrijskega rudnika, se je lotil natančnega površinskega kartiranja Idrije in njene okolice. Svoje ugotovitve je strnil na geološki karti okolice Idrije in razpravi »Erläuterungen zur geologischen Karte der Umgebung von Idria in Krain« (1874), ki je ena izmed temeljnih del o idrijski geologiji. Na podlagi številnih fosilnih ostankov favne in flore, ki mu jo je določil Stur (1872), je Lipold razčlenil kamnine v idrijski okolici in rudišču na karbonski, triasni, kredni in terciarni sistem. Na dunajski svetovni razstavi leta 1873 je bila Lipoldova geološka karta deležna posebnega priznanja. Lipoldova stratigrafska razčlenitev se v osnovi ni več spreminjala, karta pa je ohranila svojo strokovno vrednost do danes.

V naslednjih dvajsetih letih na Idrijskem ni bilo novih odkritij s področja starosti kamnin in kamninske sestave različno starih plasti, določenih pa je bilo več novih fosilov iz idrijske okolice. Poleg tega so dunajski geologi v tem času napisali nekaj odličnih opisov geoloških razmer v rudišču (štiri razprave), več razprav o starosti idrijskega rudišča (štiri razprave), objavljene pa so bile tudi številni premisleki o idrijskih mineralih in rudah (13 razprav; glej literaturo v Čar, 2010)

Lipoldovo delo je ob koncu 19. stoletja zelo uspešno nadaljeval eden vodilnih dunajskih geologov Franz Kossmat. Med leti 1898 do 1913 je objavil kar 7 obsežnih geoloških razprav o razmerah na Idrijskem in Cerkljanskem. Podrobno je opisal geološko

Eden vodilnih geologov dunajskega geološkega zavoda dr. Franz Kossmat (1871–1938), pisec štirih razprav o geologiji idrijsko – cerkljanskega ozemlja, tri študije je posvetil razmeram v idrijskem rudišču.

zgradbo idrijskega rudišča in zapisal zanimiva razmišljanja tudi o njegovi starosti in nastanku (Kossmat, 1811). Podrobno je obravnaval kamnine v okolici Idrije, med Idrijo in Rovtami ter geološke razmere območja Zgornje Idrije, Trebuše in Kanomlje. Pregledno je podatke o geologiji idrijskega ozemlja in Cerkljanske zbral v pojasnilih h geološkima kartama Ajdovščina – Postojna in Škofja Loka – Idrija (1905, 1910).

Z nastankom in zgradbo rudišča ter razlago splošnih tektonskih razmer se je tik pred prvo svetovno vojno ukvarjalo

Sodelavec dunajskega geološkega zavoda mineralog Viktor Leopold Zepharovich (1830–1890) je večkrat poročal o mineralih idrijskega rudišča.

še več avstrijskih geologov. Z nekaterimi pomembnimi stratigrafskimi in litološkimi korekturami na površju in v jami ter z originalno razlago zgradbe rudišča je rudarski komisar in obratovodja pri idrijskem rudniku Krópáč (1912), zaokrožil obsežno in uspešno delo avstrijskih geologov in rudarskih strokovnjakov v Idriji.

Prehodno obdobje (1915–1957)

Obdobje, ki smo ga poimenovali *prehodno obdobje (1915–1957)* zavzema petindvajsetletno obdobje italijanske zasedbe Idrije in prve povojne raziskave

slovenskih strokovnjakov.

V času italijanske zasedbe Primorske je nastalo le nekaj skromnih splošnih opisov kamnin in mineralov idrijskega rudišča.

Ker Slovenci takoj po drugi svetovni vojni svojih geologov še nismo imeli, so prva povojna geološka kartiranja, opravili študenti rudarstva ljubljanske univerze. Kartiranja so zajela ozemlje Srednje in Zgornje Kanomlje in neposredno okolico Idrije ter območje Gor, Kovačevega Rovta in Ljubevča (v letih 1947 do 1949). Nekaj let pozneje smo dobili še karto Spodnje Idrije in ozemlja med Idrijo in Rovtami. Podatki omenjenih kartiranj so ostala neobjavljena in se nahajajo v rudniškem arhivu. V njih najdemo podatke, ki že nakazujejo nekatere nove poglede na geološko zgradbo idrijskega ozemlja in rudišča.

Leta 1953 je geolog Boris Berce geološko kartiral idrijsko jamo. Rezultate kartiranja je dopolnil z mikroskopskimi preiskavami in strukturno analizo. Svoje ugotovitve, ki pa so slonele na napačnih določitvah starosti kamnin v rudišču, je kasneje združil v disertaciji (Berce, 1958).

Geologi Geološkega zavoda iz Ljubljane so pod vodstvom Berceta v letih od 1958 do 1960 kartirali ozemlje med Cerknim in Rovtami. Popravili so marsikatero stratigrafsko zmoto, tako da je geološka karta predstavljala v nekaterih pogledih dobro podlago za nadaljnje raziskave. Pri tem so bile delno že upoštewane nove ugotovitve Ivana Mlakarja o litostratigrafskem razvoju starejših (zgornjeperskih in skitskih) plasti na Idrijskem.

'Duhovni vodja' idrijske geološke šole dr. Ivan Mlakar (1932–2004) razlaga članom Muzejskega društva Idrija geološke razmere na Kanomeljskem Razpotju leta 2002.

Obdobje idrijske geološke šole (1957–2010).

Čas po letu 1957 do danes prištevamo k tako imenovanemu obdobju idrijske geološke šole (1957–2010). Izraz idrijska geološka šola je začel uporabljati prof. dr. Anton Ramovš v sedemdesetih letih preteklega stoletja za geološko skupino idrijskega rudnika, ki je uspešno in inovativno reševala zapletene geološke probleme v rudišču, na Idrijskem in Cerkljanskem, pa tudi širše. Danes lahko brez zadržkov zapišemo, da je idrijsko–cerkljansko ozemlje v geološkem pogledu eno najbolj raziskanih območij v Sloveniji. Po odhodu iz Idrije so geologi idrijske geološke šole z enakim načinom dela nadaljevali tudi v drugih ustanovah.

V več kot petdesetih letih delovanja idrijske geološke šole je bila

odprta in obravnavana celotna geološka problematika idrijskega rudišča, kot tudi idrijsko–cerkljanskega ozemlja. Velika večina geoloških vozlov je bilo uspešno rešenih, seveda pa marsikatera geološka skrivnost še čaka na mlajše ustvarjalne geologe.

V šestdesetih in sedemdesetih letih je bilo težišče raziskav usmerjeno predvsem v preučevanje starosti kamnin in zaporedja nastajanja kamnin v rudišču in na Idrijskem (litostratigrafija). Za logično razlago odnosov med različno starimi kamninami je bilo potrebno reševati tudi strukturno–tektonska vprašanja. Poleg takratnega 'šefa' rudniške geološke službe Mlakarja (1967, 1969) so omenjeno problematiko reševali v svojih diplomah tudi mlajši rudniški geologi. Pomemben dosežek tega obdobja je bila razlaga nastanka živosrebrovega orudjenja in pojasnitev nekaterih posebnosti zgradbe idrijskega rudišča. Z odkritjem sedimentnih rud sta Mlakar in Drovenik (1971) neizpodbitno dokazala srednjetriasno starost (ladinij) idrijskega živosrebrovega rudnega območja

V naslednjih desetih letih je bilo napisanih več razprav, ki odpirajo nove poglede na geološki razvoj in zgradbo idrijskega Hg–rudišča v času njegovega nastanka (srednji trias) ter geološki razvoj idrijskega ozemlja. Raziskovalci so se začeli ukvarjati z nastankom različnih sedimentnih kamnin (sedimentološke raziskave), njihovimi geokemičnimi lastnostmi, ugotavljanjem okolja v katerem so sedimentne kamnine nastajale ter tektonskimi in strukturnimi raziskavami.

Prve podrobne sedimentološke razprave o idrijskih kamninah so bile objavljene sredi sedemdesetih let. Raziskane so bile nekatere neobičajne kamnine idrijskega rudišča (kaolinitne kamnine, muljaste blokovne breče), ki so sicer redke in jih drugod pri nas ne najdemo. Ugotovitve so pomembno prispevale k razlagi razmer v tektonskem jarku v katerem je v srednjem triasu nastalo živosrebrovo orudjenje. V sledečih letih je bilo objavljenih več razprav o nekaterih mineralih v rudišču (sadra, epsomit), sedimentološke raziskave pa so zajele ne samo kamnine v jami pač pa tudi v širši idrijski okolici. Posebej moramo omeniti Čadeževo razpravo iz leta 1980, ki je pomembno prispevala k razumevanju dogodkov v času nastajanja rudišče (ladinij) in razlagi odnosov med kamninami v jami.

Sočasno so rudniški geologi opravili obsežna geološka kartiranja na Idrijskem in Cerkljanskem v merilu 1 : 5 000 in 1 : 10 000 v okviru

raziskovalne naloge *Širše raziskave na živo srebro*. Podrobno kartiranje v stilu idrijske geološke šole, ki ga je vpeljal Mlakar, je odprlo številna pomembna in zanimiva geološka vprašanja o starosti in razvoju ter tektonski zgradbi raziskanih terenov.

Zaradi ekoloških razlogov so začele po letu 1970 industrijsko najbolj razvite države opuščati uporabo živega srebra v različnih proizvodnih postopkih. Nastopila je globoka kriza svetovnega trga živega srebra, ki je usodno prizadela večino živosrebrnih rudnikov na svetu, tudi idrijskega. Na vrhuncu rudniške krize leta 1977 je več članov idrijske geološke šole zapustilo Rudnik. Delo so nadaljevali na Geološkem zavodu Slovenije, Inštitutu za raziskovanje krasa ZRC SAZU v Postojni in Rudarskem inštitutu v Ljubljani.

Preostali rudniški geologi so nadaljevali z raziskavami karbonskega skrilavca s samorodnim Hg v jami in na Prontu, kjer naj bi odprli dnevni kop. Sočasno so potekale razvejane raziskave nemetalnih surovin (okrasni kamen, perlit, itd.) s katerimi naj bi nadomestili nedonosnost pridobivanja živega srebra. Čez nekaj let je bil pripravljen obsežen pregled dotedanjih in predlog nadaljnjih raziskav mineralnih surovin na Idrijskem in Cerkljanskem. Rezultati raziskav so bili objavljeni tudi v Idrijskih razgledih (Čar, 1980).

Odločilni mejnik v razumevanju dogodkov preoblikovanja srednjetrojanske tektonske zgradbe z živosrebrnim rudiščem v današnjo izjemno zapleteno zgradbo predstavlja doktorat Lada Placerja (1982). Nekaj let kasneje pa je bil na podlagi raziskav srednjetrojanskih sedimentnih kamnin v različnih delih idrijskega rudišča pojasnjen in razložen njihov nastanek ter na podlagi tega rekonstruiran nastanek in oblika Idrijskega srednjetrojanskega tektonskega jarka (Čar, 1985). V razpravi je bil razložen tudi potek dogodkov, ki so botrovali nastanku rudiščnega tektonskega jarka s cinabaritnim orudjenjem. Z omenjenima razpravama so bili zbrani vsi podatki, ki omogočajo celovit pogled na nastanek in zgradbo idrijskega rudišča.

Glede na to, da je idrijsko Hg-rudišče eno največjih na svetu, zanimanje za njegove posebnosti tudi po prenehanju pridobivanju živega srebra ni zamrlo. Seveda pa se je težišče raziskav iz študija nastanka neobičajnih kamnin v jami, tektonske in strukturne zgradbe rudišča prenesla na druga področja. Preučene so bile nekatere posebnosti nastanka živosrebrovega orudjenja v rudnem telesu Grüber, odkrit je bil mineral celestin, dobili smo podatke o

Geologi idrijske geološke šole na obisku Antonijevega rova leta 1999. Z leve: Franci Čadež, Bojan Režun, dr. Ladislav Placer, mag. Marko Cigale, dr. Ivan Mlakar in dr. Jože Čar

mineralu baritu na Idrijskem. Po letu 2000 pa so se raziskovalci lotili še geokemičnih raziskav živosrebrovega orudjenja in kamnin v idrijskem rudišču. Strokovno in laboratorijsko zahtevne raziskave so potekale več let. Geokemično obdobje je bilo zaključeno z doktoratom Jošta Lavriča (2004).

Geologi idrijske geološke šole so se veliko ukvarjali tudi s hidrogeološkimi in krasoslovnimi raziskavami. Številni pomembni hidrološki, hidrogeološki in za nekatera območja tudi geološki podatki so zbrani v knjigi *Vodno bogastvo Visokega krasa* (Janež et al. 1997). Nove, predvsem strukturne podatke z idrijskega ozemlja, najdemo tudi v nekaterih krasoslovnih razpravah, ki so bile objavljene v preteklih štiridesetih letih v strokovnem časopisu *Acta carsologica* in jamarskem časopisu *Naše jame*.

Opozorim naj še na številne geokemične in ekološke razprave o vplivu živega srebra na okolje v Idriji in vzdolž reke Idrijce ter na rudarje in Idrijčane, ki so bile objavljene v devetdesetih letih preteklega stoletja in po letu 2000. Pridružujejo se jim še obsežen niz člankov o zapiralnih delih pri Rudniku in številni zapisi, ki obravnavajo rudniško zgodovino z različnih vidikov. Čeprav pri tem ne gre za geološko tematiko, so pri številnih člankih sodelovali tudi člani idrijske geološke šole bodisi z osnovnimi podatki (soavtorji), ali pa so članke napisali sami.

Razumljivo je, da v preteklem petdesetletnem obdobju idrijsko – cerkljanskega ozemlja niso raziskovali samo idrijski geologi. V tem času so bili končani in tiskani vsi listi OGK (Osnovna geološka karta SFRJ) v merilu 1 : 100 000, ki zaobjemajo tudi naše ozemlje in sicer list Postojna (1967), Gorica (1968), Kranj (1974) in list Tolmin (1986) s pripadajočimi tolmači. V povezavi z raziskavami za Osnovno geološko karto, pa tudi kasneje, je bilo objavljenih več razprav o najdbi ladinjskih fosilov (školkj, amonitov, ostanki drugih makrofosilov ter konodontov in foraminifer) v Zgornji Idriji in na Pisancah nad Oblakovim Vrhom, Jagrščah in na Želinu. V osemdesetih letih so bile raziskane paleozojske permske plasti pri Rejcu in v Masorah. Posebno profil permskih plasti v Masorah v zadnjem času vznemirja številne geologe. Tu opazujemo postopni in neprekinjeni prehod permskih kamnin (paleozoik) v skitske kamnine (mezozoik). Kot je znano pa se je prav na prehodu med permom in skitom dogodila velika, še ne povsem razjasnjena, zemeljska tragedija (močno vulkansko delovanje, nenadne spremembe življenjskega okolja, ...?), v kateri je izumrlo skoraj 95 % vseh živalskih vrst na Zemlji. O raziskavah kamnin v Masorah, v katerih so na svojevrsten način zabeleženi omenjeni veliki dogodki, je bilo doslej objavljenih kar deset (!) razprav.

Leta 2009 je bila natisnjena *Geološka karta idrijsko – cerkljanskega hribovja med Stopnikom in Rovtami v merilu 1 : 25 000* (Mlakar & Čar, 2009). To je prva tovrstna geološka karta v merilu 1 : 25 000 na Slovenskem. V letošnjem letu je bila natisnjena še razlaga h ge-

ološki karti (Čar, 2010). Razlaga je zastavljena enciklopedično. V njej najdemo tudi obsežen zgodovinski pregled dosedanjih geoloških raziskav na Idrijskem. Pregled je razčlenjen po posameznih časovnih obdobjih. Nova strukturno-litološka karta in razlaga h karti sta pomembna pričevalca raziskovalnih dosežkov obdobja idrijske geološke šole, saj so na karti in v razlagi upoštevane in povzete predvsem ugotovitve idrijskih geologov. Menim, da se z objavo nove karte in razlage ter dokončnim zaprtjem idrijskega Rudnika vsebinsko zaokroženo zaključuje obdobje delovanja idrijske geološke šole (1957–2010).

V obdobju delovanja idrijske geološke šole je bilo natisnjenih okrog 140 geoloških, zgodovinsko geoloških in krasoslovnih razprav. Med temeljna dela o geologiji idrijskega ozemlja in rudišča moramo šteti Mlakarjevi razpravi *Primerjava spodnje in zgornje zgradbe idrijskega rudišča* (1967) in *Krovno zgradbo idrijsko žirovskega ozemlja* (1969), Mlakarjevo in Drovenikovo delo *Strukturne in genetske posebnosti idrijskega rudišča*, Placerjevo (1973) študijo *Rekonstrukcija krovne zgradbe idrijsko žirovskega ozemlja*, razpravo Placerja in Čarja *Srednjetriadska zgradba idrijskega ozemlja* (1977), Placerjevo disertacijo *Tektonski razvoj idrijskega rudišča* (1982), Čarjev doktorat *Razvoj srednjetriadskih sedimentov v idrijskem tektonskem jarku* (1985), Lavričev doktorat *Isotopic, organic and inorganic geochemistry of the Idrija mercury deposit, Slovenia: constraints on the formation of the Hg-PAH association* (2004), Mlakarjevo in Čarjevo strukturno-litološko *Geološko karto idrijsko – cerkljanskega hribovja med Stopnikom in*

Rovtami v merilu 1 : 25 000 (2009) in tolmač k tej karti (Čar, 2010).

Začetek novega obdobja

V začetku osemdesetih let zasnovana in leta 1993 ustanovljena družba *Geologija d. o. o. Idrija* zaposluje danes 5 geologov in enega tehnika. Medtem, ko so člani idrijske geološke šole raziskovali predvsem idrijsko rudišče in idrijsko-cerkljansko ozemlje, je delovanje Geologije d.o.o. usmerjeno v celotni slovenski prostor. Že v začetku osemdesetih let se je težišče geoloških raziskav iz območja klasičnih geoloških ved (stratigrafija, petrologija, mineralogija, rudna geologija, tektonska geologija, itd) postopno selilo na druga področja, ki so v osnovi seveda vezana na temeljno geološko znanje, predvsem na natančno poznavanje kamnin, tektoniko in geološko kartiranje. Soglasno s potrebami tržišča je danes največ dela z raziskavami in praktičnim reševanjem problemov s področja hidrogeologije, inženirske geologije in ekologije, manj pa je nalog s področja klasičnih geoloških ved. Zagotovo bo družba Geologija d.o.o. Idrija nadaljevala svoje uspešno delo in postopno rasla. Pri tem lahko računamo, da bodo mlajši kolegi geologi uspešno pojasnili še nerešene geološke zanke idrijskega ozemlja in nadgradili 'idrijsko geologijo' s poglobljenim in širšim vedenjem.

Že dolgo – vsekakor predolgo – čakamo na ustanovitev Geoparka (s Krajinskim parkom Zgornje Idrije kot osrednjim delom), ki gotovo ne bo mogel uspešno delovati brez odličnih geologov. Tu je še planirani (še vedno!?) inštitut za živo srebro, ki prav tako

ne bo mogel delovati brez enega ali dveh geologov-ekologov, specialistov za živo srebro v okolju. In še kaj bi se našlo!

Zaključimo lahko, da se za razvoj 'idrijske geologije', ki sloni na odličnih osnovah, očitno ni bati!

Omenjena literatura

Berce, B., 1958: Geologija živosrebrnega rudišča Idrija. Geologija 4, 5-62, Ljubljana.

Boué, A., 1835: Aperçu sur la constitution géologique des provinces Illyriennes. Mémoires de la société géologique de France, II, Paris.

Čadež, F., 1980: Najmlajše diskordantne sedimentne kamnine na karbonskih plasteh v Idriji - The youngest sedimentary rocks unconformable with Carboniferous beds at Idrija. Geologija 23/2, 163-172, Ljubljana.

Čar, J., 1985: Razvoj srednjetriasnih sedimentov v idrijskem tektonskem jarku. Doktorska disertacije, FNT VTOZD Montanistika, Odsek za geologijo, 1-236, Idrija, (neobjavljeno).

Čar, J., 2006a: Idrija in začetki slovenske geologije. V: Režun, B., et al. (uredniki) - Zbornik povzetkov - Book of abstracts, 2. slovenski geološki kongres, 17-19, Idrija.

Čar, J., 2010: Geološka zgradba idrijsko-cerkljanskega hribovja - Tolmač h Geološki karti idrijsko-cerkljanskega hribovja med Stopnikom in Rovtami v merilu 1 : 25 000. Geološki zavod Slovenije, Ljubljana.

Ferber, J. J., 1774: Beschreibung des Quecksilber-Bergwerks zu Idria in Mittel-Kräyn. 1-76, Berlin. (Prevod: Jože Pfeifer - Johann Jacob Ferber: Opis živosrebovega rudnika v Idriji na srednjem Kranjskem. Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, Slovenska matica Ljubljana, 1991).

Hacquet, B., 1781: Oryctographia Carniolică oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogtums Krain, Istrien und zum Theil der benachbarten Länder, II Theil, 33-157, Leipzig.

Janež, J., Čar, J., Habič, P. & Podobnik, J., 1997: Vodno bogastvo Visokega krasa. Ranljivost kraške podzemne vode Banjšic, Trnovskega gozda, Nanosa in Hrušice. 1-167, Geologija d.o.o. Idrija.

Karsten, C. J. B., 1821: Metallurgische Reisen durch einen Theil von Baiern und durch die süddeutschen Provinzen Oesterreichs. 1-435, Idrija: 257-295, Halle.

Kosmat, F., 1911: Geologie des idrianer Quecksilberbergbaues. Jb. Geol. R.A., 339-384, Wien.

Krópáč, J., 1912: Die Lagerstättenverhältnisse des Bergbaubetriebes Idria. Berg und Hüttenmännischen Jahrbuch, 60/2, 52 p., Wien.

Geologi Geologije d.o.o. Idrija, od leve proti desni Jože Janež, Matej Koršič, Aleksandra Jereb, Andrej Albreht, Bojana Zagoda in Tomaž Arčon.

Lavrič, J. V., 2004: Isotopic, organic and inorganic geochemistry of the Idrija mercury deposit, Slovenia: constraints on the formation of the Hg-PAH association. These de doctorat, 1-151, Lausanne.

Lipold, M. V., 1874: Erläuterungen zur geologischen Karte der Umgebung von Idria in Krain. Jahrbuch der k.k. Geol. R.A., 24, 425-456, Wien.

Mlakar, I., 1967: Primerjava spodnje in zgornje zgradbe idrijskega rudišča - Relations Between the Lower and the Upper Structure of the Idrija Ore Deposit. Geologija 10, 87-126, Ljubljana.

Mlakar, I., 1969: Krovna zgradba idrijskega žirovskega ozemlja - Nappe Structure of the Idrija-Žiri Region. Geologija 12, 5-72, Ljubljana.

Mlakar, I., 2002: O nastanku hidrografske mreže in o nekaterih kraških pojavih na Idrijskem - On the origin of the hydrographic net and on some karst phenomena in the Idrija region. Acta carsologica 31/2, 9-60, Ljubljana.

Mlakar, I. & Drovnik, M., 1971: Strukturne in genetske posebnosti idrijskega rudišča - Structural and Genetic Particularities of the Idrija Mercury Ore Deposit. Geologija 14, 67-126, Ljubljana.

Mlakar, I. & Čar, J., 2009: Geološka karta idrijsko-cerkljanskega hribovja med Stopnikom in Rovtami v merilu 1 : 29 000. Geološki zavod Slovenije, Ljubljana.

Mrak, J., 1765: Plan und Profil Mappa von den K. K. Quecksilberbergwerk Idria. Arhiv Mestnega muzeja Idrija.

Placer, L., 1973: Rekonstrukcija krovne zgradbe idrijskega žirovskega ozemlja - Reconstruction of the Nappe Structure of the Idrija-Žiri Region - Rekonstruktion des Deckenbaus des Idrija-Žiri Gebietes. Geologija 16, 317-334, Ljubljana.

Placer, L., 1981: Geološka zgradba jugozahodne Slovenije - Geologic structure of southwestern Slovenia. Geologija 24/1, 27-60, Ljubljana.

Placer, L., 1982: Tektonski razvoj idrijskega rudišča - Structural history of the Idrija mercury deposit. Geologija 25/1, 7-94, Ljubljana.

Placer, L. & Čar, J., 1977: Srednjetriasna zgradba idrijskega ozemlja - The Middle Triassic Structure of the Idrija Region. Geologija 20, 141-166, Ljubljana.

Rossi, P., 2004: Rojstvo moderne znanosti v Evropi. Založba *cf., Modra zbirka: delajmo Evropo, Ljubljana.

Scopoli, J. A., 1761: De Hydrargyro Idriensi. Tentamina Physico-Chimico-Medica. Venetis, 1761. (Slovenski prevod prvih dveh razprav iz tega Scopolijevga dela je leta 1989 pripravil Jože Pfeifer na podlagi nemškega prevoda iz leta 1786, arhiv Mestnega muzeja Idrija).

Stur, D. 1872: Geologische Verhältnisse des Kessels von Idria in Krain. Verhandlungen der k.k. geol. R. A., 235-240, Wien.

Valvasor, J. V. 1689: Die Ehre des Herzogtums Krain. Laibach, (Slava vojvodine Kranjske, Izbrana poglavja, prevod: Mirko Rupel, 73-77, Ljubljana, 1984).

Darinka Sikošek, Zvezdana Zelenik

IDRIJSKA NOTA V RAZVOJU REALČNEGA NARAVOSLOVNEGA UČNEGA PROGRAMA NA SLOVENSKEM

Historia est testis temporum. Cicero

UVOD

Dobro znani rimski rek se glasi *Homo quantum scit, tantum potest* (*Več znaš, več veljaš*). Nanj so prisegali že naši predniki, saj so se močno zavzemali za razvoj šolstva na Slovenskem, ki ima kot panoga družbeno-gospodarskega razvoja že dolgo tradicijo. Kot se je izkazalo, je bilo zelo izrazito in je še naprej tako tudi v Idriji, saj idrijsko šolstvo v zgodovini slovenskega naravoslovnega šolstva zavzema tako izjemno mesto, da so njegove vsakokratne predstavitve vedno znova upravičene. Tako pričujoči prispevek prinaša nekatere zaključke o didaktičnih vidikih pouka naravoslovnih predmetov na nekdanji idrijski realki.

Z uporabo šolskih poročil (idrijska Izvestja) smo opravili analizo aktualnih didaktičnih parametrov, in sicer realčnega predmetnika, informativno-učnih vsebin in deleža pouka naravoslovnih predmetov (prirodopisa, fizike, kemije in mineralogije), obsežneje pa tudi učne vsebine pouka kemije. V članku so predstavljeni tedanji učitelji kemije, učbeniki, ki so se tedaj uporabljali pri pouku kemije, posebej pa je opisan kemijski laboratorij, za katerega

so učitelji na realki zelo skrbeli. Za bolj poglobljen vpogled v celostno sliko je bilo treba najti tudi odgovore na naslednja vprašanja:

1. Kakšna vrsta šole je bila realka in zakaj se je realka v Idriji imenovala *prva slovenska realka*?
2. Katere naravoslovne predmete je obsegal realčni predmetnik?
3. Kdaj se je v realčnem predmetniku pojavila kemija kot obvezen predmet, v katerih razredih in v kolikšnem urnem obsegu?
4. Kakšna je bila učna vsebina predmeta kemija in kako je bila porazdeljena po letih šolanja?
5. Katere metode dela so bile v rabi pri pouku kemije?
6. V katerem jeziku je potekalo poučevanje kemije?
7. Kdo in s katerega strokovnega področja so bili učitelji kemije?
8. Kako je bil opremljen kemijski laboratorij, če so ga sploh imeli?
9. Katero učbeniško gradivo so uporabljali realčni dijaki pri učenju kemije?

Z uporabo deskriptivne metode, od iskanja informacij preko razvrščanja le-teh do analize aktualnih podatkov, je torej vodila pot k odgovorom na zastavljena problemska vprašanja.

OBDOBJE REALK 1852–1920

Šolstvo v Idriji se je pojavilo šele v času protestantizma. V drugi polovici 16. stoletja so v Idriji ustanovili šolo z učiteljem, ki so mu plačo dajali rudarji. Čeprav je imela status zasebne šole, je katoliški deželni knez rudarjem odobril letni dodatek za vzdrževanje učitelja. Prvi znani učitelj iz leta 1579 je poleg poučevanja rudarjem pomagal tudi pri pisanju prošenj in raznih pritožb.¹

Skromni začetki protestantskega poučevanja v Idriji so se nadaljevali po prehodu protestantske šole v katoliško do ustanovitve glavne šole leta 1778 s tremi učitelji.² Da bi se naraščaj bolje izobrazil za rudarstvo, je država v tem času na Ogrskem in Češkem ustanavljala šole za metalurgijo in kemijo. Tako je Marija Terezija 23. septembra 1763 podpisala odlok o ustanovitvi šole za metalurške in kemične vede tudi v Idriji ter namestitveni dekret za Scopolija kot »profesorja metalurgije in kemije«. V program te šole so vključili tudi teoretični in praktični pouk, ki ga je prevzel Jožef Mrak. Posebej je treba poudariti, da je bila *Metalurška in kemična šola v Idriji* prva tehnična fakulteta, in to ne zgolj v Sloveniji, pač pa tudi v Avstriji.³ Z njo se prvič v zgodovini šolstva na Slovenskem prične pouk kemije kot samostojnega predmeta, pri čemer je Scopol postal prvi predavatelj kemije.

Škofi celotno predmarčno obdobje je

imela Idrija trirazredno glavno šolo, ki se je dopolnjevala s tako imenovano nedeljsko šolo.⁴ Idrijčani pa so poleg osnovnošolske izobrazbe svojim otrokom želeli omogočiti tudi višjo izobrazbo. Že leta 1716 so zaprosili za dva gimnazijska razreda, kar pa žal ni bilo uresničeno.

Ustanovitev in razvoj realke

Novo prelomnico v zgodovini idrijskega šolstva zaznamujejo dogodki sredi 19. stoletja, ko so se prosvetni delavci ukvarjali predvsem s tremi vprašanji: (1) kako razširiti dotedanjo trirazredno glavno šolo, (2) kako mestu priboriti ustanovitev dvorazredne nižje realke in (3) kako čim bolj kakovostno organizirati in izpeljati pripravljalni tečaj za podeželske učitelje. Zahtevo po realki iz leta 1850 so predlagatelji utemeljili s tehtnimi razlogi, toda Ljubljana je to prošnjo dokončno zavrnila.⁵

Po letu 1870 je bila ta pravda za srednjo šolo znova obnovljena z dopisom, ki ga je občinski odbor 9. julija 1872 poslal deželnemu šolskemu svetu za Kranjsko v Ljubljano. Žal tudi ta »ofenziva« ni uspela in tako je zadeva mirovala vse do 21. oktobra 1874, ko je ministrstvo predlog z utemeljitvijo za ustanovitev nižje realne gimnazije v Idriji zavrnilo, ker potreba ni bila dokazana, pa tudi občina se ni obvezala prispevati k ustanovitvi in vzdrževanju zavoda.⁶

V zadnjih letih 19. stoletja se pričanja odločilno obdobje boja za srednjo šolo v Idriji, ko je 4. julija 1894 občinski odbor sklenil, da na občinske stroške ustanovi mestno nižjo gimnazijo. Na seji, ki so jo

sklicali na pobudo devetih odbornikov, se je razvnela dolga in tudi polemična razprava, kajti mnenja so bila deljena. Rudniški predstojnik je sicer nasprotoval ustanovitvi gimnazije, ne pa tudi kakšnemu drugemu zavodu tehničnega značaja. Po dolgotrajni razpravi je nazadnje prišlo do glasovanja, na katerem se je za predlog odbornikov izreklo kar trinajst občinskih mož, samo štirje so bili proti; med njimi župan in rudniški predstojnik. Pri obetavnem začetku je tudi ostalo, saj je bil predlog o ustanovitvi nižje gimnazije sicer sprejet z veliko večino glasov, toda nikoli uresničen. Zgodilo se je pač tako, da je vplivnejša manjšina zmagala nad večino. Zadnjo besedo so imeli konservativci z županom in rudniškim predstojnikom, ki so odločili, da v Idriji ne bo nižje gimnazije. Občinski odbor (v tedanji sestavi) o gimnaziji poslej ni več razpravjal, pa tudi organizacijski odsek ni na nobeni seji več poročal o svojem delu.⁷

Potekli sta dve leti in politične razmere v Idriji so se znova zasukale v korist boja za srednjo šolo. Na krmilu idrijske občine se je utrdila opozicijska stranka. Čeprav je občinski odbor na seji avgusta leta 1900 sklenil ustanoviti Mestno nižjo gimnazijo, do tega takrat ni prišlo. Sklep je namreč naletel na odpor med naprednim delom mestnega prebivalstva (zlasti med rudarji kot njegovo srčiko), ki je odklanjal gimnazijo in zahteval realko. Pritisk javnega mnenja, zlasti rudarjev, pod vodstvom socialdemokratske stranke je slednjič moral upoštevati tudi občinski odbor. To se je zgodilo na seji 29. decembra 1900, ko je župan ob predložitvi občinskega proračuna za naslednje leto predlagal

sprejem in potrditev ustanovne listine nižje realke. Ustanovna listina mestne nižje realke v Idriji je občinskemu odboru in županu nalagala kopico nalog, opravkov in skrbi, kajti do predvidenega pričetka pouka na novem zavodu je manjkalo samo osem mesecev. Zato pa je bilo treba v razpoložljivem času premostiti še mnogo ovir in izpolniti vse birokratske formalnosti. Obvezne administrativne poti v zvezi s priznanjem, ustanovitvijo in začetkom pouka na realki so vodile iz Idrije preko Ljubljane do Dunaja in nazaj.⁸

Predloženi osnutek učnega načrta je občinski odbor brez pridržkov potrdil in tako so bili spomladi leta 1901 obrisi prve slovenske realke že dokaj jasni. Tudi oblast na Dunaju in v Ljubljani ni povzročala posebnih težav, saj je kranjski deželni odbor že 27. marca 1901 odobril Ustanovno listino idrijske realke. In tako je že 7. junija istega leta Ministrstvo za uk in bogočastje dovolilo ustanovitev realke, seveda na občinske stroške, odobren pa je bil tudi učni načrt. Po tem odloku so se ostala kolesa zapletenega cesarsko-kraljevskega birokratskega mehanizma kar hitro zavrtela. Kranjski deželni šolski svet je 14. junija dovolil, da se s šolskim letom 1901/1902 odpre prvi realčni razred v Idriji. Mestno nižjo realko so s šolskim letom 1905/1906 razširili v višjo in postopoma je postala sedemletna.⁹

Naravoslovni učni program na realki

Predmetnik za nižjo realko je zajemal naslednje učne predmete: verouk, slovenščino, nemščino, francoščino, zemljepis, zgodovino, aritmetiko, *priradpis*, *fiziko*, *kemijo in mineralogijo*, geometrijo in geometrijsko risanje, prosto risanje, lepopisje in telovadbo. Ko je nižja realka prešla v višjo, je stopil v veljavo predmetnik,¹⁰ ki se v nadaljnjih letih njenega delovanja ni bistveno spreminjal. Poleg zgoraj navedenih obveznih predmetov se pojavijo še italijanščina (od šolskega leta 1919/1920), matematika (od šolskega leta 1905/1906), kemija (od šolskega leta 1905/1906), ukinejo pa aritmetiko (s šolskim letom 1909/1910), kemijo in mineralogijo (s šolskim letom 1909/1910) in opisno geometrijo (ki je bila vključena od šolskega leta 1905/1906 do šolskega leta 1909/1910).

Kot je razvidno iz zgoraj navedenega, so predmetniku realke (glej Preglednico 1) tekom njenega delovanja priključili štiri predmete in ukinili tri, med njimi kemijo in mineralogijo. Sicer pa so se spremembe predmetnika nanašale pretežno na urni obseg posameznih

Preglednica 1: Predmetnik za popolno (sedemrazredno) realko (številke v oklepajih pomenijo pouk v nemškem jeziku)

Predmet	Pr. urav./šolsko leto	razred							Skupaj
		I.	II	III.	IV.	V.	VI.	VII.	
Verouk	2	2	2	2	2	2	(2)	(1)	13
Slovenščina	4	3	3	3	3	3	3	3	21
Nemščina	11	(5)	(5)	(4)	(4)	(3)	(3)	(4)	28
Francoščina	—	—	—	(5)	(4)	(4)	(3)	(3)	19
Zemljepis	1	3	(2)	(2)	(2)	—	—	—	9
Zgodovina	—	—	2	2	2	(3)	(3)	(3)	15
Matematika	4	(4)	—	—	—	(5)	(4)	(5)	18
Aritmetika	—	—	(3)	(3)	(3)	—	—	—	9
Priradpis	—	2	2	—	—	(2)	(2)	(3)	11
Fizika	—	—	—	3	2	—	(4)	(4)	13
Kemija	—	—	—	—	—	(3)	(2)	—	5
Kemija in mineralogija	—	—	—	—	3	—	—	—	3
Opisna geometrija	—	—	—	—	—	(3)	(3)	(2)	8
Geometrija in geometrijsko risanje	—	—	(2)	(2)	(3)	—	—	—	7
Prostorčno risanje	2	4	4	4	4	3	2	3	24
Lepopisje	1	1	1	—	—	—	—	—	2
Telovadba	1	2	2	2	2	2	2	2	14
Skupaj	26	26	28	32	34	33	33	33	219

Diagram 1: Delež pouka posameznih naravoslovnih predmetov na realki od leta 1901 do leta 1920¹¹

predmetov, razpored le-teh po razredih šolanja in učni jezik. Poleg obveznih predmetov so dijaki od šolskega leta 1906/1907 dalje lahko obiskovali še neobvezna predmeta, in sicer petje in analizo kemijo. Slednja se je kasneje preimenovala v Vaje v kemijskem laboratoriju. Več o njeni vsebini je zapisano v okviru preglednice 5: Didaktična

analiza realčnega programa kemije. Diagram 1 prikazuje, kolikšen je bil delež naravoslovnih predmetov v celotnem učnem programu.

Vsebina pouka prirodopisa na realki

Med naravoslovnimi predmeti na realki je bil tudi prirodopis. Izvajali so ga v prvem, drugem, petem, šestem in sedmem razredu, pri čemer se je število njegovih ur spreminjalo po posameznih letih učenja. Jezik je bil v nižjih razredih slovenski, v višjih pa nemški.

Vsebinska realizacija tekom šolskega leta je bila naslednja:

prvi razred:

- prvih šest mesecev živalstvo, in sicer sesalci in ptiči;
- zadnje štiri mesece rastlinstvo, in sicer nekaj takšnih semenskih rastlin, katerih sestava je najprimernejša, da učenec razume osnutke zunanje členovitosti (oblike) kake rastline¹²;

drugi razred:

- prvih šest mesecev živalstvo, in sicer ostali vretenčarji in nevretenčarji s posebnim poudarkom na žuželkah;
- zadnje štiri mesece rastlinstvo kot nadaljevanje pouka prvega razreda, pri čemer poteka poučevanje in učenje nekaterih trosocvetk in takih semenskih rastlin, ki jih je težje spoznavati, ter uvajanje v razumevanje osnovne razdelitve rastlinstva, kakor tudi spoznavanje najvažnejših skupin le-tega¹³;

peti razred:

- botanika – popis rastlinskih skupin po naravni razvrstitvi z uporabo naslednjih

kriterijev razlikovanja: zunanja in notranja oblika, sestav in način življenja rastlin; družinski znaki na podlagi opisa posameznih zastopnic brez posebnih sistematičnih podrobnosti¹⁴;

šesti razred:

- zoologija, in sicer najpomembnejše o osnovi človeškega telesa in o delovanju njegovih organov s primernimi opažanji iz zdravstva

(ugotovitve o zdravem načinu življenja)¹⁵; preučevanje razredov vretenčarjev in pomembnejših skupin nevretenčarjev, izhajajoč iz zunanje in notranje zgradbe, upoštevajoč zgodovinski razvoj, toda brez posebnih sistematičnih podrobnosti.¹⁶

Realizacija sedmega razreda tekom šolskega leta ni bila posebej predstavljena.

Preglednica 2: Vsebinska realizacija fizike v tretjem razredu¹⁷

UVOD

prostornost in neprodornost teles, skupnost, gibanje in njegovi znaki, vztrajnost

SILA

njeno prijemališče, smer in velikost, pojem dveh enakih sil, odvisnost sil s pomočjo daljic

TEŽNOST

smer zemeljske težnosti, teža, težnostna enota, težišče, položaj podprtih teles, vzvod, enakoramna in rimska tehtnica, stalni škripec, specifična teža in relativna gostota

MOLEKULARNE SILE

deljivost, molekule, luknjičavost, zveznost, sprijetost, prožnost, zakon o trgoporni prožnosti, tehtnica na pero

KAPLJIVO TEKOČA TELESA

znaki kapljivo tekočih teles, prevajanje tlaka, gladina, hidrostatični tlak, vzvratno delovanje tekoče kapljevine, občujoče posode, kapilarnost, Arhimedov zakon, določanje specifične teže z opazovanjem vzgona, plavanje, areometer z lestvico

PLINI

znaki plinov, tehtanje zraka, barometer, manometer, Mariottov zakon, sesalke, natega, zrakoplov

TOPLOTA

občutek toplote, temperatura, sprememba vsebine teles zaradi toplote, termoskopi, termometer, množina toplote, specifična toplota, prevajanje toplote, osnovni poskusi o žarenju toplote, kratka razlaga letnih časov kot posledic gibanja zemlje okrog sonca, pretvorba toplote, napetost par, stroj na paro, izvori toplote

MAGNETIZEM

naravni in umetni magneti, magnetne igle, vzajemno delovanje magnetnih polov, magnetenje po razdelitvi in z drgnjenjem, zemeljski magnetizem, odklon in naklon (ponovitev sem spadajočih astronomskih pojmov), kompas

ELEKTRIKA

naelektritev z drgnjenjem in po podelitvi, elektrovi, pozitivna in negativna elektrika, elektroskopi, kje se elektrika razprostira, delovanje elektrike na kosteh, naelektritev po razdelitvi, najpomembnejše priprave za vzbujanje in nabiranje elektrike, blisk in grom, strelvod, Voltov člen, Voltova baterija, električna pola, galvanski tok, najbolj uporabljeni galvanski členi, toplotni in svetlobni učinki galvanskega toka, elektroliza (razkroj vode, galvanoplastika), magnetni učinki galvanskega toka, Morsejev brzojav, osnovni poskusi z navedenimi električnimi toki, telefon, mikrofoni, termoelektrika

Preglednica 3: Vsebinska realizacija fizike v četrtem razredu¹⁷

MEHANIKA

enakomerna in enakomerno pospešena gibanja, prosti pad, zračni upor, navpični met navzgor, sestavljanje in razstavljanje gibanj, vodoravni in poševni met (grafično), sila, masa, pospešek, paralelogram sil, strmina, trenje, nihalo, centrifugalna in centripetalna sila, rotacija zemlje okoli osi in njena pot okrog sonca, posledica vzporednih sil z isto smerjo na podlagi poskusov, težišče, vzvod, vreteno, škripci, udar prožnih teles

AKUSTIKA

izvor zvoka in kako se širi, hitrost zvoka, odboj, vrste zvokov, jakost in višina tonov, lestvica tonov, strune, glasbene vilice, piščali, resonanca, uho

OPTIKA

izvori svetlobe, kako se širi svetloba, senca, lunine spremembe, mrki, temna sobica, jakost in odboj svetlobe, ravna in kroglasta zrcala, lom (kvalitativno), prehod svetlobe skozi plošče, prizme in leče, po teh nastale slike, fotoaparati, oko, akomodacija, očala, stereoskop, časovni učinek svetlobe na mrežnico, vidni kot, lupa, mikroskop, enostavni dioptični daljnogledi, sončni žar, komplementarne barve, absorpcija, mavrica

Preglednica 4: Vsebinska realizacija fizike v šestem razredu¹⁸

Kratke opombe o predmetu in metodi fizike

Ponovitev o prostornosti in neprodornosti. Molekula. Atom. Skupno stanje.

MEHANIKA

pojmovanje gibanja, enakomerna in enakomerno pospešena gibanja, vztrajnost, prosti pad, merjenje sil, zračni upor, navpični met navzgor, pojmovanje in merjenje dela, silnost, energija, sestavljanje in razstavljanje gibanj, vodoravni in poševni met, strmina, sestavljanje in razstavljanje sil, vrtilni moment, dvojica sil, težišče, ravnotežja, stojalnost, enostavni stroji in z njimi opravljeno delo, ovira gibanja, imaginarni stroj, enakoramna in decimalna tehtnica, krivočrtna gibanja, sredotežnost in sredobežnost, osrednje gibanje, nihalo, molekularne sile, prožnostni modul, trdnost, udar; ponovitev mehanike, kapljivost tekočih teles iz nižjih razredov z dopolnitvami; Torricellijevo pravilo o iztekanju, hidrodinamski tlak v vodoravni cevi, napetost površine, kapilarnost, raztapljanje, pronicanje; ponovitev mehanike plinastih teles iz nižjih razredov z dopolnitvami; Mariotte-Gay-Lussacovo pravilo, določanje teže plinov, izračunavanje pritiska v zračnih sesalkah, vzgon, merjenje višine z barometrom, iztok plinov, pronicanje, vpojnost

TOPLOTA

termometer, raztezni koeficient, množina toplote, specifična toplota, zveza toplote z mehanskim delom, mehanski toplotni ekvivalent, bistvo toplote, pretvorba toplote, o parah, padavine, parni stroj, prevajanje toplote, izžarevanje toplote, izoterme, izobare, vetrovi

VALOVANJE

pravila o enostavnem tresenju, enostavno sestavljena tresenja, postopno, poprečno in podolžno valovanje, odboj in interferenca, stoječe valovanje (pretežno grafično in s poskusi)

AKUSTIKA

nastanek zvoka, zvokovne vrste, višina tonov, durova in molova lestvica tonov, trozvoki, pravila o zvonečih strunah (samostrun), višji toni, jakost zvoka, barva tonov, resonanca, zvoneče palice, plošče in membrane, piščali, človeško glasilo, širjenje zvoka, zvočna hitrost, pojemanje zvočne jakosti z razdaljo, odboj zvoka – interferenca, uho

Vsebina pouka fizike na realki

Eden od realčnih naravoslovnih predmetov je bila tudi fizika, ki so se jo dijaki učili v tretjem, četrtem, šestem in sedmem razredu. Urni obseg tega predmeta se (za razliko od prirodopisa) tekom posameznih šolskih let ni spreminjal. Prav tako je bil v nižjih razredih uveljavljen slovenski, v višjih pa nemški učni jezik.

Vsebinska realizacija fizike v sedmem razredu ni posebej predstavljena.

V Izvestjih je objavljeno, da so se takratni učitelji fizike ukvarjali tudi z raziskovalnim delom oziroma s fizikalnimi poskusi. Nekaj teh je zapisal takratni učitelj fizike Julij Nardin (prva vrsta poizkusov, druga vrsta poizkusov, vetromnogozvok, iskroštevec, termomagnetična priprava¹⁹, poljudna razlaga indukcijskega toka, šolski poizkus²⁰, novo reakcijsko kolesce, avtomatično menjalo za proizvodnjo vrtečega influenčnega polja, poizkusi z vrtečim influenčnim poljem, preprost elektrostatičen motor²¹, izpopolnjeno samodelno električno menjalo²², fizikalne drobtine²³).

Vsebina pouka kemije in mineralogije na realki

Predmet kemija in mineralogija se je izvajal do šolskega leta 1909/1910 samo v četrtem razredu, in sicer tri ure na teden. Nato so ure tega predmeta razdelili predmetoma kemija in prirodopis, katerih vsebina se je ohranila in so ju izvajali v istem razredu. Učni jezik je bil slovenski.

Vsebinska realizacija v četrtem razredu je bila²⁴: poskusi, pri katerih se pokaže razlika med fizikalnimi in kemijskimi pojavi,

kvalitativno določanje najpomembnejših organskih spojin	eksperimentalno delo
vaje z organskimi spojinami	eksperimentalno delo
določanje vrelišča in tališča organskim spojinam	eksperimentalno delo
določanje gostote organskim spojinam	eksperimentalno delo
gravimetrične in volumetrične analize	eksperimentalno delo
določanje trdote idrijskih voda	eksperimentalno delo
barvanje z anorganskimi in organskimi barvili	eksperimentalno delo
pridobivanje nekaterih mineralnih in organskih barvil	eksperimentalno delo
barvanje z mineralnimi in organskimi barvili	eksperimentalno delo
izdelovanje mila	eksperimentalno delo
določanje alkohola v pivu	eksperimentalno delo
proizvajanje alkohola iz slada	eksperimentalno delo
izdelovanje smodnika	eksperimentalno delo
pridobivanje mlečnega sladkorja iz mleka	eksperimentalno delo
izdelovanje pergamentnega papirja in strelnega bombaža	eksperimentalno delo
pridobivanje pomembnih organskih zdravil: kloroforma, jodoforma ...	eksperimentalno delo
kvalitativno določanje srebra v srebrnih in bakra v bakrenih zlitinah	eksperimentalno delo
ekskurzija v žgalnico živega srebra v Idriji	ogled
ekskurzija na Vrhniko v tovarno za parkete, mlekarno, pivovarno in opekarno	ogled
ekskurzija v Logatec v tovarno za cement	ogled

Kemijski laboratorij

Že v šolskem letu 1903/04 je bil, čeprav se predmet kemija še ni izvajal, kemijski laboratorij opremljen z laboratorijskim priborom in kemikalijami, predstavljenimi v preglednici 6.

Preglednica 6: Oprema šolskega kemijskega laboratorija iz šolskega leta 1903/04²⁶

Laboratorijski pribor - steklovina	(kol./kos)		
epruveta	(100)	steklenica za čiščenje plinov po Drechselu	(1)
menzura	(2)	steklenica s pipo pri dnu	(1)
lij za filtriranje	(6)	steklenica z vratom pri dnu	(1)
lij s podaljšano cevjo	(5)	steklenica z zamaškom brez dna	(1)
lij za ločevanje tekočin	(1)	steklenička za kuhanje (različne)	(12)
pnevmatična kadička iz stekla	(2)	Woulfova steklenica z dvema in s tremi vratovi	(3)
retorte z obrušeni predložki	(3)		
retorta, različne velikosti, brez vratu	(5)	Laboratorijski pribor - aparature	(kol./kos)
retorta, različne velikosti, z vratom in zamaškom	(4)	areometer	(1)
skodelica za izparevanje iz stekla in porcelana	(18)	destilacijska aparatura	(1)
steklena cev, široka	(2)	eksikator	(1)
steklena cev	(različne 4 kg)	gazometer 20 l	(2)
steklene paličice		Kippov aparat	(1)
steklenica za brizganje vode	(2)	kopel s konstantno gladino	(2)
steklenica za čiščenje plinov po Cloëru	(1)	tehtnica	(1)
		termometer do 3000 C	(1)

Laboratorijski pribor - drobni inventar (kol./kos)

cev iz kavčuka	(2)
cev iz železa	(2)
kleščice in držala	(razna)
krtače	
lonček iz platine	(1)
lonček iz porcelana	(7)
mrežica iz železa, medenine in azbesta	
papir za filtriranje	(100 pol)
skodelica iz ahata s tolkačem	(1)
skodelica iz pločevine	(3)
skodelica iz porcelana s tolkačem	(2)
skodelica iz svinca	(2)
stativ za filtriranje	(1)
stativ za retorte	(različni 4)
trikot za podlogo	(5)
trinožniki	
zamašek iz kavčuka	(1/2 kg)
zamašek iz plute	(100)
žica iz platine	(1)
žlice iz železa, kovinske mrežice, kavčuka in medenine	(5)

Laboratorijski pribor - drugi pripomočki (kol./kos)

pesek	
predložke za retorte	(9)
priprava za vrtnje zamaškov	(1)
pločevina iz platine	(1)
plošča iz porcelana	(1)
posoda za sušenje plinov	(2)
priprava za brušenje	(1)
svetilka za ogrevanje	(2)

Kemikalije - stanje (kol./kos)

kemikalija	(121)
lakmusov papir	
ogljje	
vseh kemikalij	(121)

Skupni inventar - stanje (kol./kos)

vseh aparatov in priprav	(256)
Knjiga: R. Arendt, Technik der Experimental - Chemie	(1)
vseh v kemijski kabinet spadajočih predmetov	(378)

Preglednica 7: Pregled kemijskih učbenikov na idrijski realki²⁷

Razred	Šolsko leto	Učbeniki
4. razred	od 1904/05 do 1906/07	Hemmelmayr – Brunner, Lehrbuch der Chemie und Mineralogie für die IV. Klasse der Realschulen. 2. natis. 1902.
	od 1910/11 do 1919/20	Baebler, Kemija in mineralogija za IV. razred.
5. razred	od 1906/07 do 1911/12	Hemmelmayr, Lehrbuch der anorganischen Chemie.
	od 1913/14 do 1919/20	Rippel, Chemie für Oberrealschulen I.
6. razred	od 1906/07 do 1915/16	Hemmelmayr, Lehrbuch der organischen Chemie.
	od 1916/17 do 1919/20	Rippel, Chemie für Oberrealschulen II.

Učbeniki za kemijo in učitelji kemije

Aktualni učbeniki za potrebe pouka kemije, ki so bili v rabi na prvi slovenski realki, so predstavljeni v preglednici 7. Iz tega zapisa je razvidno, da je bilo v realčni knjižnici poskrbljeno za kemijsko učbeniško gradivo, ki pa ni bilo v slovenskem jeziku, čeprav gre za prvo slovensko realko. V preglednici je tudi informacija o učiteljih, ki so na idrijski realki poučevali kemijo v letih njenega delovanja.

Na realki so kemijo poučevali profesorji dr. Stanislav Beuk (1904–1905), Baltazar Baebler (1905–1914), Josip Kremenšek (1914–1918), Franc Novak (1918–1919), Anton Pavšič (1919–1923).

ZAKLJUČEK

V razvoju naravoslovnih predmetov v osnovnem in srednjem šolstvu se je Idrija postavila vsaj ob bok Ljubljani in Mariboru. Že leta 1763 v Idriji ustanovljena Metalurška in kemična šola nesporno predstavlja pričetek pouka kemije na Slovenskem. Na prvi slovenski realki je bil prav zaradi narodne zavednosti predhodnih generacij Idričanov učni jezik večine predmetov slovenski, v

kolikor je to dopuščala dosegljiva literatura. Ne zgolj zaradi negovanja slovenskega jezika, pač pa tudi z vidika zgodovine naravoslovja je treba realki dajati enako, če že ne večje priznanje, saj je bil v njeni programski zasnovi ključen poudarek na naravoslovnih predmetih, katerih delež je prikazan v diagramu 1.

Pouk kemije je na realki potekal od šolskega leta 1905/06 dalje, čeprav so bile osnove kemije zajete že prej, in sicer v predmetu kemija in mineralogija. Ta predmet so poučevali že v četrtem razredu, medtem ko kemijo šele v petem in šestem razredu, in sicer anorgansko kemijo v petem, organsko pa v šestem razredu. Urni obseg tega predmeta se je spreminjal po šolskih letih. Pouk kemije je bil didaktično razgiban in se mu marsikatera šola niti danes ne more postaviti ob bok, če ne štejemo priložnosti, ki jih prinaša uporaba informacijsko-komunikacijskih tehnologij v naravoslovnem poučevanju. Pouk kemije je bil podkrepjen s številnimi eksperimenti, ogledi in dodatnimi neobveznimi tečaji oziroma vajami – krožki, kot jih imenujemo danes.

Kot izstopajočega učitelja lahko predstavimo Baltazarja Baeblerja, ki je bil sprva učitelj kemije in nato celo ravnatelj realke. Baebler je tudi avtor učbenika Kemija in mineralogija za 4. razred in dveh znanstvenih člankov *Radioaktiviteta in razpadanje atomov* ter *Praktične vaje v kemiji*.

V času delovanja realke so učitelji pestile številne težave, vendar je bil njihov kemijski laboratorij vseeno zgledno opremljen, tako da lahko z gotovostjo trdimo, da je tedanja osnovna laboratorijska opremljenost prekašala celo nekatere kemijske kurikule današnjih šol.

Tako se vedno znova potrjuje rek, da je zgodovina naša učiteljica, s čimer želimo povedati, da bi lahko bila preučevana letna šolska poročila – Idrijska Izvestja – po koristnosti in natančnosti svojih informacij zgled tudi današnjim letnim šolskim poročilom.

Viri

- Zgodovina Slovencev. Cankarjeva založba, Ljubljana 1979.
- Vlado Schmidt: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I, II, III. Delavska enotnost, Ljubljana 1988.
- Jože Ciperle, Andrej Vovko: Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja. Slovenski šolski muzej Ljubljana, Ljubljana 1987.
- Janez Kavčič: Prva slovenska realka (Idrija 1901–1926). Mestni muzej Idrija, Idrija 1987.
- Janez Kavčič: Spodnja Idrija. Založba Bogataj, Idrija 1996.
- Slavica Pavlič: Zgodovina idrijskega šolstva. Založba Bogataj, Idrija 2006.
- Mihael Arko: Zgodovina Idrije. Katoliška knjigarna v Gorici, Gorica 1931.
- Sonja Pavšič: Razvoj pouka kemije na Slovenskem do prve svetovne vojne. Doktorska dizertacija, Ljubljana 1984.
- Natalija Holc, Sveti Helena: Zgodovina kemijskega šolstva v Mariboru. Raziskovalno delo, Maribor 1989.
- Jože Ciperle: Gimnazije na Slovenskem v letu 1848 ter njihov razvoj do leta 1918. RŠS, Ljubljana 1979.
- Slavica Pavlič: Slomšek in slovensko šolstvo. 130 let visokega šolstva v Mariboru. Mohorjeva družba, Celje 1991.
- Slovenski biografski leksikon A–L, uredila Izidor Cankar in Franc Ksaver Lukman s sodelovanjem uredniškega odbora, založila Zadruga gospodarska banka, natisnila Jugoslovanska tiskarna v Ljubljani, Ljubljana 1925–1932.
- Primorski slovenski biografski leksikon, uredil uredniški odbor, izdala Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1974 (1. snopič).
- Primorski slovenski biografski leksikon, uredil Martin Jevnikar, izdala Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1985 (11. snopič).
- www.e-lookout.com>idrija.htm, 8. 10. 2008.
- www.ssolski-muzej.si, 10. 7. 2004.
37. Idrijsko Izvestje od šol. leta 1901/02 do 1919/20.

Povzetek

Prispevek prinaša nekatere odgovore na vrsto raziskovalnih vprašanj, ki zadevajo razvoj idrijskega šolstva s posebnim poudarkom na obdobju realke. Izhajajoč iz podatkov idrijskih Izvestij kot ključnega dokumenta opravljene raziskave so informativno predstavljeni trije didaktični parametri naravoslovnega izobraževanja, in sicer predmetnik, učna vsebina in delež pouka aktualnih naravoslovnih predmetov (prirodopisa, fizike, kemije in mineralogije). Bolj poglobljeno pa je predstavljeno izvajanje realčnega pouka kemije, in sicer analiza predmetne vsebine in opremljenosti kemijskega laboratorija, naštetih so učbeniki, ki so bili tedaj v rabi, in navedeni učitelji kemije iz obdobja prve slovenske realke.

Ključne besede:

učni načrt, vsebina naravoslovnih predmetov, vsebina kemije, učitelji kemije, kemijski laboratorij, kemijski učbeniki

Abstract

This contribution includes some answers to a set of research questions concerned to stimulative development of Idrija schools. Resulting from the s.c. »Idrijska Izvestja«, as a key document of performed research there are three didactic parameters presented on informative manner like the following: the syllabus of secondary modern school, the didactic contents, and the percentage of natural subjects (natural science, physics, chemistry and mineralogy). More thoroughly is presented a performing: of college chemistry classes, namely the analysis of subject contents and laboratory equipment, then topical chemistry student books, used at that period are listed, as well as the teachers of chemistry who operated at The first Slovene secondary modern school

Keywords:

syllabus, contents of natural science subjects, contents of the subject chemistry, chemistry teachers, chemistry laboratory, chemistry student books.

Avtorici prispevka se zahvaljujeva vsem, ki so pomagali pri raziskovalnem delu in oblikovanju tega prispevka. Zlasti hvaležno sva sprejemali vsako spodbudo in nudeno podporo oz. dostop do potrebnih dokumentov (avtentičnih virov). Posebna zahvala za strokovno pomoč gre prof. Janezu Kavčiču in Mestnemu muzeju Idrija, še posebej univ. dipl. etnologinji Mirjam Gnezda.

Opombe

- Slavica Pavlič, Zgodovina idrijskega šolstva, Založba Bogataj, Idrija 2006, str. 7 (dalje: Pavlič, Idrijsko šolstvo).
- Pavlič, Idrijsko šolstvo, str. 7.
- Vlado Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I, Delavska enotnost, Ljubljana 1988, str. 163, (dalje: Schmidt, Zgodovina šolstva 1).
- Janez Kavčič, Prva slovenska realka, Mestni muzej Idrija, Idrija 1987, str. 14 (dalje: Kavčič, Prva realka).
- Prav tam, str. 17, 18.
- Prav tam, str. 22–24.
- Prav tam, str. 25, 26.
- Prav tam, str. 27–29.
- Prav tam, str. 34, 35.
- Idrijska Izvestja od 1901 do 1920.
- Prav tam.
- Prvo Izvestje (1901–1902), str. 38.
- Drugo Izvestje (1902–1903), str. 52.
- Peto Izvestje (1905–1906), str. 41.
- Pojasnilo avtoric.
- Šesto Izvestje (1906–1907), str. 37.
- Tretje Izvestje (1903–1904), str. X.
- Četrto Izvestje (1904–1905), str. 31, 32.
- Šesto Izvestje (1906–1907), str. 38.
- Peto Izvestje (1905–1906), str. 5–17.
- Osmo Izvestje (1908–1909), str. 37, 38, 39.
- Deveto Izvestje (1909–1910), str. 17–20.
- Deseto Izvestje (1910–1911), str. 18–19.
- Enajsto Izvestje (1911–1912), str. 32, 33.
- Četrto Izvestje (1904–1905), str. 32.
- Idrijska Izvestja od 1905 do 1920.
- Tretje Izvestje (1903–1904), str. XXII, XXIII.
- Idrijska Izvestja od 1901 do 1920.

VELIKI TEKTONSKI POJAVI NA IDRIJSKEM

Uvod

Leta 2009 smo v okviru projekta Vključitve geološke dediščine v podeželski turizem na območju porečja Idrijce izvedli podroben popis geološke dediščine v Občini Idrija. Pri tem smo izhajali iz dobrega poznavanja geološke zgradbe območja ter iz obstoječega inventarja in seznama naravnih vrednot Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine iz Nove Gorice. Evidentirana geološka dediščina je osnova za nadaljnje delo na področju ohranjanja dediščine, izobraževanja in geoturizma. Izbrane in opisane točke so temeljne geološke znamenitosti naše občine. V letošnjem letu nadaljujemo s projektom Geološke poti, ki vključuje izbor najpomembnejše geološke dediščine ter povezovanje le-te v tematske poti. Oba projekta je prijavil Rudnik živega srebra Idrija v okviru Geoparka Idrija in sta bila delno sofinancirana iz sredstev Evropskega sklada za razvoj podeželja in RS v okviru 4. osi (LEADER) PRP 2007-2013. Poleg povezovanja z lokalnim prebivalstvom je bila posebna pozornost posvečena izobraževanju šolske mladine.

Idrijsko področje ima veliko pomembnih in zanimivih geoloških pojavov, zato vseh opisov ni mogoče objaviti v tej številki Idrijskih razgledov. Načrtujemo, da bomo s predstavitvami nadaljevali v naslednjih številkah.

Naravne znamenitosti so posledica geološke zgradbe nekega ozemlja, neprekinjeno potekajočih geoloških dogodkov in zunanjih naravnih sil. Seveda enako velja za naravne znamenitosti na Idrijskem. Za razumevanje nastanka in razlago današnjega stanja pojavov je torej vsekakor treba razumeti in poznati tudi nekaj osnovnih geoloških pojmov. Pri tem pa nastajajo težave, saj velja splošno mnenje, da so taki ali drugačni geološki članki težko razumljivi. Gotovo je res, da znanje, ki ga ne uporabljamo stalno, hitro izpuhti. Podobno je tudi z geološkim vedenjem, ki ga prinesemo iz šolskih klopi. Vendar bi nastale podobne težave tudi z razumevanje članka s področja rudarstva, metalurgije, kemije, ekonomije itd. Seveda pri opisu geoloških pojavov ne moremo ostati na

nivoju znamenitega idrijskega stopnjevanja »písk, šudar, kamn, bant, kvatrac, skala« ali na primer pri nekdanjem znančevem poimenovanju 'konglomerata' z idrijskim »zlimanim šudrom«. Razumevanje pojma »zliman šuder« za Idrijčana res ni problem; če zapišem 'konglomerat', pa je vendarle potrebno vedeti, da je kamnina sestavljena iz 'zlepljenih prodnikov'. Kakorkoli, tudi pri pisanju povsem poljudnih člankov nikakor ne moremo brez strokovnih pojmov, zato smo ob tekstu pripravili slovarček pogosto uporabljenih geoloških izrazov.

Slovarček

Geološka časovna razčlenitev, geološka zgodovina. Razčlenitev Zemljine zgodovine v obliki stolpca, iz katerega so vidna imena posameznih geoloških obdobj in njihovo trajanje v milijonih let. Prikazana je še starost kamnin, ki jih najdemo na Idrijskem. (sl.1)

Prelom. Razpoka v zemeljski skorji, vzdolž katere je prišlo do premikanja kamninskih blokov. Ločimo: (a) *zmične*, (b) *normalne* in (c) *reverzne prelome*. Nastajajo pri različnih napetostnih stanjih v zemeljski skorji. Premiki ob njih so lahko neznatni, lahko pa dosega desetine kilometrov. (sl.2)

Narivanje, nariv. Proces postopnega premikanja (porivanja) večje gmote kamnin na druge kamnine zaradi močnih bočnih pritiskov ob položni prelomni ploskvi, ki jo imenujemo *narivna ploskev*. Iz priložene skice je razvidno (sl. 3), da zaradi bočnih pritiskov kamnine postopno počijo ali pa se najprej nagubajo tako, da dobi del plasti lahko celo *obrnjeno lego* (obrnjene so na 'glavo' – spodaj najmlajše, zgoraj najstarejše, kar imenujemo inverzna lega) in šele nato počijo. Oblikuje se položna narivna ploskev, po kateri kamnine drsijo in postopno prekrijejo nižje ležeče kamnine. Na tak način pridejo ponavadi starejše kamnine na mlajše, kamnine pa imajo *normalno* (če so ostale v enakem zaporedju kot pred narivanjem) ali *obrnjeno zaporedje* (v primeru predhodnega gubanja). Premiki so lahko majhni, lahko pa so dolgi več deset ali celo več sto kilometrov. (sl. 3)

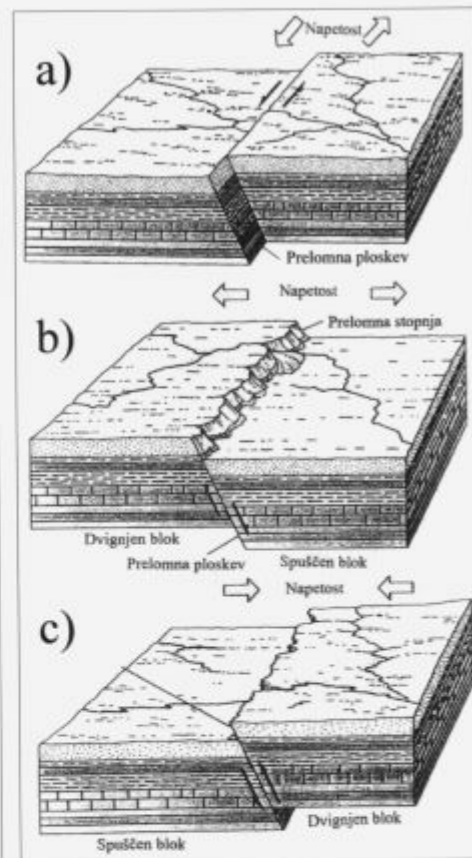
Narivna enota. Narinjeni paket kamnin.

Običajno je z zgornje in spodnje strani omejen z narivno ploskvijo. Če je narinjeni paket sorazmerno majhen, ga imenujemo *luska*, sicer *pokrov*.

Vek	Perioda	Epoha	Absolutna starost v milijonih let
NOVI ZEMELJSKI VEK KENOZOIK	KVARTAR	HOLOCEN	0,01
		PLEISTOCEN	2,6
	TERCIAR	PLIOCEN	5,3
		MIOCEN	23
		OLIGOCEN	34
		EOCEN	56
		PALEOCEN	65
		KREDA	145
	SREDNJI ZEMELJSKI VEK MEZOZOIK	JURA	201
		TRIAS	251
STARI ZEMELJSKI VEK PALEOZOIK	PERM	299	
	KARBON	359	
	DEVON	416	
	SILUR	444	
	ORDOVICIJ	488	
	KAMBRIJ	542	
	PREDKAMBRIJ	čez 5000	

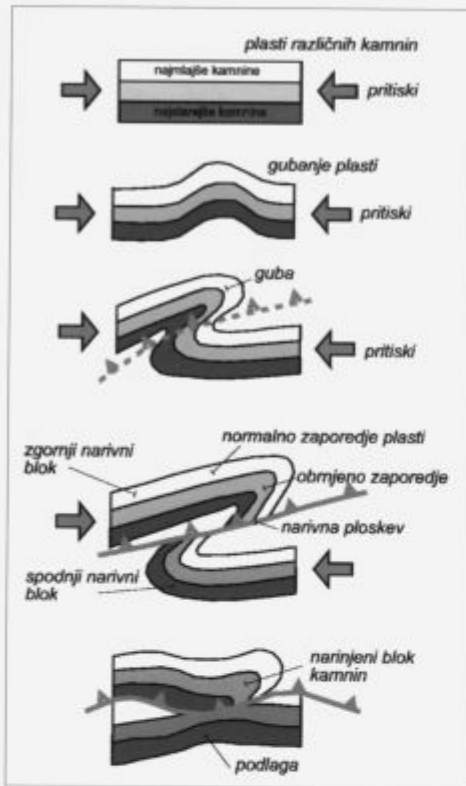
starost kamnin na Idrijskem

Slika 1: Geološka časovna lestvica

Slika 2: Različni prelomi in premiki blokov ob njih

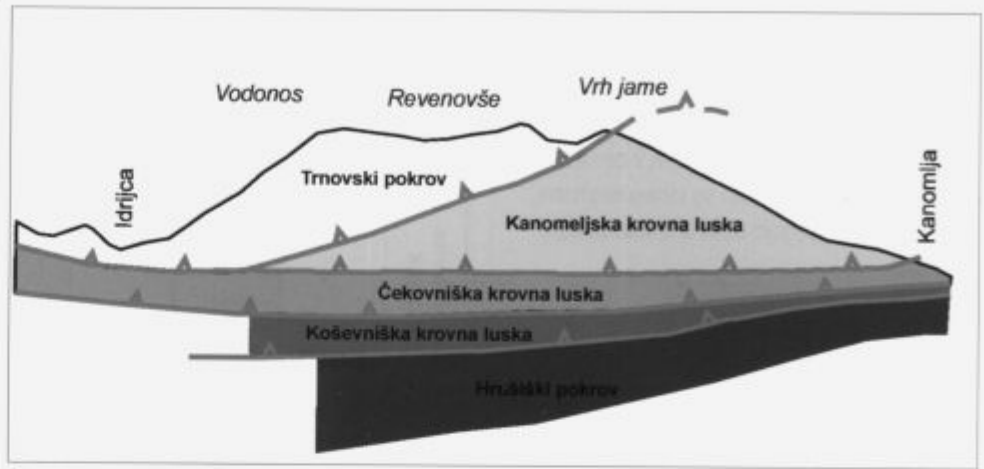
Narivna zgradba idrijskega ozemlja. Idrijsko ozemlje je zgrajeno iz petih narivnih enot, ki si sledijo druga nad drugo. (sl. 4) Poimenovane so po območjih, kjer so najbolj značilno razvite in lepo vidne. V podlagi leži tako imenovani *Hruški pokrov*, prekrivajo ga kamnine *Koševniške krovne luske*, sledijo kamnine *Čekovniške krovne luske*, nad njimi leži kamninsko zapleteno zgrajena *Kanomeljska krovna*

Slika 3: Potek narivanja in nastanek narivne zgradbe

laska, vse pa prekriva plast Trnovskega pokrova. (sl. 4)

Tektonsko okno (sl. 5 in sl. 6). Na ozemlju, zgrajenem iz več narivnih enot, ki ležijo druga vrh druge, se lahko oblikujejo različna tektonska okna. V primeru, da erozija odstrani del kamnin najvišje narivne enote in pogledajo na površje kamnine naslednje, nižje narivne enote

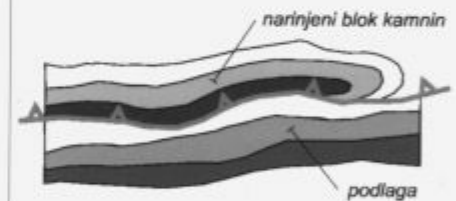

Slika 4: Narivna zgradba idrijskega ozemlja (Čar, 2010)

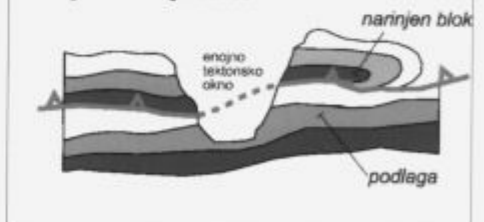
v obliki zaključene površine, govorimo o enojnem tektonskem oknu (na primer: Bevkovo tektonsko okno). Pri tem je torej meja med narivnima enotama (presečna narivne ploskve s površjem) zaključena. Če erozija prereže dve narivni enoti in gledajo na površje kamnine tretje narivne enote, se lahko oblikuje dvojno tektonsko okno. Seveda morata biti pri tem zaključeni obe meji med narivnima enotama. Na podoben način se lahko oblikuje tudi trojno tektonsko okno itd.

Tektonska krpa (sl. 6). O tektonski krpi govorimo takrat, kadar je večina kamnin narinjenega paketa že odstranjena in ostane na nekem območju le še manjši ali večji erozijski ostanek kamnin, ki je okrog in okrog obdan s kamninami nižje narivne enote ali podlage.

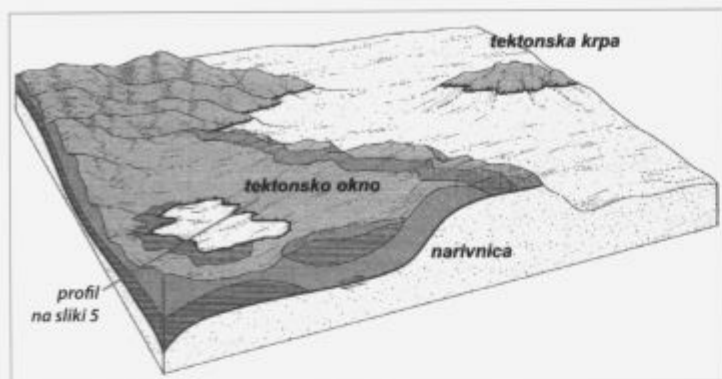
Idrijsko ozemlje pred erozijo

Idrijsko ozemlje danes

Slika 5: Nastanek enojnega tektonskega okna

Slika 6: Tridimenzionalni prikaz tektonskega okna in tektonske krpe (pri nas na primer: Pevc - Pevčeva tektonska krpa).

Tektonska dogajanja na Idrijskem

Idrijsko hribovje ima zelo zapleteno geološko sestavo, a je hkrati v geološkem pogledu tudi eno najbolj raziskanih v Sloveniji (Čar, 2010). Do sredine srednjega triasa (anizij) so v plitvem morskem okolju nastajale enake ali zelo podobne kamnine kot drugod na slovenskem ozemlju. Nato pa so se dogodila velika premikanja v zemeljski skorji, ki so povsem spremenila razmere na površini. Naše ozemlje je bilo pred približno 230 milijoni let presekano s številnimi tudi zelo močnimi prelomi, ki jih danes označujemo kot *triasne prelome*. Ob njih so se deli ozemlja dvigali ali spuščali. Nastale so manjše kopnine s hribi, vmesnimi rečnimi dolinami, močvirji in kotlinami. Ob skupini zelo močnih in globokih prelomov, ki so sekali zemeljsko skorjo, se je oblikoval zapleteno zgrajen tektonski jarek, ki ga imenujemo *Idrijski srednetriasni tektonski jarek*. V njegovem osrednjem delu je nastalo idrijsko živosrebrovo rudišče.

Zgornji trias, jura in kreda so bili čas mirne sedimentacije brez večjih tektonskih pretresov. Na obsežnem in sorazmerno plitvem karbonatnem šelfu (karbonatna platforma) se je odložilo več tisoč metrov kamnin, največ različnih apnencev. Kamnine iz omenjenih obdobji gradijo obsežna območja zahodno in južno od Idrije in celotni Trnovski gozd.

V zadnjih obdobjih geološke zgodovine se je zaradi tektonike plošč naš prostor začel ožiti. Zaradi podirjanje dela afriške plošče pod evropsko so se plasti najprej *nagubale*, nato pa so nastali obsežni *narivi*, ki so različno stare kamnine močno zdobili in temeljito 'premešali' med seboj. V najmlajši fazi alpske orogeneze so nastali še številni prelomi, med njimi tudi Idrijski in Zalin prelom, ki so še dodatno pretrli kamnine in zapletli odnose med njimi. Prav različne tektonske cone so predstavljale osnovo za oblikovanje današnjih izrazitih grebenov, globokih grap, sedel in obsežnih izravnjav.

Veliki geološki pojavi na Idrijskem - idrijsko rudišče, prelomi in narivi

Vemo, da je pojem 'velik' močno relativen, zato je potreben kratek komentar. V našem primeru seveda ne bomo govorili o velikih zemeljskih geoloških pojavih, kot so litosferske plošče, afriški tektonski jarek, atlantski šiv itd., pač pa o geoloških objektih, ki so veliki v slovenskem prostoru. Po svojih dimenzijah se lahko raztezajo nekaj ali celo več deset kilometrov ali pa po površini merijo več kvadratnih kilometrov. Ob velikih geoloških objektih in znotraj njih pa se običajno nahajajo 'manjši' geološki pojavi (golice različnih zanimivih kamnin, nahajališča fosilov, izviri itd.), ki so z njimi na tak ali drugačen način povezani.

Idrijsko živosrebrovo rudišče

Prvo mesto med velikimi geološkimi pojavi vsekakor pripada svetovno znanemu in pomembnemu *idrijskemu živosrebrovemu rudišču*. Svetovno znano je predvsem zaradi načina nastanka, izjemnih bogatih sedimentnih rud, velike količine samorodnega živega srebra in nič manj zaradi nenavadnega preoblikovanja v današnje izjemno zapleteno stanje. Tako ekonomski kot naravoslovno-kulturni pomen idrijskega živosrebrovega rudišča presegata nacionalni okvir in sta danes pomemben del evropske naravoslovne in tehnične dediščine. Ker pa je bilo v zadnjih letih o idrijskem živosrebrovem rudišču veliko napisanega, tudi v poljudni obliki, že zapisanega ne bomo ponavljali. Bralce le opozarjamo na tekst o rudišču, ki je bil pripravljen za dosje Unesco (Dossier, 2008), zahtevnejše bralce pa na študijo k novi geološki karti (Čar, 2010).

Idrijski prelom

Najmočnejši prelom na Idrijskem in eden največjih, ki sekajo Slovenijo, je znameniti *Idrijski prelom*, ki poteka mimo Godoviča skozi Ljubevško dolino in Idrijo, čez Kanomeljsko Razpotje, po dolini Kanomlje in čez Oblakov Vrh dalje proti severozahodu. Idrijski prelom seka celotno Slovenijo in je lepo viden tudi na satelitskih posnetkih. Upravičeno ga torej prištevamo med naše največje in pomembne naravne in geološke znamenitosti, vendar ga na tem mestu prav tako ne bomo obravnavali. Marca naslednje leto bo namreč minilo 500 let od izjemno močnega potresa, ki se je zgodil ob Idrijskem prelomu. Ob tej priložnosti bodo na posebnem posvetu strokovnjaki povedali 'vse o Idrijskem prelomu', podatki pa bodo v člankih objavljeni v Idrijskih razgledih.

Zalin prelom

Medtem ko je Idrijski prelom že splošno znan tektonski pojav ne samo v Idriji, ampak v širšem slovenskem prostoru, je Zalin prelom skoraj neznan. To je pravzaprav nenavadno, saj je tudi Zalin prelom velik in pomemben in ima regionalni značaj. Še posebej pomembna je njegova vloga pri oblikovanju morfologije terena v okolici Idrije in dalje proti jugovzhodu ter pri ohranitvi idrijskega rudišča.

Zalin prelom se odcepi od Idrijskega preloma na Kanomeljskem Razpotju (sl. 9 in sl. 10). Poteka po zahodnem obrobju travnikov pod Češnjico, čez sedlo med Pulfturnom in Kresom, čez Vojskarsko cesto in skozi Grapo po Špiklnovem grabnu, nato med Tičnico in Gladkimi skalami do Podroteje

in dalje čez Zagodov vrh in Zalo do Šebalka pri Godoviču. Vendar se prelom tu ne zaključuje. Podrobneje smo ga pregledali do Novega sveta, sicer pa se nadaljuje skozi Hotenjsko podolje čez Planinsko polje in dalje proti jugozahodu.

Nad vse zanimivo je, da je Zalin prelom v okolici Idrije na poseben način ugotovil in izrisal že znani rudniški jamomerec in kartograf Jožef Mrak na svoji preprosti 'geološki karti' iz leta 1765. Seveda so imeli takrat še zelo 'meglene' predstave o tektoniki, pri kamninah pa so ločevali le nekaj osnovnih različkov. Mrakov izris 'prelomne cone' zato nikakor ni bil zavestno dejanje, ki bi bilo posledica znanja tektonike! Poudariti je namreč treba, da Zalin prelom na predelu med Kanomeljskim Razpotjem in Podrotejo skoraj na vsej dolžini loči kompaktno spodnjekredne apnenice od pisanih triasnih kamnin, predvsem dolomitov. Zaradi velikih razlik v mehanskih lastnostih omenjenih kamnin je stik med njimi morfološko zelo dobro viden. Preskoki med apnenci in dolomiti so ostri in izraziti. V pretrtih kamninah so oblikovana sedla (na primer sedlo med Tičnico in Gladkimi skalami) in ozke, strme grape (Špiklnova grapa). Iz tega izhaja, da se je Mrakov izris opiral na ločevanje različnih kamnin, ki so bile za rudnik sila pomembne. Narisal je potek dobro vidnega stika med trdim apnencem, ki predstavlja neorudeno podlago rudišča, in 'ostalimi' mehkejšimi kamninami, ki gradijo rudišče in bi bili zato lahko tudi orudeni. Na karti je potek stika označen z rdečimi črkami B, v legendi pa ga je tudi opisal: »Dimasta (siva!) apnenčeva kamnina v podlagi

(mišljeno – v podlagi rudišča, J. Č.), ki poteka iz Zale čez Gladke skale in Gačnik, mimo cesarsko-kraljevega gradu Gewerkenegg in se nadaljuje ob potoku Kamanajs proti Češnikarju.« (sl. 7)

V okolici Idrije je Zalin prelom torej vseskozi terensko zelo izrazit. Od Godoviča dalje poteka po apnencih in je morfološko nekoliko manj viden, vendar se v prelomni coni nizajo pravilne in izjemno globoke vrtače.

Kako velik pomen za oblikovanje terenov imajo prelomi in njihove prelomne cone, je lepo vidno v Podroteji. Če se postavimo na most v Podroteji in se ozremo proti Zagodu in Idriji, opazujemo na levi strani Idrije izravnavo Stare Mejce in položno pobočje proti Čerinu, na desni strani Idrije prodišče, nato pa sicer nekoliko strmejše, vendar prijazno travnato pobočje okrog Zagoda. Pri zasuku za sto osemdeset stopinj se tik pred nami dvigne huda strmina Roteje s Ključi, ki jo na eni strani seka soteska Zale, na drugi pa ozka dolina Struga. Vzrok za neobičajno hitro spremembo oblikovanosti terena je Zalin prelom, ki se spusti s sedla med Gladkimi skalami in Tičnico, prečka Idrijo in Zalo prav pri podrotejskem mostu in se nadaljuje v grabnu za stavbo cestne baze. Terene proti Zagodu in Idriji gradijo mehkejše in tektonsko pretrte triasne kamnine, strmine Ključev, Zale in Struga pa bistveno trši in manj pretrti spodnjekredni apnenci. Zaradi premikov ob Zalinem prelomu se torej stikajo zelo različno stare kamnine, ki se močno razlikujejo po odpornosti proti eroziji. V Strugu Idrija le z veliko težavo pogloblja ozko dno, na drugi strani preloma pa si je

ustvarila široko, prijazno dolino.

Naj opozorimo še na odločilen pomen Zalinega preloma za nastanek vodnih razmer v Podroteji. Ob Zalinem prelomu (prelomna cona) so manj trdne triasne kamnine povsem zdrobljene v širokem pasu in segajo globoko v notranjost. Pretrte kamnine so neprepustne in tvorijo vodno pregrado, ob kateri so se oblikovali posebni vodni pogoji in seveda tudi močni in slikoviti Podrotejski izviri.

Zalin prelom je sorazmerno mlad in nima nikakršne povezave z nastankom idrijskega rudišča. Vendar idrijskega rudišča – pri enakih geoloških pogojih, kot jih opazujemo danes – že zdavnaj ne bi bilo več, če ne bi bilo Zalinega preloma. Trditev sloni na dejstvu, da je Zalin prelom v osnovi 'normalni prelom' (glej sliko 2), kar pomeni, da so se ob njem nekateri bloki spuščali, drugi pa zaostajali. Za razumevanje vloge Zalinega preloma pri ohranitvi idrijskega rudišča moramo poznati splošne geološke razmere v tako imenovanem *rudiščnem bloku*, ki obsega predel med Nikovo na severozahodu in Čerinom na jugovzhodni strani. (sl. 9) V *podlagi* rudišča ležijo apnenci, prav taki, kot jih opazujemo danes na območju Gladkih skal, nad njimi sledi *rudišče* z orudenimi kamninami, prekrivajo pa jih neorudene kamnine Smukovša, Poljanca in Čerina (*krovnina rudišča*). Davno preden je nastal Zalin prelom in je erozija oblikovala današnje stanje, se je rudiščni blok razprostiral še naprej proti zahodu in jugozahodu, torej nad današnjimi *blokom Gladkih skal*. Ob nastanku Zalinega preloma se je severovzhodni *rudiščni blok* med Zalinim in Idrijskim prelomom spustil za več sto metrov,

Slika 7: Potek stika apnenca in drugih kamnin (Zalin prelom!!) označen s črko B na Mrakovi karti iz leta 1765

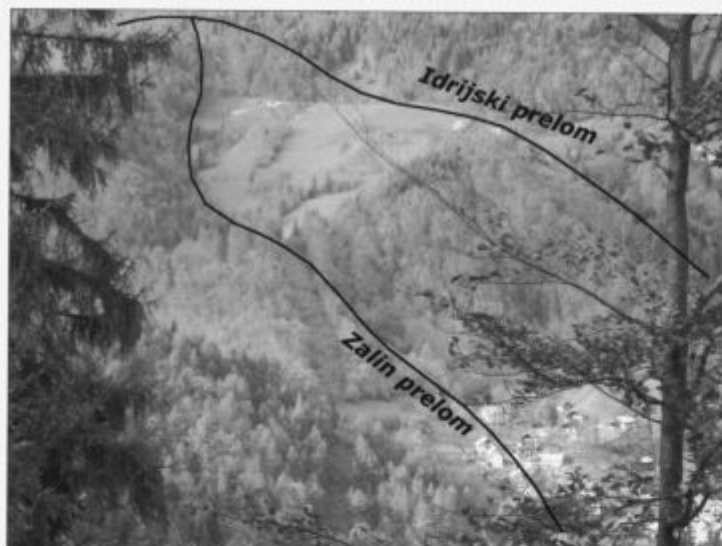
jugozahodni blok Gladkih skal pa zaostal. V naslednjih milijonih let je na dvignjenem bloku Gladkih skal erozija odstranila jalove krovninske plasti in orudene kamnine rudišča in na površje je pogledal sivi spodnjekredni apnenec, ki predstavlja – kot smo že omenili – podlago rudišča. V močno spuščanem rudiščnem bloku med Nikovo in Čerinom na eni ter Idrijskim in Zalinim prelomom na drugi strani pa se je k sreči ohranil. (sl. 9) O opisanih dogodkih pričajo tektonske cinabaritne zmečkanine ob Zalinem prelomu, ki ostro zaključuje rudišče z južne in zahodne strani.

Za zaključek omenimo, da bi bilo

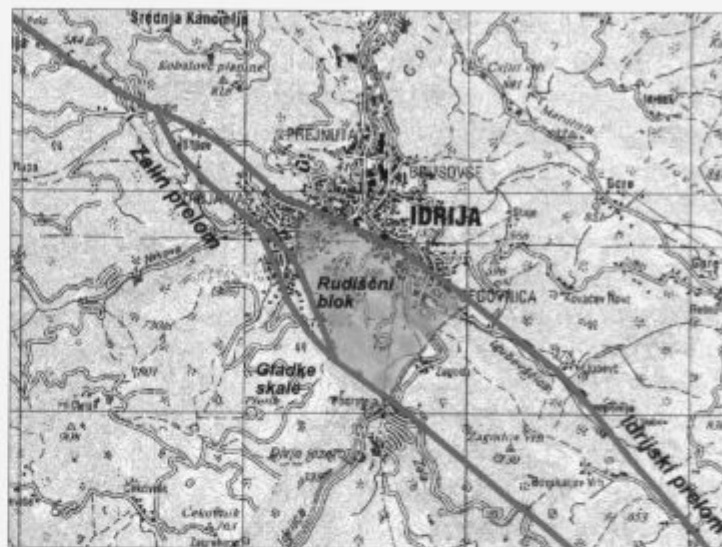
vsekakor nadvse zanimivo slediti Zalinemu prelomu od Novega Sveta dalje po Hotenjskem podolju mimo Kalc in ugotoviti, kakšno vlogo je imel prelom pri nastanku Planinskega polja.

Enojno Bevkovo tektonsko okno

Idrijska tektonska okna so manj poznani in redkeje predstavljeni veliki geološki pojavi. Enojno Bevkovo tektonsko okno leži v dolini Nikove. Ime je dobilo po lokaciji Pri Bevku, zadnji hiši v dolini Nikove z idrijske strani. Na jugozahodni strani se pričinja pri Jami pod Kačjim gradom in se razteza do Zalinega preloma v Idriji, tako da zajema še zgornji

Slika 8: Pogled z Gladkih skal na potek Zalinega preloma med Razpotjem in Idrijo. Foto: Jože Čar

Slika 9: Potek Zalinega in Idrijskega preloma v širši okolici Idrije in lega rudišnega bloka (Čar, 2010)

del Skirce in Vojskarske ceste vse do blokov v Beblerjevi ulici.

V strugi Nikove gledajo na površje plastnati svetlosivi do temnosivi zgornjekredni apnenci s preseki tako imenovanih rudistnih školjk. Prav zato kamnino največkrat poimenujemo kar rudistni apnenec. Nekaj skromnih presekov rudistov opazimo ob glavni cesti proti Bevku in ob stari poti od Bevka proti Skirci, vendar so ti ostanki res le za poznavalce. Sicer pa najdemo imenitne preseke rudistnih školjk tu in tam v strugi Nikove, še posebno lepo pod Podobnikovo hišo, kjer jih je opazil že geolog M. V. Lipold v petdesetih letih devetnajstega stoletja.

Nad zgornjekrednim rudistnim apnencem ležijo značilno sivozelenkasto

obarvane flišne kamnine, ki so najmlajše kamnine na Idrijskem. Stare so »le« okrog 50 do 60 milijonov let. (sl. 1) Fliš sestavljajo muljevci, laporovci in kremenovi peščenjaki z redkimi lečami konglomerata. Tu in tam so v laporovce vložene leče apnenčevih peščenjakov s številnimi ostanki luknjičark numulitin. Fliš lahko opazujemo na večih mestih od Bevka ob cesti proti Slanicam, najlepše pa v strugi Nikove pri Jami pod Kačjim gradom. (sl. 11) Tu so zaradi tektonike kamnine močno pretrte. Lepše golice fliša pa najdemo v kar hudih strminah na levem in desnem pobočju Nikove.

Z gornje strani so flišne kamnine odrezane z naravno ploskvijo, ki prečka strugo Nikove pri Jami pod Kačjim gradom (sl. 11) in se po levem in desnem pobočju

grape potegne do Idrije, kjer se zaključi ob Zalinem prelomu. (sl. 10) Ob njej so bili na fliš narinjeni apnenci naslednje narivne enote (Koševniška krovna luska). Narinjeni apnenci so spodnjekredne starosti in so torej za vsaj okrog 40 milijonov let starejši od spodaj ležečih flišnih kamnin. Lega starejših plasti na mlajših je pravzaprav osnovna značilnost idrijskega ozemlja in splošna značilnost vseh ozemelj, ki so zgrajeni iz narivnih enot. V narinjenih plasteh prevladujejo temnosivi bituminozni apnenci z redkimi vložki dolomita. Na redkih mestih najdemo v apnencu ostanke školjk rekvienij, zato geologi spodnjekredni apnenec največkrat poimenujemo kar rekvienijski apnenec. Višje v strugi Nikove, pod zaselkom Nikova, spodnjekredni apnenec že prehaja v skoraj

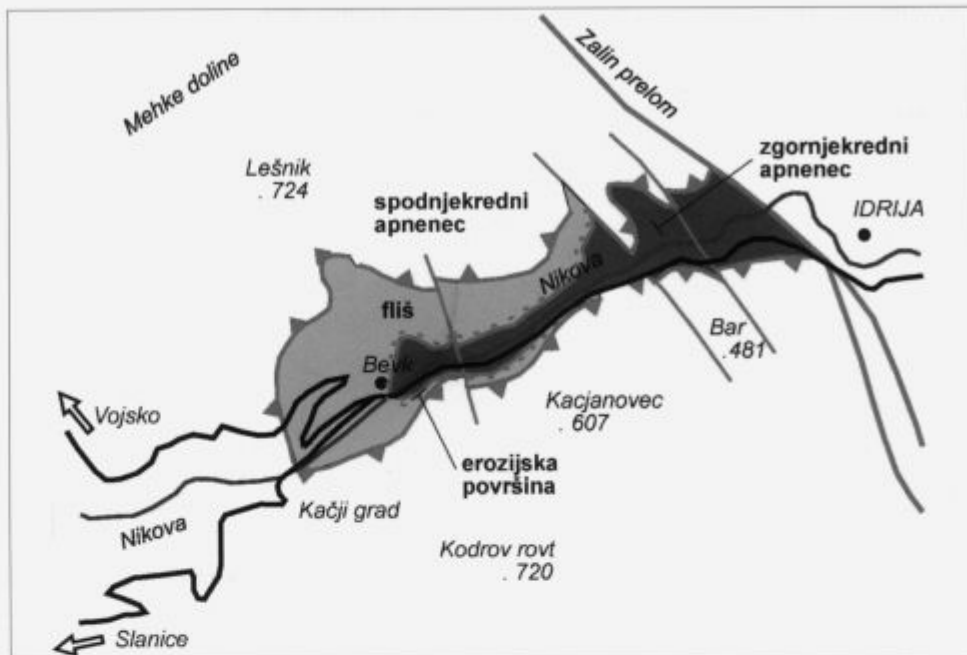
beli zgornjekredni apnenec.

Debelina narinjenega rekvienjskega apnenca je največ 300 m, sicer pa manj. Zaradi narivanja so apnenci močno zdrobljeni, tako da običajno ne opazujemo plasti, ampak le različno velike bloke. Prekrivajo jih zgornjetriasni dolomiti naslednje narivne enote (Čekovniška krovna luska).

Pri Idriji so bile ob narivanju flišne kamnine iztisnjene, zato so zgornjekredni apnenci podlage (Hrušiški pokrov) v neposrednem stiku s spodnjekrednimi apnenci (Koševniška krovna luska). V takih primerih je narivna ploskev težko opazna in na videz neznatna. Ker so flišne kamnine neprepustne, je ob narivni ploskvi nastalo tudi več izvirov.

Bevkovo enojno tektonsko okno je sorazmerno majhno in si ga lahko ogledamo v dobri uri. Na več mestih je narivna ploskev lepo vidna, ob njej pa zaradi premikanja ob narivni ploskvi močno zdrobljene flišne kamnine. Ob poti med Idrijo in Bevkom ob cesti si na levi in desni strani Nikove lahko ogledamo spodnjekredni in zgornjekredni apnenec in vmesne flišne kamnine. Še posebej imenitna pa je golica v strugi pod Kačjim gradom, kjer je vidna prelomna ploskev in nad njo ležeči starejši spodnjekredni apnenec, pod narivno ploskvijo pa ležijo močno pretрте flišne kamnine. (sl. 11)

Lep pogled na zgornji del tektonskega okna se odpira s 'prižnice' na Kačjem gradu (ob Mačkovi poti proti Hlevišam), z Lešnika pa na srednji in spodnji del, vendar le v času, ko listje odpade. Prav zanimiv pogled na

Slika 10: Bevkovo tektonsko okno (Čar, 2010)

spodnji del Bevkovega tektonskega okna se nam nudi tudi od Kobala.

Enojno tektonsko okno Strug

Enojno tektonsko okno Strug se nahaja v Strugu v dolini Idrijce, od tod tudi ime. (sl. 12) Po geološki sestavi in nastanku je pravzaprav enako kot Bevkovo tektonsko okno, zato ne bomo ponavljali splošnih geoloških podatkov, ki smo jih že zapisali. Je pa tektonsko okno Strug prostorsko težje obvladljivo, saj je precej večje od Bevkovega tektonskega okna. Ogledujemo in spoznavamo ga lahko le po delčkih. Opozorili bomo na nekaj najzanimivejših golic.

Narivnica seka strugo Idrijce malo nad Vojkovo ploščo, vendar je tu ne vidimo, saj je

prekrita z velikimi apnenčevimi podornimi bloki. Na desni strani Idrijce se dvigne visoko pod rob izravnave Idrijskega Loga, na levem pa pod zagrebenški rob Struga. Na desni strani se narivnica v strmem pobočju med tretjim in četrtem »žaunfam« sorazmerno hitro spusti do glavne ceste (sl. 13) in se nato pod jezom pri Kobilu združi z narivnico z levega pobočja. Narivnica je torej v Strugu lepo zaključena in tvori veliko elipso. To je pravzaprav temeljni razlog, da razmere v Strugu označimo kot tektonsko okno. (sl. 12)

Dno struge Idrijce med Kobilom in Vojkovo ploščo gradijo debeloplastnati zgornjekredni rudistni apnenci svetlo sive do sive barve s številnimi ostanki rudistov. Pozornejši opazovalci bodo skromnejše

Slika 11: V strugi Nikove pod Kačjim gradom je vidna narivna ploskev. Spodaj ležijo flišne kamnine, nad njo pa starejši spodnjekredni apnenec. Foto: Jože Čar

Slika 12: Enojno tektonsko okno Strug (Čar, 2010)

preseke rudistov opazili že takoj na začetku stare poti proti Idrijski Beli pri Kobili. Nikakor pa jih ni mogoče zgrešiti v stenah okrog Vojkove plošče in v strugi Idrijce. Celih in dobro ohranjenih školjk ne dobimo zlahka, največkrat vidimo le različne preseke.

Paleocensko-eocenske flišne kamnine, ki so bile odložene na zgornjekredne apnence, lahko imenitno opazujemo v kamnolomu le nekaj deset metrov od jezera pri Kobili ob stari poti proti Idrijski Beli. Tu najdemo flišne zelenkastosive glinavce in laporovce z značilnim iverastim razpadom ter različne peščenjake. Kamnine se med seboj menjavajo. Če nadaljujemo pot po stari cesti proti Beli, opazimo le nekaj metrov pred odcepom steze proti Pšenku v steni nad

potjo neobičajen konglomerat. Kamnina je sestavljena iz do 60 cm velikih zaobljenih blokov apnenca, zato jo imenujemo *apnenčev blokovni konglomerat*. Konglomerat je najstarejša flišna kamnina in jo drugod na Idrijskem ne najdemo. Na desnem bregu pod jezero pri Kobili in ob glavni cesti nasproti jezera so drobnozrnati peščenjaki. V njih najdemo tu in tam kar številne preseke luknjičark – numulitin. Ponekod je fosilov zelo veliko in takim kamninam rečemo *numulitne breče*. V Strugu ob glavni cesti na desnem bregu Idrijce nad prvim »žaufom« so flišne kamnine iztisnjene in ob narivnem stiku se srečata zgornjekredni apnenec podlage (Hruški pokrov) in spodnjekredni apnenec narinjenih kamnin (Koševniške

kovne luske). (sl. 13)

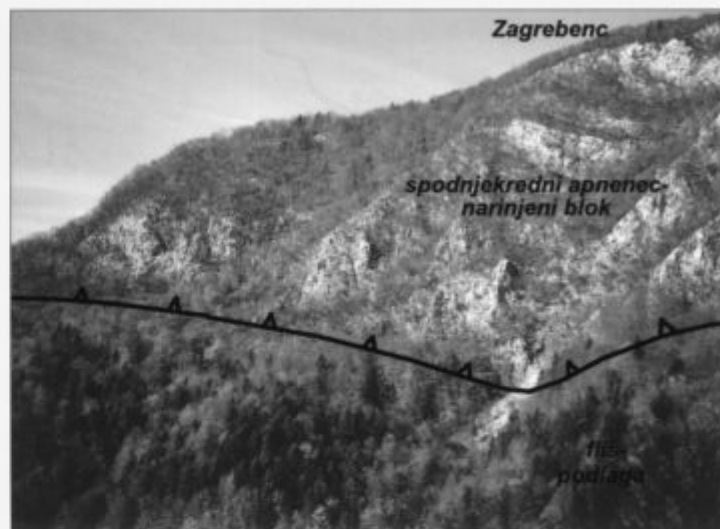
Apnenec, ki je narinjen na fliš, je okrog Divjega jezera in Kobile spodnjekredne, nad mostom k plezališču pa zgornjekredne starosti. Spodnjekredni apnenec najlepše opazujemo okrog Divjega jezera, zgornjekredni apnenec z rudisti pa od 'cigau' mosta proti plezališču vse do Idrijske Bele.

In še ena zanimivost. V opuščnem kamnolomu pri Kobili so pred prvo svetovno vojno kopali laporovce, ki so ga pri idrijskem rudniku uporabljali za izdelavo cementa.

Žal ni z nobenega mesta možen celovit pogled na tektonsko okno Strug. Delni pogledi na dolino Idrijce v Strugu pa se odpirajo s Prižnice pod Zagrebencem in Ravbarske jame. Nadvse zanimivi so

Slika 13: Narivni stik med dvema apnenecema v tektonskem oknu Strug. Foto: Jože Čar

Slika 14: Pogled iz trase 'feldbana' na pobočje Struga pod Zagrebencem. Spodnji zaraščeni del gradijo mehkejši flišne kamnine, zgornji pa trši apnenci. Foto: Jože Čar

tudi pogledi iz 'feldbana' na strmine in zagrebenške apnenčeve stene. (sl. 14)

Bratuševo trojno tektonsko okno

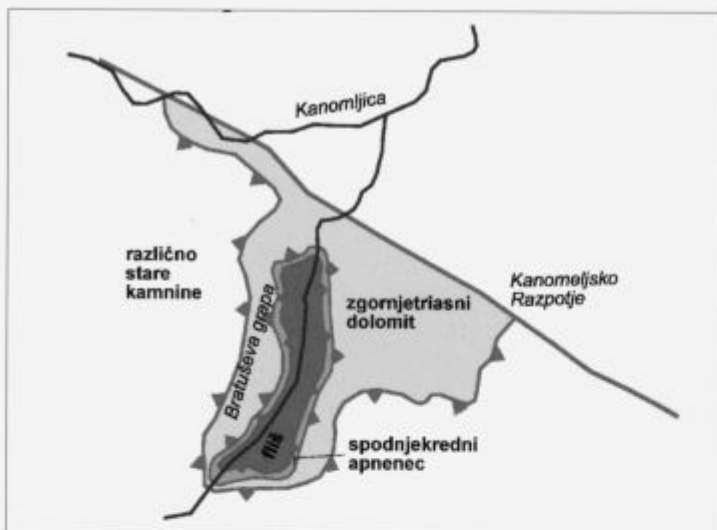
Trojna tektonska okna so zelo redki geološki pojavi, kar velja za celoten južnoalpski prostor. S slovenskega ozemlja sta doslej opisana dva in oba se nahajata na Idrijskem. Prvo Bratuševo trojno tektonsko okno leži v Bratuševi grapi v Spodnji Kanomlji. (sl. 15)

Skladno s tem, kar smo že povedali v slovarčku pod geslom 'tektonsko okno', v Bratuševem tektonskem oknu opazujemo tri narivne pakete kamnin, ki ležijo drug nad drugim. Njihove narivne ploskve se zapleteno vijejo po pobočjih in grapah in se bodisi zaključujejo v obliki elipse bodisi se naslanjajo na cono Idrijskega preloma.

Geološka sestava Bratuševega trojnega tektonskega okna je narobe svet. V globokih, strmih in pogosto težko prehodnih grapah ležijo najmlajše eocenske flišne kamnine idrijskega ozemlja, visoko v pobočjih in grebenih pa najdemo najstarejše, 300 milijonov let stare karbonske skrilavce in peščenjake.

Zanimiva posebnost trojnega tektonskega okna v Bratuševi grapi je, da erozija še ni prerezala flišnih kamnin in ni odkrila pod njimi ležečih zgoranjekrednih rudistnih apnencev, kot opazujemo tako v Strugu kot v Bevkovem tektonskem oknu. Bratuševa grapa (potok!) se v celoti pretaka po zelenkastosivih flišnih kamninah. Plezanje po grapi je dokaj zahtevno, zato pa lahko imenitne golice flišnih kamnin brez truda opazujemo ob cesti od Prekovša proti

Bratušu. Natančnejši opazovalci bodo višje v pobočju odkrili značilne spodmole. Nastali so ob narivnici med flišnimi kamninami in nanje narinjenimi precej starejšimi spodnjekrednimi apnenci (Koševniška krovna luska). Zdrobljene flišne kamnine so bistveno mehkejše kot na njih ležeči apnenci, zato hitro razpadejo in voda jih z lahko odnaša. Tako nastanejo različno veliki 'nadstreški' in pod njimi spodmoli. Nad spodnjekredni apnenec je bila potisnjena obsežna, vendar sorazmerno tanka plošča zgorjetriasnega dolomita (Čekovniška krovna luska), na grebenu med Kanomeljskim Razpotjem in Melanovci pa že najdemo najstarejše kamnine pri nas – permske kamnine in karbonske skrilavce (Kanomeljska krovna luska).

Slika 15: Bratuševa trojno tektonsko okno (Čar, 2010)

Slika 16: Kanomeljsko trojno tektonsko okno. Izrisana je samo najvišja narivna ploskev. (Foto Jože Čar)

Kanomeljsko trojno tektonsko okno

Kanomeljsko trojno tektonsko okno je približno enako veliko kot Bratuševa, vendar po morfologiji še nekoliko bolj zapleteno. (sl. 16) Obsega dno Kanomljice med Mohoričem in kmetijo Na Rovtu ter obsežna pobočja in grape na desni strani Kanomljice v Srednji Kanomlji. V geološkem pogledu je Kanomeljsko trojno tektonsko okno zgrajeno enako kot sosednje Bratuševa: v podlagi ležijo flišne kamnine, nad njimi sledijo spodnjekredni apneneci, nanje je narinjen zgornjetriasni dolomit, ki ga prekriva pisan splet kamnin Trnovskega pokrova. Vendar se okni razlikujeta po debelini posameznih narinjenih kamnin. V Kanomeljskem trojnem tektonskem oknu najdemo skromne zaplate flišnih kamnin le v dolini Belega potoka in v grapi nad Močnikom. Močno pa je odebeljen

nad flišem ležeči spodnjekredni apnenec, v katerem so nastali posebni in zelo zanimivi kraški pojavi, o katerih bomo pisali ob drugi priložnosti.

Viri

- Čar, J., 1998: Geološka dediščina v idrijski občini, elaborat v arhivu ZVNKD Gorica v Novi Gorici.
- Čar, J., 2010: Geološka zgradba idrijsko-cerkljanskega hribovja. Tolmač h geološki karti idrijsko-cerkljanskega hribovja med Stopnikom in Rovtami 1 : 25 000, GZS, Ljubljana.
- Dossier, 2008. The Mercury and Silver Binomial on the Intercontinental Camino Real. Almadén, Idrija & San Luis Potosí. Ministry of Culture of Spain, Republic of Slovenia Ministry of Culture, Permanent Delegation of Mexico to UNESCO, p 405.
- Krajinski park Zgornja Idrija, Strokovne osnove za razglasitev, ZVNKD Gorica, Nova Gorica, februar 1992.
- Mlakar, I., 1969: Krovna zgradba idrijsko-žirovskega ozemlja. Geologija 12, Ljubljana.
- Mlakar, I. & Čar, J.: Geološka karta idrijsko-cerkljanskega hribovja med Stopnikom in Rovtami 1 : 25 000. GZS, Ljubljana.

Placer, L., 1982: Tektonski razvoj idrijskega rudišča. Geologija 25/1, Ljubljana.

Vse risbe je izrisal Rafael Bizjak.

Ivica Kavčič

ZNANI IDRIJSKI ZOBOZDRAVNIK SREČKO NOVAK

V prejšnji številki Idrijskih razgledov (LV – 1/2010) je bil objavljen članek v spomin na leta 2009 preminulega, znanega idrijskega zobozdravnika, Srečka Novaka. Tokrat objavljam razgovor, ki je nastajal postopoma, ob obiskih pri njem in Anici doma, v zadnjih letih njegovega življenja.

Tisti, ki smo Srečka Novaka poznali še iz mladih let, se ga spomnimo kot stasitega mladeniča z atletske postavo, dobrega športnika, plavalca in smučarja ter strogega, natančnega in za kakovost dela brezkompromisno zahtevnega zobozdravnika. Bil je prijeten, iskrih in razgledan sogovornik ter velik poznavalec in občudovalec narave. Moji prvi spomini nanj segajo v čas med drugo svetovno vojno. Nekega poznega pomladnega večera leta 1944 je prišel moj oče Nace iz partizanov domov v Cegovnico zaradi popravila zlomljenega mostička. Mama je takoj šla k Srečku po pomoč. Nanj smo se glede konspiracije lahko povsem zanesli. Prišel je še isti večer, vzel očetu odtis in v dveh dneh uredil vse, kar je bilo treba. Po vojni smo bili njegovi pacienti. Zaradi zastarelih aparatov so bili takrat posegi še posebej neprijetni, a se je trudil, da bi bili manj boleči. Spomnim se, kako me je, medtem ko sem držala usta odprta, večkrat vprašal kaj takega, na kar ni bilo moč samo kimati. »Zakaj me pa spračuješ, saj veš, da me jezi, ker ti ne morem odgovoriti,« sem mu po končanem posegu očitala. »No,

vidiš, pa sem le dosegel svoj namen,« mi je odgovoril. »Sprašujem te prav zato, da bi se jezila in s tem pozabila na bolečino.« Posebej domiselno je znal zamotiti otroke, da so se manj bali. Marija Zajčeva iz Cerknega se spominja, kako je že visoko noseča potrpežljivo čakala v nabitto polni in zadimljeni čakalnici. Ko so se vrata ambulate odprla in jo je zagledal, je kljub gneči ukazal, naj gre takoj naprej, saj da v takem stanju vendar ne more čakati v zakajenem prostoru. Tak je bil, strog in dosleden pri delu, obenem pa občutljiv za stiske drugih. Znal je slikovito pripovedovati o dogodkih iz svoje prakse. Nekaj utrinkov sem zapisala in jih zdaj objavljam tako, kot so nastajali, v obliki razgovora.

Rodil si se leta 1920 Pod Gorami v Idriji (Gregorčičeva 27) očetu Pavlu Novaku, rudarju, in materi Lini, rojeni Gantar. Kako se spominjaš svojih otroških let?

Otroška leta sem preživel tako kot vsi drugi rudarski otroci v Idriji. Naše življenje je bilo razpeto med italijansko šolo in takrat še dokaj neokrnjeno naravo. Takoj po končani osnovni in nato srednji pripravljalni šoli

k delu (scuola secondaria di avviamento e lavoro) sem se leta 1934 zaposlil pri zobozdravniku Stanku Didiču. Didič je bil prvi idrijski zobozdravnik, sicer zdravnik splošne prakse z opravljeno dveletno specializacijo iz zobozdravstva na Dunaju. Takrat na medicini namreč še ni bilo posebnega študija stomatologije. Kot zobotehnik je pri njem delal Engelbert Stengl, po materi Slovenec, po očetu pa sudetski Nemec, in Stojan Šepetavec kot učenec zobotehništva. Mene je vzel za razna pomožna dela, a je kmalu ugotovil, da me delo zanima, in me je začel uvajati tudi v stroko. V načrtu je imel, da bi me poslal študirat na Dunaj, a je načrte prekrizala vojna. Največ strokovnih prijemov sem se naučil od zelo sposobnega Stengla. V Italiji, kamor je takrat spadala tudi Idrija, je bilo v veljavi pravilo, da lahko nekdo postane zobotehnik, če dela 4 leta pri zobozdravniku in zobotehniku in naredi nato izpit pred državno komisijo v Rimu. Tak izpit sem uspešno opravil leta 1939. Pri Didiču sem nato delal do vpoklica v italijansko vojsko leta 1940.

Sodelavci iz ambulante Stanka Didiča: z leve proti desni Stojan Šepetavec, Stanko Didič, Engelbert Stengel in Srečko Novak, okrog leta 1936.

Prvi z leve Srečko Novak v vojaški zobni ambulanti v Vidmu leta 1940.

Vojska je torej prekinila tvoje usposabljanje. Po drugi strani pa si, kot večkrat poudarjaš, prav v vojski pridobil nove izkušnje. Nam lahko poveš kaj več o tem?

Razporejen sem bil v veliko vojaško bolnico v Vidmu (Udine). Želel sem seveda delati v saniteti. Pogoji za to pa je bil uspešno opravljen izpit pred vojaško komisijo. Predsednik komisije, po poklicu zdravnik, mi je na izpitu pokazal karabinerja, ki je imel močno oteklo lice in vprašal, kaj bi naredil v takem primeru. Prosil sem, če lahko bolnika pogledam od blizu. Po ogledu sem odgovoril, da ne vidim druge možnosti, kot da bi moža poslali v bolnico. Komisija je bila

z odgovorom zadovoljna in razporedili so me za bolničarja v sanitetni oddelek. Naredil sem še izpit za sanitetnega pomočnika in delal, kar je bilo treba, od čiščenja in drugih zelo preprostih stvari do pomoči pri amputacijah, kar mi je kasneje pri delu zelo koristilo. Razmere so se začele spreminjati, ko je Italija napovedala vojno Veliki Britaniji. Slovenci smo za Italijane postali nezanesljivi. Ker pa sem znal poleg italijanščine in slovenščine še nekoliko nemško, furlansko ter za silo angleško, sem postal še bolj sumljiv. Obdolžili so me, da delam za Intelligence service (angleško obveščevalno službo) in me nameravali poslati v kazensko taborišče

na otok Volcano v Liparih. Rešil me je nek italijanski major, kateremu sem uspešno pozdravil zobobol. Iz hvaležnosti me je vključil v svojo enoto, ki je bila razporejena v Riolutato v Apeninih blizu Bologne (to je vas blizu rojstnega kraja znanega smučarja Alberta Tombe). Daleč od fronte smo vojaki živeli v prijateljskem odnosu z vaščani in celo organizirali zobno ambulanto. Tam sem ostal do kapitulacije Italije 8. septembra 1943 ter se nato vrnil domov. Iz vojske se je vrnil tudi Stanko Didič in v Idriji ponovno odprl ambulanto. Nadaljeval sem delo pri njem. V drugi polovici leta 1944 so me mobilizirali domobranci. Moral sem se zglasiti v idrijskem

Srečko Novak pri delu v zobni ambulanti.

gradu. Od tam sem zbežal in odšel v partizane.

Si se tudi v partizanih vključil v saniteto? Se morda spomniš kakšnega posebnega dogodka?

V času, ko sem bil v partizanih, nisem bil vključen v posebne sanitetne enote, sem pa, kadar je bila le potreba, pomagal ranjenim ali bolnim tovarišem. Posebej mi je ostal v spominu dogodek v Zakrižu nad Cerknim. Nekega dne je nek mlad fant več ur nepremično ležal ob poti skozi vas in ni dajal nobenih znakov življenja. Vprašal sem, kaj da je z njim, pa sem dobil odgovor nadrejenih,

Med lovci LD Krekovše v Idrijski Beli, Srečko Novak tretji z leve. Fototeka Mestnega muzeja Idrija.

naj se ne vtikam v stvari, ki me ne brigajo. A meni ni bilo vseeno in nisem odnehal. Poiskal sem dva tovariša in fanta smo odnesli v hišo. Slekkel sem mu suknjič, ga pregledal, a nisem mogel ugotoviti nič posebnega. Nakar sem ga obrnil na hrbet in zagledal, da ima zadaj na tilniku ogromen karbunkel ali, kot se po domače reče, osje gnezdo (podkožni granulom, ki se ognoji z mnogimi strženi in povzroča huda krajevna in splošna bolezenska stanja). Fant je bil v komi. Turovje sem prerezal in dobro očistil gnoja, razkužil in obvezal ter nekako spravil fanta 'k sebi'. Po končani vojni je prišel k meni v Idrijo in se mi zahvalil, da sem ga rešil skoraj gotove smrti.

Na lovu v Trnovskem gozdu. Z leve proti desni Stane Kobal, Jože Kenda in Srečko Novak.

V kakšnih razmerah si se znašel po končani vojni?

Po končani vojni sem bil mobiliziran v JLA in sem tam ostal do aprila leta 1947. Želel sem čimprej ven, a mi niso dovolili. Namerali so me poslati na vojaško akademijo v Beograd, česar pa si nisem želel. 31.12.1946 sem se poročil in žena Anica je nato pri vojaški komandi v Ljubljani izprosila, da so me odpustili. Vrnil sem se v Idrijo, vendar tu nisem dobil službe, zato sem se odločil, da odprem svojo ambulanto. V začetku leta 1947 sem naredil šolo in izpit za dentista, kasneje še za višjega dentista ter začel s privatno prakso, ki je bila tedaj še dovoljena.

Družina Srečka Novaka. Z leve proti desni sin Robert, žena Anica, Srečko in sin Darij.

Za privatno prakso si seveda moral imeti opremo. Kako je bilo s tem?

To je posebna zgodba. Kot sem že povedal, smo med vojno v vasi Riolunato v italijanskih Apeninih ustanovili zobno ambulanto z vso opremo, ki sem jo postopoma nabavljal iz skromnih prihrankov. Pri odhodu iz vasi po kapitulaciji Italije sem vaščane prosil, naj mi opremo shranijo. Ko sem se odločal, da bi v Idriji odprl zobno ambulanto, sem seveda imel v mislih, da moram na nek način dobiti to opremo iz Italije. Zadevo je vzela v roke žena Anica, zato je najbolje, da o tem sama kaj pove.

Anica Novak: Prav kmalu po končani vojni je začel Srečko razmišljati, kako bi prišel do opreme, ki jo je pustil v Apeninih. Odločila sem se, da grem ponjo. Za prehod meje je zadostovala italijanska osebna izkaznica (carta d'identita), ki smo jo po vojni imeli še vsi Idrijčani. Bila sem mlada, pogumna in imela sem nekaj organizacijske sposobnosti, ki me je nato spremljala vse življenje. Vedela sem, da se lahko zanesem le nase in na svojo iznajdljivost. Pa je šlo. Malo peš, malo z avtobusom, pa s kamioni, ki so bili tedaj najbolj množično prevozno sredstvo. Ko danes premišlujem, se mi zdi skoraj neverjetno, da sem prišla do tiste vasi in nato

z vsemi paketi nazaj preko Bologne, Vidma in Gorice nazaj v Idrijo. Vaščani Riolunata so bili zelo prijazni. 'Felicejevo' opremo so skrbno shranili in mi jo zložili in zavili v sedem paketov. Vsega je bilo ravno za eno bicikelsko prikolico. In nato sem s pomočjo dobrih ljudi prekladala pakete na vlak, z vlaka na avtobus, z avtobusa na kamion in vse srečno pretovorila do Idrije.

Leta 1948 si bil nato vendarle sprejet v državno službo kot dentist. Kakšne so bile tedaj razmere v idrijskem zobozdravstvu?

Ko le ni in ni bilo izgledov za službo, za privatno prakso pa tudi ne več pravih

Zobozdravnika, sin Darij in oče Srečko Novak. Družinske fotografije hrani Anica Novak.

pogojev, sem sklenil, da je pač treba nekaj ukreniti. Podal sem se na ministrstvo v Ljubljano in zahteval, naj mi dajo potni list za odhod v tujino. Po tej intervenciji sem nato le dobil dekret. V tistem času je bilo zobozdravstvo pri nas šele v povojih. Zaradi pravkar končane štiriletne vojne, slabih higienskih razmer, pomanjkljive prehrane in alkoholizma, je bilo zobozdravstveno stanje prebivalstva nasploh porazno, v Idriji, kjer se je vsem drugim nevšečnostim pridružil še merkuralizem, pa je bilo katastrofalno. Čakalnica je bila vedno nabito polna. Na dan sem sprejel do 50 pacientov, od tega so bili vedno vsaj trije primeri nujni. Vsak dan sem

moral oskrbeti do 20 akutnih vnetij, abscesov – za primerjavo naj povem, da prideta zdaj na zobozdravnika morda dva abscesa na leto. Delal sem tudi kirurške posege in to povprečno po dve operaciji na dan, velikokrat kar z zunanje strani. Operiral sem vedno zjutraj, ko sem bil še spočit. Ob šestih zjutraj je moralo biti že vse pripravljeno, sterilizirano. Med nujnimi primeri je bilo vsaj deset takih, ko bi mi pacient lahko umrl. Ni bilo antibiotikov, prvi se je pojavil šele leta 1950. Dvakrat na teden sem imel ambulanto v Cerknem, kjer sem delal od 6. ure zjutraj do 22. ure zvečer in sem moral včasih zvečer skočiti skozi okno, da sem lahko

ušel čakajočim, ki jih je bila vedno polna čakalnica. Kako intenzivno je bilo treba delati, najbolj zgovorno pove podatek, da so mi asistirale tri inštrumentarke, ena je pisala, ena je sterilizirala in ena pripravljala instrumente.

Vse to je danes slišati povsem nepojmljivo, a tako je v tistih povojnih časih pač bilo. Se morda spomniš kakšnih posebej težkih primerov?

Težkih primerov je bilo zelo veliko. Zaradi dolgotrajnega pomanjkanja so bili ljudje podhranjeni, zob niso redno vzdrževali, hrana je bila slaba, zaradi prevladujočih ogljikovih hidratov zelo kariabilna, posledično je bilo zato veliko ekstrakcij. Najbolj tragičen je bil

naslednji primer. Zaradi ekstrakcije zoba je prišla k meni v ambulanto kmečka žena iz okolice Idrije. Ker je bila slabotna, sem ji po opravljenem posegu strogo naročil, da mora počivati. Svetoval sem ji, naj gre k sorodnikom ali znancem v Idriji, v nobenem primeru pa do naslednjega dne ne sme peš domov. Ni me ubogala in je seveda šla več kot 10 km peš in se z zadnjimi močmi nekako privlekla do doma. Naslednji dan se je oglasil v ambulanti njen mož in povedal, da je žena slaba. Takoj sem šel z njim in ugotovil, da je stanje zelo resno. Vso noč sem prebedel pri njej in se trudil, da bi jo s tistim, kar sem pač imel na razpolago, obdržal pri življenju, vendar neuspešno. Svojci so me nato tožili, a ko sem na sodišču pojasnil ves potek dogodkov, me je sodnik oprostil, njim pa je rekel, da bi jih lahko tožil jaz. Podobno se je zgodilo, ko je nek pacient prišel v ambulanto le nekaj dni po operaciji želodca, česar mi seveda ni povedal. Med ekstrakcijo zoba je padel v nezavest. Oživiljal sem ga 4 ure. Na srečo mi je v tem primeru uspelo. Tragično bi se bil lahko končal primer, ko sem pacientu v votlino po ekstrakciji zoba zatlačil trak in mu dal datum, kdaj naj ga pride menjat. Ni ubogal in ni prišel. Prišel je šele takrat, ko je dobil hudo vnetje z močno oteklino. Še danes se čudim, da sem to sploh lahko rešil. Na srečo se je izšlo. Pacient pa je bil v tem primeru tako pošten, da je priznal, da je sam naredil napako.

Sčasoma so se težke povojne razmere vendarle začele izboljševati. Kaj je k temu največ doprineslo?

Največjo pridobitev je pomenila uvedba turbinskega stroja za vrtnanje zob, ki je zaradi

večjih obratov in vodnega hlajenja omogočil kakovostnejše in veliko manj boleče delo. Idrija je bila prva v Jugoslaviji, ki je imela tak stroj.

In kako si prišel do njega?

To je pa zopet posebna zgodba. V Vidmu v Italiji sem imel dobrega prijatelja dentista Valterja Cesca, ki je imel veliko in z najnovejšimi aparaturnami opremljeno ambulanto. K njemu sem hodil z družino večkrat na obisk in pri tem spoznaval novosti v tehnologiji zobozdravstva. Posebno navdušen sem bil nad turbinskim strojem. Ko mi je nato pri nabavi v Ljubljani direktor DENTAL-a, trgovine z zobozdravstvenim materialom, povedal, da je dobil en primerek takega stroja, sem ga rezerviral in v Idriji takoj pokrenil vse potrebno za nabavo. Predvsem je bilo treba zelo hitro zbrati dovolj denarja. Tu mi je priskočil na pomoč prizadevni vodja idrijske enote socialnega zavarovanja Srečko Poljanec. 'Postrgal' je denar iz vseh možnih virov, pridobil dodatna sredstva še pri idrijskem rudniku in drugih sponzorjih in stroj je bil naš! K nam so ga nato hodili gledat od drugod, celo iz Beograda. Delovanje stroja v praksi si je prišel ogledat tudi predstavnik tovarne KAVO – Biberach iz Nemčije, ki je stroj izdelala. Turbinska vrtalka je pomenila za naše delo res velikanski napredek!

Drugi velik napredek je bila uvedba šolske zobne ambulante. UNICEF (Mednarodni sklad za pomoč otrokom s sedežem v New Yorku) je leta 1957 Idriji podaril splošno šolsko ambulanto in v njenem sklopu tudi zobno ambulanto z vso opremo (stroji in instrumenti), prilagojeno delu z otroki. Z

UNICEFOM sem podpisal poseben dokument, s katerim sem se zavezal, da bom skrbel za to ambulanto. Namestili smo jo v upravni stavbi občine Idrija (vhod s Študentovske ulice). Več let sem nato, poleg dela za odrasle, delal tudi v tej ambulanti. Trudil sem se in ob svojem delu vzgajal, govoril o tem, kako pomembna je higiena – umivanje zob po vsaki jedi itd. V največje veselje mi je, ko ugotavljam, da je danes prav na področju otroške preventive v Sloveniji dosežen ogromen napredek.

V Idriji si uvedel ortodontijo – popravljanje zobnih in čeljustnih nepravilnosti pri otrocih, kar je strokovno zelo zahtevna specialnost. Lahko poveš kaj o tem?

Ortodontija me je zanimala že zelo zgodaj. Še ko sem se učil pri Didiču, sem zase naredil provizoričen ortodontski aparat. Ko sem se potem v svoji praksi srečeval s problemi zobnih in čeljustnih nepravilnosti pri otrocih in se o tem na seminarjih pogovarjal s specialistom, profesorjem dr. Rantom z ljubljanske univerze, me je napotil na specializacijo v Zagreb. Tja sem se res tudi vpisal, a ne končal. Čim se je pokazala možnost, sem se začel izpopolnjevati v Ljubljani. Absolvirati sem serijo predavanj in vaj iz ortodontije in čeljustne ortopedije ter ustne kirurgije in dobil pisno dovoljenje za opravljanje ortodontskih del. In tako sem v Idriji začel s tem delom, ki je zelo zahtevno, saj je nepovratno. Z enim samim primerom se je treba ukvarjati najmanj šest, praviloma pa več let – vse do 18. leta starosti, ko se konča rastna doba. Delo zahteva tudi zelo resno in odgovorno sodelovanje staršev, kar ni vedno lahko. Ko mi je kasneje uspelo,

da smo zaposlili še tehnika za ortodontijo, sem z rentgenskimi slikami in odtisi lahko sistematično spremljal potek sanacije. To delo me je resnično zelo veselilo.

Tvoj mlajši sin Darij je uspešen zobozdravnik, specialist za oralno kirurgijo. Si ga ti nagovoril, da je izbral tak študij?

Ne, prav z ničimer ga nisem usmerjal ali prepričeval za izbiro študija, to je bila povsem njegova osebna odločitev, o kateri me je obvestil šele, ko je bil že vpisan na univerzo. Morda je šlo za posredni vpliv, za vzdušje, v katerem otrok odrasča. Na medicino se je namreč vpisal tudi moj starejši sin Robert, ki pa študija ni končal. Za Darija me seveda zelo veseli, da je pri delu uspešen, posebno še, ker je za specializacijo izbral strokovno tako zahtevno področje, kot je oralna kirurgija.

Pri svojih triinštiridesetih letih si se odločil za univerzitetni študij in ga v šestih letih dokončal. Kako da si se že v zrelih letih odločil za tak napor?

Sam se gotovo ne bi odločil, a so me pregovorili profesorji, potem ko sem uspešno opravil strokovni izpit. Imel sem še dovolj moči, pa tudi veliko izkušenj, ki sem jih s študijem z veseljem nadgrajeval. Bilo je seveda naporno, a mi ni žal. Z opravljeno diplomom sem zaokrožil izobraževanje ter utrdil in razširil znanje, ki sem ga nabiral vse življenje s tekočim spremljanjem literature, s seminarji, izpiti in razgovori s profesorji, predvsem pa z zelo odgovornim praktičnim delom.

Idrijčani te poznajo predvsem kot

zobozdravnika, nekateri še kot lovca ali ribiča, le malo pa jih ve, kako si reševal življenje ljudi pred utopitvijo. Nam lahko poveš še kaj o tem?

Da, res je, bil sem močan in dober plavalec in nikoli nisem pomišljal, če je bilo treba reševati življenje. Pred utopitvijo sem rešil vsaj deset ljudi, med njimi svoja prijatelja Vencija Ferjančiča in Julijana Kavčiča. V prav posebno zadovoljstvo mi je, da sem rešil dva otroka. Prvič se je to zgodilo Pod gorami, pri Debeli skali, v bližini moje rojstne hiše. Reko sem vedno rad opazoval. Ob neki priložnosti sem zagledal, kako je voda začela odnašati majhno deklico, ki se je igrala na levem bregu Idrijce. Neslo jo je kot papirnato ladjico. Skočil sem v vodo in z roko od spodaj navzgor dvignil deklico iz vode in jo rešil. Drugi primer je bil težji. Ob neki povodnji sem med delom čisto slučajno pogledal skozi okno v ambulanti na Kosovelovi ulici in zagledal, kako deroča Nikova nosi in v valovih premetava neko deklico. Hitro sem stekel iz ambulante, kar med tekom odmetaval obleko in skočil v Nikovo – prepozno, voda je bila hitrejša in preveč deroča. Tekel sem naprej ob bregu in pred Kosovim mostom še enkrat skočil v potok, tudi tokrat zama. Šele ko sem tretjič skočil v vodo pri bašeriji, mi je uspelo. Deklico, zdaj že odraslo damo, nečakinjo profesorja Jožeta Karčnika, sem pred nekaj leti srečal v Beli. Zahvalila se mi je, meni pa je bilo zelo lepo pri srcu, da sem ji rešil življenje.

To je nekaj izsekov iz življenja in dela dolgoletnega, mnogim poznanega in cenjenega zobozdravnika Srečka Novaka, ki

sem jih uspela zabeležiti in iztrgati pozabi. Naj bo to skromen prispevek k ohranjanju spomina nanj in na razvoj te pomembne zdravstvene dejavnosti pri nas.

GEOLOŠKA KARTA IDRIJSKO-CERKLJANSKEGA OZEMLJA

Jože Čar: *Geološka zgradba idrijsko-cerkljanskega hribovja – Tolmač h Geološki karti idrijsko-cerkljanskega hribovja med Stopnikom in Rovtami 1:25.000 (Ivan Mlakar in Jože Čar).*

I drijski rojak prof. dr. Jože Čar nas je ponovno razveselil z novo publikacijo, tokrat z obširnimi tolmačem h Geološki karti idrijsko-cerkljanskega hribovja v merilu 1:25.000, ki presega obseg konvencionalnega tolmača in pravzaprav predstavlja monografijo o geološki zgradbi širšega idrijskega prostora. Podrobno je zajet prostor med Vojskarsko planoto, Šebreljami, Ledinami, Rovtami in Črnim Vrhom, ozemlje, ki se kot sestavni del alpskega predgorja razteza ob znamenitem Idrijskem prelomu in ima najbolj zapleteno geološko zgradbo na Slovenskem.

Skupaj s tolmačem je izšla tudi nova geološka karta idrijskega prostora v merilu 1 : 25.000, ki je delo že pokojnega dr. Ivana Mlakarja in dr. Jožeta Čarja. Glede na to, da karta zajema prostor med Šebreljami in Rovtami, je velikih dimenzij (120 x 100 cm), njena posebnost pa je tudi, da je tiskana dvostransko. Na hrbtani strani karte, ki je v svojih osnovah litološko-strukturna, so predstavljene tektonska karta v merilu 1:50.000, ki jo je J. Čar priredil po podatkih Mlakarja (1968) in Placerja (1981, 1982), podroben litostratigraf-

ski stolpec ter dva značilna geološka prereza.

Tolmač oziroma monografija je napisana na 117 straneh velikega formata po standardnih principih. Geografskemu pregledu in dosedanjim geološkim raziskavam sledita obsežni poglavji o vrstah kamnin in njihovem litostratigrafskem razvoju ter tektonika, dodani pa sta še specifični za idrijski prostor – kras, ki je dobro razvit na Vojskarski planoti in na severnem delu Trnovskega gozda ter mineralne surovine, posebno idrijsko živosrebrovo rudišče, njegova zgradba in nastanek.

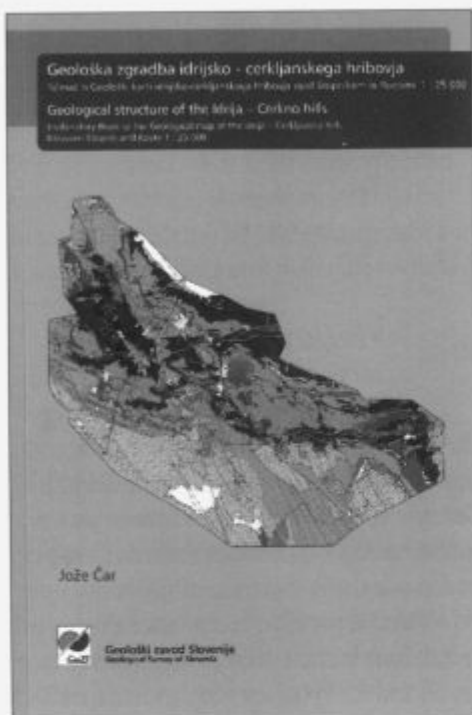
Nov pristop k raziskovalnemu delu je avtor uporabil pri zgodovinskem opisu dosedanjih geoloških raziskav, ki bralca popeljejo skozi čas zadnjih 250 let obstoja rudnika, od prve, sicer enostavne geološke karte rudnika, ki je delo domačina Jožefa Mraka (1767) in je praktično prva tovrstna karta na prostoru Slovenije.

Že bežen pogled na novo karto nam pokaže izredno pestro kamninsko sestavo ozemlja. Avtorja karte sta izdvojila 37 litoloških enot, katerim je namenjena kar polovica tolmača. Močno prevladujejo karbonatne

kamnine - apnenci in dolomiti triasne starosti, manj pa je peščenjakov in skrilavcev permske in karbonske starosti. Na južnem delu lista, ki zajema severni rob Trnovskega gozda ter ozemlje med Zadlogom, Črnim Vrhom, Godovičem in Hotedršico, pa dominirata zgornjetriasni glavni dolomit in kredni apnenec. Kontakti med triasnimi in krednimi kamninami so povsod tektonski, narivni ali prelomni. Jurski apnenec se javlja le v manjši krpi pri Črnem Vrhju.

Posamezne formacije in njihovi členi so v tolmaču opisani zelo podrobno. Razen terenskih opazovanj so navedeni tudi fosili, petrološke in sedimentološke značilnosti ter avtorji, ki so te raziskave vršili, tako terenske kot laboratorijske. Tako natančen opis plasti je možen, ker je bil dr. Čar dolgoletni član geološke skupine pri idrijskem rudniku in je ob dr. Ivanu Mlakarju pomemben član tako imenovane »idrijske geološke šole«, ki je našla močan odmev med geološkimi in rudarskimi strokovnjaki.

Razen opisu stratigrafskih enot je avtor posvetil pomemben del monografije tekton-

skim odnosom. Ti so na raziskanem ozemlju posebno zapleteni. Medtem ko so starejši avtorji ugotavljali luskasto zgradbo rudišča, je Mlakar dal večji pomen narivom, ki jih je obravnaval kot pokrove večjih dimenzij. Geologi »idrijske šole« so v zadnjih 30 letih, zahvaljujoč tudi velikemu številu vrtin v rudišču in okolici ter podrobnemu terenskemu opazovanju izdelali celovito študijo narivne tektonike. Ta se kaže v več obsežnih regionalnih pokrovih (Hrušiški in kot najmlajši Trnovski pokrov) ter vmesnih luskah manjših dimenzij, ki nosijo lokalna imena (Koševniška, Čekovniška in Kanomeljska luska). Premiki ob teh narivnicah so po Placerju (1981) znašali skupaj do 30 km. Tektonski premiki so pote-

kali v več fazah, tektonske premike v triasnem obdobju, med anizijem in spodnjim karnijem, pa v slovenski geološki literaturi poznamo kot *idrijsko tektonsko fazo*.

Zelo jedrnato avtor predstavi v posebnem poglavju idrijsko rudišče, njegovo kamninsko sestavo in tektonsko zgradbo, rudne minerale ter nastanek živosrebrovega orudjenja. Čeprav je rudnik danes zaprt in za rudarstvo nima več pomena, se po količini živega srebra na enem mestu uvršča na drugo mesto v svetu, takoj za španskim Almadenom. V 500 letih njegovega obstoja so v rudniku izkopali preko 12 milijonov ton rude ter iz nje pridobili skoraj 150.000 ton živega srebra. Vsekakor pa rudnik ohranja svoj naravoslovno-kulturni značaj in danes predstavlja pomemben del evropske rudniške in tehniške dediščine.

Kljub preko sto stranem teksta je monografija v obliki tolmača napisana jedrnato in v lepem slovenskem jeziku. Tekst je podprt z obsežno literaturo, skicami, geološkimi preseki in stolpci ter fotografijami, tako da bralec lahko dobi celovito sliko in pregled o geologiji idrijsko-cerkljanskega ozemlja. Literatura, ki je citirana na 12 straneh, obsega praktično celotno tiskano gradivo, ki zadeva predstavljeni prostor ter idrijsko rudišče, tako objave, ki imajo danes zgodovinski značaj kot najnovejše raziskovalne podatke.

Osnova nove karte so Mlakarjeva tiskana geološka karta idrijsko-žirovskega ozemlja, ki je izšla v črno-beli tehniki in v formatu A3 leta 1969 v reviji Geologija ter štirje listi Osnovne geološke karte v merilu 1:100.000. Ti listi (Gorica, Postojna, Tolmin in Kranj) se stikajo prav v Idriji. Celotno ozemlje je bilo zaradi zapletenih geoloških razmer kartirano v merilu

1 : 5000 ali 1 : 10000, kar omogoča, da so na novi tiskani karti prikazane praktično vse geološke strukture. Za potrebe nove karte so bili v letih 2006 in 2007 na novo kartirani nekateri deli ozemlja, kar so pod vodstvom prof. Čarja izvajali geologi Geološkega zavoda Slovenije ter nekateri študentje v okviru diplomskih del, sam avtor tolmača pa je ponovno kartiral ožje območje Idrije ter posamezne tektonsko zapletene dele v coni Idrijskega preloma. Podroben litološki stolpec, ki je delo dr. Čarja in spremlja karto, je podan tudi v angleškem jeziku. Karta bo izredno dobrodošla tudi tujim strokovnjakom, ki se ukvarjajo z regionalno geologijo in rudišči.

Karto s tolmačem je izdal Geološki zavod Slovenije v seriji novih tiskanih geoloških kart meril 1 : 50.000 in 1 : 25.000 ob finančni podpori Urada za seizmologijo in geologijo pri Agenciji RS za okolje. Sama priprava in računalniška obdelava karte je delo Staše Čertalič, strokovni pregled pa sta opravila dr. Ladislav Placer in dr. Bojan Ogorelec.

Tolmač, predvsem pa karto bodo s pridom uporabljali geologi vseh profilov in usmeritev, razen njih pa tudi geografi, krasoslovci, pedologi, gozdarji, naravoslovci, urbanisti in študentje geologije. Posebno mesto bo imela karta že zaradi svojega natančnega merila med gradbeniki, okoljevarstveniki in načrtovalci prostora, saj je ozemlje, ki ga karta pokriva zaradi pestre kamninske sestave in razgibane topografije močno plazovito.

Avtorju in sodelavcem gredo vse čestitke ob izidu pomembnega geološkega dosežka, ki celovito in na sodoben način podaja zgradbo idrijsko-cerkljanskega ozemlja.

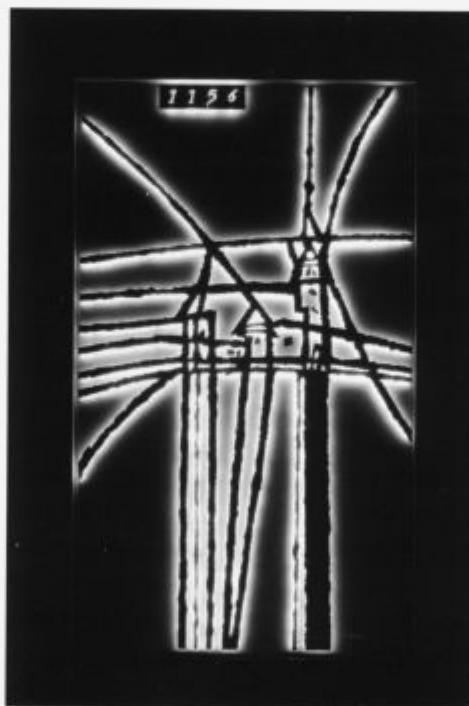
Janez Kavčič

NOV ZNAK SPODNJE IDRIJE

Svetišče Device Marije Vnebovzete v Spodnji Idriji je v zavesti domačinov in prebivalcev sosednjih krajev zasidrano kot trajni statusni simbol nekdanje in današnje Fare. Za priljubljeno župnijsko in romarsko cerkev se je že zdavnaj ustalilo poimenovanje Pri Mariji na Skalci. Krajevna skupnost Spodnja Idrija se je zato preudarno odločila, da umesti obrise cerkve v svoj krajevni znak – logotip.

Znak velikih dimenzij, izdelan po avtorski kreaciji akademskega slikarja Rudija Skočirja in nameščen na pročelju Kulturnega doma (nekdanji Zadržni dom), je bil slovesno predstavljen javnosti v sklopu prireditev ob farnem prazniku, velikem šmarnu 15. avgusta 2010. Skočir, ki je okrog leta 1990 Idriji ob njeni 500-letnici namenil zajeten ciklus del z motivi knapovske ikonografije, je imel že dobro desetletje v mislih neko stvaritev v Spodnji Idriji. Njegov prfarski znak, ki je zdaj ob glavni cesti tudi ponoči atraktivno osvetljen, daje kraju pomenljivo sporočilo in likovni poudarek.

Vpadljiva stenska »grafična« kompozicija ponazarja kontinuiteto razvoja kraja »iz

(Foto Jani Peternelj)

korenin, preko zgodovinske in kulturne dediščine v inovativno prihodnost« (avtor). Ustvarjalec je z besednjakom likovnega jezika, na simbolni ravni in obenem dovolj nazorno, z znakom sežel spoštljiv odnos do 850-letne preteklosti, do materialne in duhovne kulture prfarskih prednikov ter do ambicij in izzivov sodobnosti. Znak nad vhodom v Dom kulture, prireditev, družabnosti in sprostitve vsem mimoidočim – krajanom in prišlekem – trajno vizualno sporoča najzlahtnejše, s čimer se Spodnja Idrija lahko ponaša. V logotipu se v sintezi triade spajajo bogata zgodovina, razgibana sedanost in vizije jutrišnjega dne.

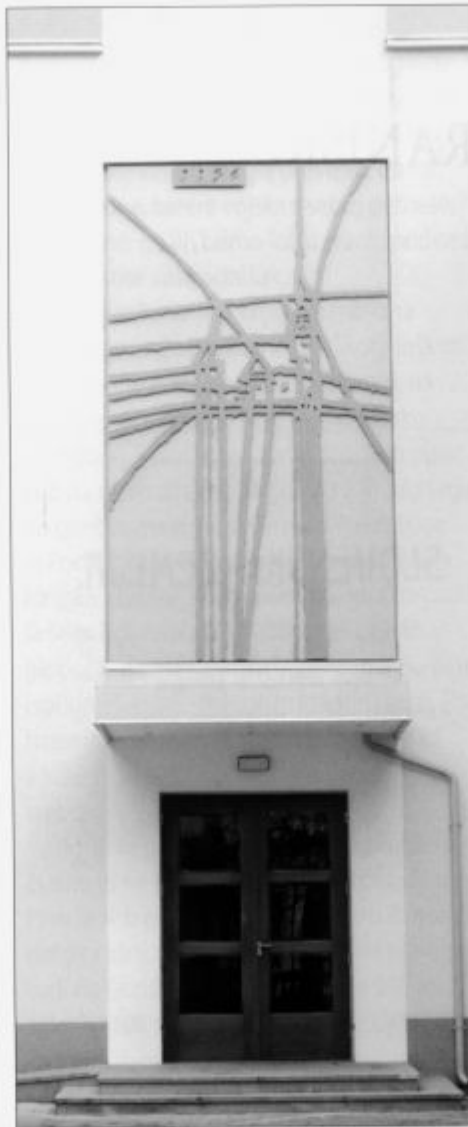
Kot poudarja sam avtor, gre pri znaku za njegovo logično zasnovo, za povezavo dveh elementov: prvi je starožitni motiv s prepoznavno cerkvijo Marije na Skalci v osrčju, drugi pa je najsodobnejša izvedba celotnega logotipa z značajem današnje tehnologije. Pomenski akcent izpostavlja signatura 1156 kot (uradno) sprejeta rojstna letnica kraja, ki izpričuje njegovo častljivo starost.

Začrtana stilizirana cerkev in letnica

simbolizirata spoštljivo tradicijo Spodnje Idrije, ki je vsaj tri stoletja starejša od sosednje »živosrebrne« Idrije, obenem pa se v zadnjih desetletjih dinamično razvija. Pod silhuetami cerkve so na znaku globoko vraščene simbolne »korenine«, vir krajevne identitete, istočasno pa prezentacija znaka v »modernem« dizajnu in materialu naglašava vpetost kraja v razviti svet.

Skočirjev »homage« (poklon) Fari v likovni črtni izvedbi izpoveduje večno razpetost in sočasno vez med zemljo in nebom, med znanim in skrivnostnim, med živo in neživo materijo, ki jo cerkev označuje sama po sebi. Cerkev se na znaku s pomočjo črt pne iz zemlje v nebo in se razpenja med zemeljskim in nezemeljskim. Črte, na steni izdelek in atribut tehnične inovativnosti, spajajo snovne in duhovne razsežnosti sveta in človeka.

Kompozicijo znaka determinirajo vertikale, horizontale in ukrivljene linije. V vertikalah znaka ni izpovedana le globinska zakoreninjenost v domači zemlji, v minulih stoletjih ter v dediščini in izročilih preteklosti, ampak je prisotno tudi stremljenje navzgor, na površje in skozi površje nad obzorja. Horizontale znaka nakazujejo in odpirajo prostor levo in desno, v smislu planetarnega vzhoda in zahoda, kot vzporedniki na zemeljskem globusu. Ukrivljene linije pa umeščajo kompozicijo v naš konkretni domačijski svet, jo identificirajo z dolino reke Idrije, z bregovi ob njej in s strminami nad njo. Silhuete cerkve se kot srčika z viticami razraščajo v prostranstva, obenem pa se prav te silhuete iz prostranstev vračajo ter srečujejo in osredotočajo na 850-letnem

(Foto Jani Peternelj)

svetišču farne zavetnice.

Zamisel in izvedba znaka na pokončnem pravokotnem likovnem polju dosledno negirata kakršnokoli prostorsko utesnjenost ali zaprtost, saj se karakterne Skočirjeve konture neovirano usmerjajo na vse strani in vizualno »prebadajo« stranice okvirja. Gledalec te konture intuitivno dojema tudi izven in onkraj fizičnih dimenzij znakovne ploskve.

Ob praznični predstavitvi znaka je bila – kot balzam za dušo v našem zbeganem času – izrečena hvalevredna pobuda: »Naj nam vsem vneto in zvesto bije srce, ne na levi, ne na desni, temveč za skupni dobrobit kraja, za prihodnost Prfarcev in okoličanov.«

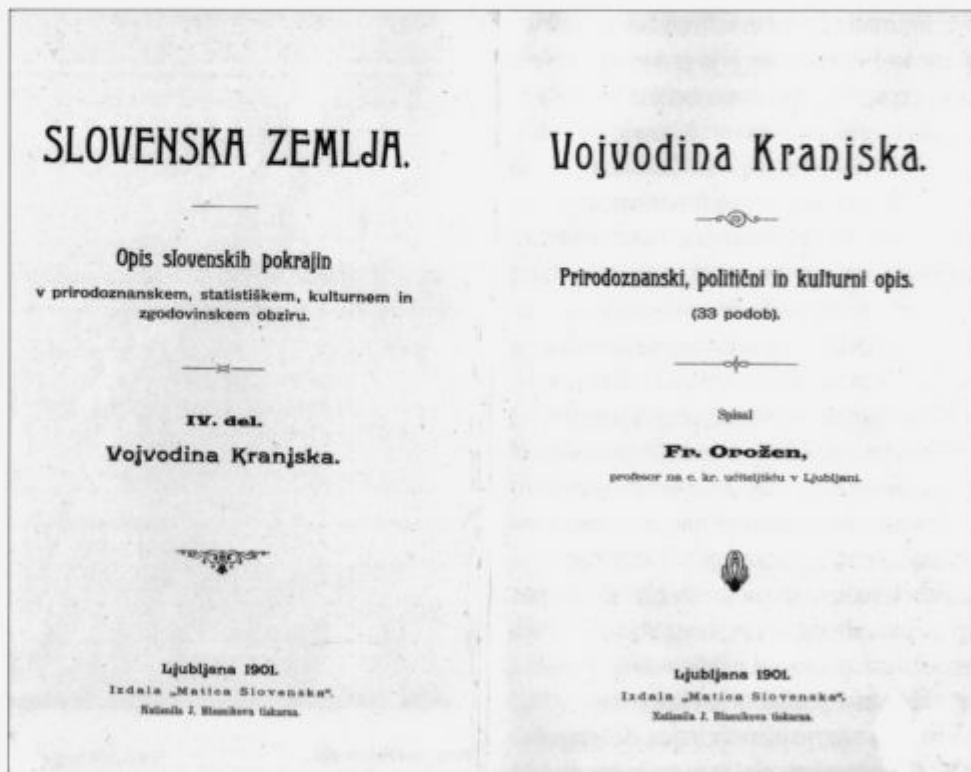
Čestitka Rudiju Skočirju in zahvala vsem, ki so pri projektu sodelovali.

IDRIJSKO V OPISU KRANJSKE

Slovenska matica je začela leta 1892 izdajati zbirko o slovenskih deželah pod naslovom *Slovenska zemlja*. Leta 1926 je izšel zadnji, sedmi zvezek. Poglejmo nekaj zanimivosti o idrijskem ozemlju iz let 1901 – 1902. Takrat je Fran Orožen izdal v dveh delih knjigo *Vojvodina Kranjska* kot 4. zvezek omenjene zbirke. Prvi del, Prirodnozanski, politični in kulturni opis je izšel leta 1901, Zgodovinski opis leto zatem. Delo je obsežno in ima kar 487 strani.

V predgovoru omenja Orožen slovečega pripovednika Abrahama a Sancta Clara v »'propovedi Redliche Red für die krainerische Nation' v avguštinski cerkvi na Dunaju 3. avgusta 1705 in v kateri je navdušeno opisal našo čudեսno deželo: S Tvojim dovoljenjem, velečenjena vojvodina Kranjska, s Tvojim dovoljenjem bodem danes pripovedoval o Tvojih velikih čudesih in jih razglasil«. Knjigo o Kranjski je začel pripravljati tržaški profesor Viljem Urbas. Žal je umrl pred končanjem dela. Deloma je njegove že zbrane podatke uporabil F. Orožen.

Pisec knjige Fran Orožen je bil rojen leta 1853 v Laškem, umrl je 1912 v Ljubljani.

Naslovnica Orožnove knjige iz leta 1901

Geografijo in zgodovino je študiral na Dunaju. Objavljal je v raznih časopisih. Pomembno njegovo delo je bilo povezovanje planinstva z domačo kulturno zgodovino. Zato ga imajo za začetnika znanstvenega pogleda na turizem, kot je napisala dr. Olga Janša Zorn v Enciklopediji Slovenije.

Orožnov jezik je v marsičem nekoliko arhaičen, opisi so včasih močno raztegnjeni in olepšani v stilu takratnega časa in pisanja. Zanimiva so nekatera krajevna imena. Poglejmo nekaj primerov: Karavanke Gorenjci imenujejo tudi Grintavci (ker je v njih veliko dolomita, tega pa imenujemo tudi grintavec); Čabranka je Čubranka, čeprav na drugem mestu uporablja tudi Čabranka; reka Iška je zanj potok Iška; Žirska okolica je okolica Žirov, kjer je bilo nekoč jezero; dosledno imenuje Postojno Postojina; Tulment je Tilment (Tagliamento); sedlo Vršec je Vršič; Porezen imenuje tudi Borodin; za Črno prst pravi, da jo Bohinji imenujejo tudi Skrile, severni obronek pa Črno goro. Nekatera geografska imena iz idrijskega območja mi je preveril g. Rafael Terpin, kateremu se za njegovo ljubeznivost tudi na tem mestu najlepše zahvaljujem! Druge pripombe k geografskim imenom in nadmorskim višinam so vzete iz Atlasa Slovenije.

Orožen posega tudi v starejšo zgodovino. Za četami nadvojvode Karla je »general Massena drl za umikajočimi se Avstrijci čez Pontabelj na Koroško, general Bernardotte pa proti Kranjskemu in se je polastil dne 23. marca (1797) Idrije, kjer je vzel živega srebra in cinobra v vrednosti dveh milijonov frankov«. Naprej so šli Francozi čez Rebernice

proti Postojni. General Jean Baptiste Bernardotte je malo zatem izdal v Logatcu pomirjevalni razglas: »Mi nismo obdivjanim premagavzam enaki, našo saderžanje inu perludnost vas bo mogla previžati, da mi čes nadloge, katere vojska s seboj pernese, sduhujemo; mi jih bomo ložju sturili; pridite in ne sapustite vaše ogniša«.

Okolica Idrije je v knjigi imenovana Idrijsko gorovje. Povezano je s Škofjeloškim gorovjem in Polhograjskimi Dolomiti, na jugu prehaja v Južno Notranjsko Alpsko predgorje, kakor pravi temu prostoru pisec. Leži na obeh straneh Idrijce, na zahodu sega do goriške meje, na severu do Poljanščice in Podjelovice. »Po navpični smeri nalikuje Idrijsko gorovje Škofjeloškemu, ima pa širše in bolj ležičave grebene ter ožje in globočje doline«. Pravi, da prevladujejo liasne (spodnjajurske), triasne in kredne plasti. Pod triasnimi so »ilovnati skrilavci in peščenci, v katerih je proti površini mnogo živega srebra«.

Idrijsko gorovje deli Orožen nekoliko čudno in ne povsem naravno na pet skupin. Prva je »ob goriški meji severno od Kanomlje, dotoka Idrijce, in sega z nekaterimi panogami tudi na Goriško«. Srednja višina je 950 m, Jelenk 1108 m (danes 1107 m), Rzelj 1019 m (= Erzelj danes 1018 m).

Druga skupina Idrijskega gorovja se začne zahodno od Zgornje Idrije, razprostira se med Kanomljo in Idrijco vzporedno s prvo skupino proti Primorski. Ob meji se razširja greben v visoko planoto Vojsko, kjer je najvišja kranjska župnija 1090 m nad morjem. Potok je visok 1063 m, Skolj 1129 m (= Školj), Cikelj 1108 m (= Cikel 1119m) in Kodaljski vrh 1152

m (verjetno Kotlovski vrh 1168 m), ob meji sta Bendiški vrh 1040 m (= Bendijski vrh 1038 m) in Planinca 1136 m (= Planinca 1170 m).

Tretja skupina sega od Vipavskega potoka (zanimiva oznaka potok, morda je to eden od Ipavškov) med Belico (= Belco) in Idrijco v severozahodni smeri čez Osrednjik 883 m (= Osrednik 866m, med domačini Osredekl), Črno drago 928 m, Hudim poljem 1044 m in Slemenom 1103 m (1121 m) proti Vojskemu.

Četrta skupina Idrijskega gorovja je ob desnem bregu Idrijce in je razvodje med Črnim in Jadranskim morjem. Južnovzhodni del se začne s Praprotnim brdom 1009 m (najbrž Sivka 1008 m) in sega čez Gradišče 999 m (998 m), Mrutnik 894 m (tudi Marutnik) proti Jeličnemu vrhu 854 m in Mravljiškemu vrhu 867 m (morda Mravljišče 829 m ali vzpetina s hišo, danes na splošno Mrlišce).

Peta skupina obsega prostor vzhodno od male planote med Jeličnim in Mravljiškim vrhom, najvišje se dvigne zahodno od Vrhnik v Zaplani 809 m. Staro ime za Gorenji Logatec je Cerkovska vas. Proti temu kraju je pokrajina podobna Krasu. Kraškega značaja pa nimajo Šibrše (= Žibrše), to je gričevje med Hotedražico (= Hotedršica) in Cerkovsko vasjo (= Gorenji Logatec) z vrhovoma Piščev 735 m (= Breščev hrib) in Zmelinec 696 m (= Smolevec 693 m).

Nadalje pravi Orožen, da je na Kranjskem kar nekaj podzemnih jam. Pod Zavratcem so Matjaževe kamre, »kar je v zvezi z neko pripovedko o kralju Matjažu«. Dejansko je to paleolitska postaja na levem bregu Poljanske Sore pri Sopotu. Pri Logaških Rovtah omenja »znano Snežno jama«. Nedaleč od Idrije

je »romantično Divje jezero«. Imenuje ga studenčno jezero z močnim podzemnim dotokom. Okrog jezera so 130 do 190 m visoke skalne stene. Odprto je le tam, kjer je močan jezerski odtok. Naštevata tudi nekaj rastlin iz okolice Divjega jezera. Z imeni navaja kranjski jeglič *Primula carniolica*, ki raste pri Idriji, v debrih Iške in Borovniščiće, pri Zaplani in na Slivnici, alpsko mastnico *Pinguicola alpina*, gorsko špajko *Valeriana montana* in dvocvetno vijolico *Viola biflora*.

Zanimivo je poročilo o potresu 31. avgusta 1838. Takrat je Vipavščica pri trgu »ob gromovitem bučanju nazaj tekla v ponikev in je za šest ur popolnoma usahnila, tako da je bila nje struga razen nekaterih globeli popolnoma suha. Potem je začela zopet mirno teči in v poldrugi uri je bila tako kot prej visoka. Ta hipna izprememba je nastala vsled tega, ker se je porušil strop v niže ležeči jako veliki jami«. O tem potresu drugih poročil nisem zasledil. Nadalje poroča Orožen o »rudninskem vrelcu« iz okolice Zavratca ob Kopačnici. Vrelec je železnat s temperaturo 17,5°R (vprašanje, če ni napaka, ker ima ostale temperaturne podatke v C?). Izvir v Zavratcu so uporabljali idrijski rudarji.

Na sv. Magdalenii nad Idrijo je bila meteorološka opazovalnica. Srednja letna temperatura je 6,71°C, pomladna 5,58°C, poletna 16,89°C, jesenska 8,39°C in zimska -4,05°C. Neverjetno natančni so ti podatki! Avgusta je v Idrijskem gorovju velika suša v zraku. Povprečje nevihtnih dni je na Idrijskem 30,5, pozimi jih je najmanj, največ poleti, precej manj pomladi in jeseni. Največ padavin je na Idrijskem od septembra do novembra, med 234 in 296 mm.

Zanimivi so podatki o upravnih enotah in organiziranosti sploh. Okrajnih glavarstev je bilo na Kranjskem 11 in so bila razdeljena na 31 sodnih okrajev. Idrijski sodni okraj je obsegal 325,25 km² in 7212 ljudi. Spadal je pod ljubljansko cesarsko kraljevo deželno sodišče. Na idrijskem področju je bilo 10 župnij z nekaj podružnicami. Zanimivo, da ni poročila o kaki cerkvi, čeprav so takrat že bile, pač pa o štirih kapelica. Po podatkih iz leta 1900 je bilo 15 dušnih pastirjev. Med deželne ceste sta spadali cesti Škofja Loka – Idrija in Logatec-Idrija. Upravne stroške in plače cestarjem so za deželne ceste plačevali iz »deželnega zaklada«.

Idrija je bila mesto in je imela en državnoborski mandat. Idrijska občina je štela okrog leta 1900 5772 prebivalcev (za primerjavo z Vrhniko 5882, Krškimi 5295, Cerknico 5266 in Ljubljano 36.547).

Opis same Idrije se začne takole. »Je mesto, ležeče v globoki kotlini ob levem bregu Idrije in ob obeh bregovih pritoka Nikove. Izmed drugih gor jo obdaja tudi 964 m visoka Magdalenska gora. Z bližnjima vasema Jeličnim vrhom in Srednjo Kanomljo tvori občino Gorenjo Idrijo. Imela je rudarski urad, leta 1900 ustanovljeno občinsko nižjo realko s štirimi učitelji ter 53 učenci v prvem razredu, petrazredno deško in enako dekliško šolo, šolo za pletenje čipk, gledališko poslopje in večjo bolnico. Takšne bolnice so imele takrat poleg Ljubljane še Krško, Novo mesto in Postojna. V Idriji je delovalo v času pisanja Orožnove knjige sokolsko društvo.

Pomembno je čipkarstvo. Marija Terezija je nastavila učiteljico za tovrstni pouk. Idrijsko čipkarstvo je bilo že takrat

poznano čez deželne meje in je sodelovalo na raznih razstavah. Vsako leto so izdelali čipk v vrednosti nad 200.000 K. Orožen posveča čipkarstvu nekaj več pozornosti. Pravi, da je konec 18. stoletja čipkarstvo v Idriji uvedla Čehinja, soproga tedanjega višjega rudarskega uradnika Gerstarta. V času nastanka knjige se je ukvarjalo s čipkarstvom nad 1000 oseb, »ki izdelujejo tudi najfinejše čipke, katere razpečavajo ponajveč po domačih pa tudi tujih deželah. Delavke pa si s kleklanjem čipk razmeroma malo zaslužijo«.

Še več prostora je Orožen namenil Idriji v povezavi z rudarstvom. »Najbolj slovi Idrija po svojih rudnikih živega srebra, ki spadajo med najizdatnejše na svetu. Vhod vanje vodi po rovu sv. Barbare po 757 stopnicah in izhod po Jožefovem rovu. Toplota v jamah je različna, najvišja 32°C. Živo srebro je leta 1497 zasledil kmet, ki je čez noč postavil v studenec leseno posodo, da se namoči, a drugo jutro je našel čisto živo srebro v njej. Po mnogih poskusih so našli na dan sv. Ahacija (22. junija) leta 1508 rudišče. Ta spominski dan praznujejo Idrijčani vsako leto slovesno«. Orožen pravi, da je med sprevodi, ki so po Kranjskem pogosti, idrijski najlepši. Dan pred praznikom okrasijo mesto z venci in mlaji, na štirih krajih postavijo oltarje. Na predvečer je v gledališču predstava in petje. Sprevod se začne ob 9. uri. Uradniki se ga udeležijo v uniformah, rudarji v svoji opravi, duhovniki in drugo ljudstvo v prazničnih oblekah. Sprevod spremlja častna straža, vije se od cerkve sv. Barbare in sv. Ahacija. Na oltarjih berejo evangelij in dajo blagoslov z najsvetejšim, spredaj pa belo oblečene deklice posipajo cvetje. Sledi slovesna maša, popoldne pojejo

litanije in »potem je občno razveseljevanje na rudniškem travniku«. Tam so različne zabave, jedila in pijače. Zvečer prižgo bengaličen ogenj.

Leta 1509 so se rudnika polastili Benečani, katere so kmalu pregnali. Nekaj let zatem so zgradili trden grad, v katerem je rudarski urad. Leta 1580 je prišel rudnik v državno last. V 16. stoletju so povzročili »marsikatero nesrečo povodnji in razpadi, v 19. stoletju požari«. Rudnika so se začasno polastili tudi Francozi. Orožen poroča, da so takrat letno izkopali okrog 5000 centov živega srebra, delalo je okrog 1200 rudarjev. Prodajali so nekaj samorodnega živega srebra, nekoliko so ga predelovali v cinober in to iz čistega živega srebra in žvepla. Tak način pridobivanja cinobra je bil uveden v Idriji leta 1782 in od takrat je proizvodnja zadoščala za večino evropskih dežel.

Spodnja Idrija, imenovana tudi Pri Fari, je postala župnija v drugi polovici 15. stoletja in je do leta 1792 spadala pod goriško nadškofijo.

Na Idrijskem je bilo kar nekaj slavnih mož. Tod se je rodil sloveči ljubljanski škof Anton Alojz Wolf. Na Črnem vrhu ima spomenik urednik nemško-slovenskega Wolfovega slovarja Matija Cigale, rojen leta 1819 na Lomeh. Od bolj znanih idrijskih mož omenja Orožen še Danila Fajgla (rojen 1840 v Idriji). Bil je nadučitelj v Srpenici, v Cerkvem glasbeniku je objavil precej skladb. Na drugi slovenski umetniški razstavi je razstavljal kipar Vinko Levičnik, učitelj na realki v Idriji. Orožen ni pozabil na znamenitega idrijskega zdravnika Ivana Antona Scopolija, ki se je zelo zanimal za rastlinstvo. V Idriji se je leta

1802. rodil Henrik Freyer, kustos ljubljanskega muzeja. Pesnik Anton Žakelj je bil rojen na Ledinah pri Idriji leta 1816. Idrijčan je bil tudi Franc Hladnik (1779), ustanovitelj botaničnega vrta v Ljubljani.

MANJ ZNAN OPIS ŽIVEGA SREBRA V IDRIJI

Carl Hartmann je leta 1838 v nemškem Weimarju izdal knjigo »Taschenbuch für reisende Mineralogen, Geologen, Berg-u. Hüttenleute durch die Hauptgebirge Deutschlands und der Schweiz« (Žepna knjižica za potujoče mineraloge, geologe, rudarje in plavžarje po nemškem glavnem gorovju in po Švici). Na strani 351 piše o živem srebru v Idriji in njegovi predelavi.

Navedbe Hartmanna sicer niso nič posebnega, so pa drobna zanimivost, ki jo velja ohraniti. Opisi so pri nekaterih podatkih malo čudni, vendar smo skušali ohraniti čim bolj veren prevod. Tako recimo ne drži domneva o liasni, to je spodnjejurski starosti kamnin s cinabaritom. Tudi sama obdelava in predelava rude je nekoliko nenavadno opisana. Za proizvodnjo navaja enoto Ctr, kar je cent, ki je v bivši Avstriji veljal 56 kg.

Hartmannov opis je naslednji: »Živo srebro so našli v Idriji na Kranjskem. Nastopa v cinobrovi žili v skrillavem bituminoznem laporju, za katerega kaže, da je vložen v apnec (liasni apnec?) in ki vsebuje cinober pogosto v večji oddaljenosti od žile, čeprav v tako majhni količini, da ni več za

pridobivanje. Cinobrovo rudo popolnoma predelajo, s tem da jo ločijo v drobilcu in sejejo ter jo z mokrim tolčenjem in pranjem pripeljejo do mletja. Surovo rudo istočasno ločijo in odstranijo nečisto rudo. Peči za razpad cinobra so lončene, kamnite ali porcelanaste, narejene so podobno in imajo enak videz kot zgoščevalne kamere, v katerih se živosrebrovi hlapi zgostijo v kovino. Letna proizvodnja znaša od 1,000 do 1,500 Ctr. živega srebra.«

Naslovna stran Hartmannove knjige

Janez Bizjak

POSLOVILI SMO SE OD JOŽETA FELCA

Poslovili smo se od velikega človeka, človeka plemenite duše in izjemne duhovne širine, človeka, ki ga je življenje zaznamovalo z nečloveškim trpljenjem. Jože Felc je bil pisatelj in esejist, avtor petnajstih knjig in nekaj sto strokovnih razprav, glavni urednik idrijskih Kapelj in njihova duša, kritični opazovalec doline šentflorjanske, zdravnik, primarij, specialist psihiater, čuteč sogovornik in poslednje upanje drugačnih, kot je občutljivo in z očetovsko sočutnostjo imenoval svoje paciente, na družbeni rob odrinjene nesrečnike, ki so jim določili zadnji dom gori na griču, v Psihiatrični bolnišnici Idrija.

Jože je bil veliki slovenski razumnik in izobraženec v najzlahtnejšem pomenu besede, a tudi človek pretresljivih preizkušenj. Tetraplegik, ki so mu pred 50 leti napovedovali le še 20 let življenja in mu zato odsvetovali študij medicine. Ni poslušal nasvetov uglednega zdravnika, ampak se je spoprijel z nemogočim, doštudiral in postal eden najbolj iskanih slovenskih psihiatrov. Telesno popolnoma ohromljen je dosegel nemogoče ter se prisilil živeti v nemogočem

Foto arhiv Idrijskih novic

in z nemogočim.

Jože je bil eden najbolj markantnih predstavnikov naše, tako imenovane vmesne generacije. Rojena na družbenem dnu med drugo vojno ali tik pred njo je bila ovrednotena kot drugorazredna in generacijsko vmesna. Nikoli ni bila pripuščena k mizi odločanja, soustvarjanja in vodenja države. Najprej je bila premlada, nato zapostavljena in odrinjena, a skrbno nadzorovana, na koncu prestara.

Za vodilne funkcije v gospodarstvu in politiki so bili že vnaprej izbrani naši pravilno obarvani sopotniki, ki so se iz večnih študentov prelevili v samooklicano družbeno elito. Le skrbno izbrani so bili izbrani, da so smeli biti smeli, glasni in kritični.

Kaplje so nastale kot protest pisane družine neobremenjenih in nepriznanih posameznikov, ki jih je razganjala mladostna ustvarjalnost in nasprotovanje ljubljanskemu večvrednostnemu zanikanju nepomembne province.

Jože je zapisal: »Usojeno nam je bilo biti izgubljena generacija. Vmesni generaciji, razen redkih izjem, ni bilo dano stopiti v

areno zgodovine.« In še: »Kapljaši smo bili v svojem kraju, v svoji domovini in v svojem času drugačni, to pa je pomenilo vznemirljivi in moteči.«

Ob kulturnih dogodkih, predvsem ob izidih njegovih knjig, smo se po ukinitvi Kapelj na Jožetovo željo sestajali pri njem doma, spodaj pod cerkvijo. Kapljaška družjenja so Jožeta in nas bogatila 40 let. Letos januarja je napisal: »Pred smrtjo bi se kapljaši še morali dobiti. Ko bo eden manj, ne bomo več demokratični kolektiv v dobrem in slabem. Vse bolj bomo postajali torzo.«

Petnajst Jožetovih knjig predstavlja petnajstlistni cvet. Noben cvet nima vrstnega reda svojih listov. Vsi so enakovredni in enako pomembni. Toda v tem knjižnem cvetu ima en list simboličen pomen: to je knjiga psihiatrovih zapiskov Osamelci. Ko jih je pisal, se najbrž ni zavedal, da bodo Osamelci tudi prisposoda njegove osebne drame, križevega pota, ki ga zmorejo le izjemni.

Bolezen ga je razjedala telesno, duhovno pa je vedno bolj rasel. Življenje je, sledeč Jungu, živel kot energijo ciljev: bolj ko je usihala njegova telesna moč, bolj je kipela ustvarjalna lucidnost. Z jekleno voljo in duhovno koncentracijo je razvil in obnavljal poseben imunski sistem proti napredovanju boleznih.

Ko ni mogel več hoditi, je njegova delovna soba postala njegov dom, njegovo življenje in njegov svet. Intimni in zunanji. V prisilni samici je sanjal in hrepenel po daljnih svetovih, ki so mu bili zaradi neozdravljive boleznih nedosegljivi. Zunanji svet je prihajal k njemu, prinašali so ga tisoči pacientov, vsak s svojim drugačnim svetom. Delovna in bivalna

kamrica na griču se je spremenila v njegov novi svet. »Ljudje hodijo k meni po besedo,« je zapisal. Hodili so z vseh koncev, potrebni različne pomoči in razumevajoče besede. Znani in neznani so prihajali. Tudi zelo znani, ugledni in anonimni. Tudi taki, ki jih ni nikoli pričakoval.

Osamelec z griča je sebe opisal kot samotnega jezdeca. Presunjen z osebnimi dramami svojih pacientov in obiskovalcev ter neusmiljeno soočen z lastno dramo se ni mogel izogniti nenehnemu, petdeset let dolgemu samospraševanju o smislu življenjskega misterija. V vrtincih neskončnih trenutkov slabosti se je znal upreti skušnjavi in preslišati prigovarjanje, da bi izstopil iz zemeljskosti.

Jožetovo življenje je bilo nepretrgano preizkušanje med telesnim in duševnim zlomom ter preseganjem nemogočega. Najbrž bi postopno odnehal, če ne bi pred skoraj tridesetimi leti v njegovo življenje stopila Alenka. Žena, angel varuh, sopotnica in sotrpinka je Jožeta spodbujala pri njegovem neusmiljenem soočenju z brezobzirno bolezensko zasledovalko. Ob Jožetu je Alenka postala ena najbolj plemenitih in neizumetničenih simbolnih podob slovenske žene.

Leta 2009 se je Jože odločil zapustiti svojo kamrico na griču in se preselil v Dom Svetega Jožefa v Celju. Nihče ne ve, kakšen travmatičen šok lahko izzove slovo od okolja, kjer je preživel vse svoje ustvarjalno življenje. Na svojo bolnišnico in njene ljudi je bil izjemno navezan. Ne le čustveno in izkustveno, ampak tudi dobesedno, saj zaradi popolne ohromelosti brez pomoči drugih ni

mogel nikamor.

Toda za Jožeta preizkušanj še ni bilo konec. Petdesetletni boleznih, ki mu je zemeljska obzorja pahnila med umetne ročice invalidskega vozička, se je pridružil rak in večmesečna kalvarija z operacijo v Ljubljani, po vrnitvi k Svetemu Jožefu pa postopno umiranje.

»Borim se,« je zapisal letos spomladi in dodal: »Čeprav so bolečine neznosne, je čisto zadaj skrito upanje.« Zavedal se je prihajajočega konca, a ni odnehal. Na smrtni postelji je veliko premišljeval in ženi Alenki ali asistentki Vladki narekoval čudovite kratke eseje o domovini, njeni zamolčani preteklosti, neizživeti sedanosti in odrešilni prihodnosti.

Jože je bil tudi strasten iskalec Boga in Resnice. »O večnosti ne vem nič,« je zapisal, »toda kaj bi bilo brez vere v večnost.« Presenečal nas je z odkritimi razgovori o poslednjih stvareh, o smislu in nesmislu našega življenja in o neznansko trdnem prepričanju o večni skrivnosti vsega živlega.

Zelo si je želel dočakati izid svoje zadnje knjige Živeti življenje. Dočakal jo je, potem pa kot bi mu zmanjkalo ciljev. Začel je odhajati.

V poslovilnem pismu je zapisal, da želi imeti na svojem nagrobniku napisan verz iz ene svojih knjig: LJUBEZEN JE ISKANJE DUŠE. »Da je človek samo na enem koncu Zemlje doma in ima samo eno ljubezen,« so besede njegovega creda. Silno je bil navezan na svoj kraj, na svoje pokojne starše, v Celju je sanjal o Idriji in njenih zelenih grapah.

V redkih trenutkih olajšanja nas je znal razveseliti z zaključno mislijo iz romana Duša imena: »Lep je ta dan, vendar so bili vsi pred njim še lepši.«

Marko Pišljar

JOŽETU FELCU V SPOMIN

Ob pesmi *Molitev za umetnika*, ki jo je napisal 8. februarja letošnjega leta, je Jože Felc zapisal: »Molitev in poezija sta vendar dvojčici – v krvnem sorodstvu. Psihijatrija pa je posvojenka. Lepa je, lepša kot rodni hčerki, zato se ji ne bom nikoli odpovedal.« Kako temeljno je bilo njegovo zanimanje za duševnost in sorodna območja, kaže njegova odločitev za študij medicine, potem ko se je med počitniškim delom v Psihiatrični bolnišnici srečal s skrivnostnimi usodami bolnikov z duševno boleznijo. Vse do leta 2009, polnih 42 let, je delal na bolniškem oddelku. Njegovo prvo poslanstvo, skrb in veselje je bilo delo z bolniki. Z njemu lastnim občutljivim pristopom do bolnika, prepričljivo neposrednostjo in zaupljivim odnosom se je znal dotakniti skrivnih kotičkov človekove duše. Pogosto je poudarjal, da je pridobitev zaupanja ter pogovor, ki odpre srce, osnova za terapevtski odnos. Na stotine ljudi je iskalo pomoč pri njem. Vedno je bil na voljo. Ob sedmih je pričel s pogovori, sledila je vizita in ponovno pogovori. Razen v izjemnih primerih, za dan ali dva, nikoli ni odšel na dopust ter je bil v bolnišnici stalno na razpolago.

Njegov prihod v bolnišnico je intimno zaznamovala bolezen, ki je že od začetka študija vztrajno napredovala. Pozneje je terjala neprestano prilagajanje in odrekanje, predvsem pa energijo in moč, da ni klonil v nihilizem na eni strani ter da je po drugi strani krepil ustvarjalne zmožnosti. Sodelavci in bližnji smo sprejemali njegov življenjski slog kot sam po sebi umeven. Vsako jutro nas je pričakal v svoji pisarni za delovno mizo, pripravljen za pogovor in posvet. Izjemna ostrina duha, intelektualna širina, sproščenost in radoživost je sogovornika vedno prepričala v njegovo suverenost. Na obronkih svoje nemoči je gradil izjemen občutek ter občutljivost za drugega. Morda je bila izkušnja lastne bolezni skrivnostni naboj na življenjski poti, ki je opredeljevala njegovo izjemno humanost in etično širino.

Primarij Jože Felc, specialist psihijatrije in nevrologije, je bil po letu 1973 kar 32 let predstojnik Psihiatrične bolnišnice v Idriji. Posebej se je posvetil sodnemu izvedeništvu. Bil je pisec številnih strokovnih publikacij in dolgoletni glavni urednik slovenske psihiatrčne revije *ViceVersa*. O priljubljenosti Jožeta Felca kot kritičnega ocenjevalca sodobnega trenutka ter poznavalca slovenske duše pričajo številni intervjuji in poljudni članki.

S prodornim strokovnim delom se je vključeval v aktivnosti Slovenskega zdravniškega društva. Vrsto let je bil član republiškega strokovnega kolegija za psihijatrijo ter sooblikoval razvoj psihijatrije v državi. Kar 23 mladim zdravnikom je bil učitelj v njihovi specializaciji in usmerjal njihovo strokovno podobo ter izobraževanje. Celoten mlajši rod zdravnikov in terapevtov v Psihiatrični bolnišnici v Idriji ter številni drugi na širšem slovenskem področju so bili deležni ne samo posebej poglobljenega strokovnega dela, pač pa tudi intelektualnega naboja in svojevrstne šole humanizma. Kolegi od drugod so pogosto poudarjali posebnosti odnosov, ki vejejo v Idriji, predvsem večjo odprtost v dialogu in skrb za bolnika. Primarij Felc je po zadnji prenovi bolnišnice dejal, da bo samo privrženost medicinskega osebja stroki in ljubezen do ljudi duhovno napolnjevala bolnišnico tudi v bodoče.

Dragi Jože! Številni sodelavci, prijatelji, bolniki, Idrijčani, iskalci resnice od blizu in daleč smo bili deležni tvoje bližine, ki nam je z besedo ali prisotnostjo razkrivala skrivnost človeške duše; tam, kjer je doma ljubezen in slutimo božjo bližino. V naših srcih je iskrena hvaležnost za vse, kar si nam dajal. Dajal si sebe, dajal si nam večno plemenito upanje in optimizem. Bile so tvoje besede, ki so pričale, kot si rekel v zadnji knjigi, da je potrebno živeti življenje, in bilo je še marsikaj dobrega in lepega, kar ne bo nikoli umrlo.